

**Черкаський державний технологічний університет
Черкаська обласна організація Національної спілки краєзнавців України
Національний історико-культурний заповідник „Чигирин”
Суботівська філія Чигиринської централізованої бібліотечної системи
Суботівська загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів
Чигиринського району Черкаської області**

ЧИГИРИНЩИНА В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

**Голодомор 1932 – 1933 рр.,
репресії 30-х – 40-х рр. ХХ ст.,
та голод 1947 р. на Чигиринщині**

Збірник 3

Матеріали

**Третьої історико-краєзнавчої
учнівської конференції Суботівської
загальноосвітньої школи І-ІІІ ступенів
Чигиринського району Черкаської області**

**Черкаси
2009**

УДК – 94 (477. 46)
ББК – 63.3 (4 УКР – 4 ЧЕК)
Л 17

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ РЕДАКТОР:

Лазуренко В. М. – кандидат історичних наук, доцент, помічник ректора з гуманітарної освіти та виховання Черкаського державного технологічного університету, заступник голови правління Черкаської обласної організації Національної спілки краєзнавців України, член Національної спілки журналістів України.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Кукса Н. В. – старший науковий співробітник НІКЗ “Чигирин” (заступник відповідального редактора); **Стрижак Є. М.** – кандидат історичних наук, викладач Черкаського державного технологічного університету (відповідальний секретар); **Мельниченко В. М.** – кандидат історичних наук, професор, голова правління Черкаської обласної організації Національної спілки краєзнавців України; **Лазуренко Є. А.** – завідувач Суботівської філії Чигиринської централізованої бібліотечної системи Черкаської області; **Мінська О. І.** – директор Суботівської загальноосвітньої школи І-ІІІ ст. Чигиринського району Черкаської області; **Кужим Т.Л.** – провідний спеціаліст Центру культури та виховання Черкаського державного технологічного університету; **Куриленко В.В.** – аспірант Черкаського державного технологічного університету; **Фрей Л. В.** – аспірантка Черкаського державного технологічного університету.

ЧИГИРИНЩИНА В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ. Збірник 3. Голодомор 1932 – 1933 рр., репресії 30-х – 40-х рр. ХХ ст. та голод 1947 р. на Чигиринщині. Матеріали Третьої історико-краєзнавчої учнівської конференції Суботівської загальноосвітньої школи І-ІІІ ступенів Чигиринського району Черкаської області / за заг. ред. доцента В. М. Лазуренка. – Черкаси, 2009. – 256 с.

Пропонований увазі читачів збірник складають матеріали Третьої історико-краєзнавчої учнівської конференції “Чигиринщина в історії України”, присвяченої трагічним сторінкам української історії – Голодомору 1932 – 1933 рр., репресіям 30-х – 40-х рр. ХХ ст., голоду 1947 р. на Чигиринщині, яка відбулася 27 листопада 2008 р. у селі Суботів Чигиринського району Черкаської області.

*Розрахований на усіх, хто цікавиться минулим свого рідного краю.
Матеріали збірника подаються у авторській редакції.*

Видання матеріалів конференції здійснене за фінансової підтримки кандидата історичних наук Стрижака Євгена Миколайовича і кандидата історичних наук Лазуренка Валентина Миколайовича

© Черкаський державний технологічний університет, 2009
© Черкаська обласна організація Національної спілки краєзнавців України, 2009
© НІКЗ “Чигирин”, 2009
© Суботівська філія Чигиринської централізованої бібліотечної системи, 2009
© Суботівська загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів, 2009

**Історико-краєзнавча учнівська конференція
„Чигиринщина в історії України”
в Суботівській ЗОШ І – ІІІ ст.
Чигиринського району Черкаської області
започаткована у 2006 році
за ініціативи та організаційної підтримки**

**Центру культури
та виховання
провідного вищого
навчального закладу Придніпров'я
ЧЕРКАСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО
ТЕХНОЛОГІЧНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**

„Геноцид українців шляхом рукотворного голодомору 1932 – 1933 рр. є злочином, який не має терміну давності та забуття, позаяк голодомор – це мільйони невинно убієнних селян, фізично знекровлена та соціально вихолощена нація, яка й досі переживає його руйнівні морально-психологічні та демографічні наслідки.

З'ясовуючи причини голоду 1932 – 1933 рр., історики висвітлюють особливості примусової колективізації та виснажливих хлібозаготівельних кампаній, але часом побіжно говорять про найважливіше – про винуватців, тобто про творців політики масового нищення українців.

Монопартійна система функціонування органів радянської влади витворила специфічний інститут комуністичної деспотії. Номенклатура, прикриваючись принципом колегіальності, творила жахливі діяння, виголошувала злочинні наміри, позбавляла селян продуктів харчування, права на самопорятунок.

Необмежена влада партійних органів, особливо політбюро ЦК ВКП(б) та КП(б)У, виявилася політичним інструментом творення голодомору, про що свідчать постанови, телеграми, шифрограми, підписані особисто Йосипом Сталіним, В'ячеславом Молотовим, Лазарем Кагановичем, Станіславом Косіором. Карально-репресивна система перетворила українські села в соціальні резервації. Їх неможливо було залишити, позаяк навколо стояли загороджувальні заони, діяли юридичні та суто комунікаційні обмеження (безпаспортність селян, заборона продажу їм залізничних квитків, призупинення завозу до українських сіл будь-яких товарів, чатування на залізницях та по селах військ ГПУ, територіальних частин Червоної армії, міліції).

Особисту вину кожного з творців голодомору слід обов'язково визначити”.

(Марочко Василь. Творці Голодомору 1932 – 1933 рр. – К., 2008. – С. 3 – 4)

ТРЕТЯ
ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧА УЧНІВСЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ
“ЧИГИРИНЩИНА В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ”

27 листопада 2008 р. в приміщенні Суботівської ЗОШ I-III ступенів Чигиринського району Черкаської області відбулась Третя історико-краєзнавча учнівська конференція “Чигиринщина в історії України” Суботівської ЗОШ I-III ступенів, присвячена трагічним сторінкам української історії – Голодомору 1932 – 1933 рр., репресіям 30-х – 40-х рр. XX ст., голоду 1947 р. на Чигиринщині.

Це вже третя історико-краєзнавча учнівська конференція, яка в 2005 році започаткована за ініціативи та організаційної підтримки Центру культури та виховання (керівник – випускник Суботівської школи, к. і. н., доцент Лазуренко В. М.) провідного вищого навчального закладу Придніпров'я Черкаського державного технологічного університету (ЧДТУ).

Центр культури та виховання ЧДТУ цією конференцією продовжив започатковану просвітницько-виховну патріотичну роботу по дослідженню, вивченню та популяризації унікальної в своєму роді історії чигиринської землі.

Учасники конференції – учні Суботівської, Медведівської, Вершацької, Мельниківської, Чигиринської загальноосвітніх шкіл I-III ст. Чигиринського району, науковці ЧДТУ, співробітники НІКЗ “Чигирин”, вчителі Суботівської школи, краєзнавці, жителі села Суботів, живі учасники подій 1932 – 1933 років. Відбулося пленарне засідання і робота в чотирьох секціях.

Зі словом привітання від органів державної влади Чигиринщини виступила **Пілявська Галина Михайлівна** – заступник голови Чигиринської районної державної адміністрації. Галина Михайлівна за дорученням Голови Черкаської обласної державної адміністрації Олександра Володимировича Черевка вручила вчителю української мови та літератури Суботівської ЗОШ I-III ступенів Копаниці Марії Іванівні Почесну грамоту Черкаської обласної державної адміністрації за вагомий особистий внесок у дослідження Голодомору, донесення до сучасного суспільства правди про геноцид та у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932 – 1933 років в Україні.

Від імені членів правління Черкаської обласної організації Національної спілки краєзнавців України учасників та гостей конференції привітав **Мельниченко Василь Миколайович** – кандидат історичних наук, професор, голова правління Черкаської обласної організації Національної спілки краєзнавців України, директор науково-навчального інституту історії і філософії Черкаського національного університету імені

Богдана Хмельницького, лауреат Черкаської обласної краєзнавчої премії імені Михайла Максимовича.

Від імені ректора Черкаського державного технологічного університету, доктора технічних наук, професора, заслуженого працівника народної освіти України, депутата Черкаської обласної ради, голови Ради ректорів Черкаської області **Юрія Григоровича Леги** привітання учасникам конференції зачитала **Кунченко-Харченко Валентина Іванівна** – кандидат історичних наук, професор, завідувач кафедри суспільних дисциплін і права Черкаського державного технологічного університету.

Аналіз роботи попередніх конференцій та стратегію на наступні роки у своєму виступі-привітанні зробив ініціатор започаткування та проведення конференції, випускник Суботівської школи 1993 р., а нині помічник ректора Черкаського державного технологічного університету, кандидат історичних наук, доцент, заступник голови Черкаської обласної організації Національної спілки краєзнавців України, лауреат Черкаської обласної краєзнавчої премії імені Михайла Максимовича **Валентин Миколайович Лазуренко**.

З теплим словом привітання виступили почесні гості конференції: **Сапа Володимир Якович** – директор МП „Мехбуд”, член правління благодійного фонду “Відродження Холодного Яру”, благодійник, меценат; **Ветров Олександр Васильович** – депутат Черкаської обласної ради, член Черкаської обласної організації Національної спілки краєзнавців України, член Національної спілки журналістів України.

В рамках конференції відбувся круглий стіл на тему “Голодомор 1932 – 1933 років: Пам'ять народу”. Під час роботи круглого столу виступили: **Мельниченко В. М.** (кандидат історичних наук, професор) з доповіддю „Голодомор у краєзнавчих дослідженнях Черкащини”; **Лазуренко В. М.** (кандидат історичних наук, доцент) з співповіддю „Соціально-економічні процеси в українському селі періоду кінця 20-х – початку 30-х рр. ХХ ст. крізь призму ментальності заможного селянства”; **Стрижак Є. М.** (кандидат історичних наук, доцент) з співповіддю “Репресії проти українських педагогів у першій половині 1930-х рр.”; **Мінська О. І.** (директор Суботівської ЗОШ I-III ступенів, краєзнавець) з співповіддю “Дослідження трагічних сторінок історії українського народу в системі патріотичного виховання Суботівської ЗОШ I-III ступенів Чигиринського району Черкаської області”; **Кукса Н. В.** (старший науковий співробітник Національного історико-культурного заповідника “Чигирин”, краєзнавець) з співповіддю „Відображення життя населення Чигиринщини голодних 1932 – 1933 років в документах Державного архіву Черкаської області”; **Куриленко В.В.** (аспірант кафедри суспільних дисциплін і права Черкаського державного технологічного університету) з співповіддю „Вплив Голодомору 1932 –

1933 років на розвиток продуктивних сил України”; **Фрей Л.В.** (аспірантка кафедри суспільних дисциплін і права Черкаського державного технологічного університету) з співдоповіддю „Заможне селянство України на початку 30-х років ХХ століття”.

Змістовним був виступ на тему „Встановлення пам’ятного знаку жертвам Голодомору 1932 – 1933 років в Суботіві” директора МП „Мехбуд”, члена правління благодійного фонду “Відродження Холодного Яру” Сапи Володимира Яковича.

На конференції була присутня та виступила під час її відкриття методист Чигиринського районного методичного кабінету відділу освіти Чигиринської РДА **Петриченко Л.В.** Людмила Володимирівна за дорученням начальника відділу освіти Чигиринської райдержадміністрації **Василя Григорович Турика** нагородила Грамотою за подвижницьку працю, активну життєву позицію та виховання в учнів особистісних духовних цінностей громадянина України кандидата історичних наук, доцента, ініціатора проведення на Чигиринщині шкільних історико-краєзнавчих конференцій Лазуренка Валентина Миколайовича і старшого співробітника НІКЗ “Чигирин” Куксу Надію Василівну за вагомий особистий внесок у виховання учнівської молоді на кращих традиціях українського народу засобами історичного краєзнавства.

Кульмінацією круглого столу стала презентація книги-реквієм “Жнива смерті (Кам’янщина)” члена Черкаської обласної організації Національної спілки краєзнавців України, члена Національної спілки журналістів України Ветрова Олександра Васильовича.

В ході конференції працювало чотири секції: „Незалікована рана мого роду: Голодомор 1932 – 1933 років (спогади очевидців національної трагедії)”; „Мої земляки – жертви політичних репресій 30-х-40-х років ХХ ст.”; „Голод 1947 р. в пам’яті моїх односельців”; „Увічнення пам’яті жертв Голодомору 1932 – 1933 років на Чигиринщині”. Роботу секцій керували науковці ЧДТУ.

В роботі конференції взяли участь та активно працювали з учнями в секціях науковці Черкаського державного технологічного університету: к. і. н., доц. Лазуренко В. М., к. і. н., професор Кунченко-Харченко В.І., к. і. н. Стрижак Є. М., аспіранти ЧДТУ – Фрей Л.В. і Куриленко В.В., провідний спеціаліст Центру культури та виховання ЧДТУ, випускниця Суботівської школи Кужим Т. Л., а також співробітники НІКЗ “Чигирин” **Мартінова Г. П., Перепелиця А. І., Діденко Я.Л., Залюбовська О.В., Абашіна Л. О., Тагірова Н.І., Макарюк В. В.**

На конференції були присутні, з метою подальшого висвітлення, представники обласних засобів масової інформації, а саме: **Міщенко В.П.** – відома телеведуча Черкащини, журналіст Черкаської обласної державної телерадіокомпанії „Рось”, **Лебеденко Н.І.** – кореспондент газети „Чигиринські вісті”.

В роботі конференції взяв участь Благочинний Чигиринського благочиння, настоятель храму Святого Пророка Іллі села Суботів **ієрей Володимир Гладковський**.

Учасники та гості конференції ознайомилися з відкритою в день конференції у холі Суботівської школи виставкою плакатів учнів школи на тему „Не маємо права забути. Голодомор 1932 – 1933 років очима сучасного школяра” та виставкою родинних світлин: “На старих фотографія всі молоді... На старих фотографіях мертві сміються...” (Ліна Костенко).

В день конференції у бібліотеці Суботівської школи була організована виставка літератури, присвячена подіям Голодомору 1932 – 1933 рр. в Україні (директор бібліотеки – **Бевзенко К. П.**).

За підсумками конференції прийнято рішення опублікувати історико-краєзнавчі роботи окремим збірником.

Прийнято рішення провести Четверту історико-краєзнавчу учнівську конференцію у 2009/2010 навчальному році.

ЗАКОН УКРАЇНИ № 376–V

Про Голодомор 1932–1933 років в Україні

Верховна Рада України **постановляє:**

вшановуючи пам'ять мільйонів співвітчизників, які стали жертвами Голодомору 1932–1933 років в Україні та його наслідків;

шануючи всіх громадян, які пережили цю страшну трагедію в історії Українського народу;

усвідомлюючи моральний обов'язок перед минулими та наступними поколіннями українців і визнаючи необхідність відновлення історичної справедливості, утвердження в суспільстві нетерпимості до будь-яких проявів насильства;

відзначаючи, що трагедія Голодомору 1932–1933 років в Україні офіційно заперечувалася владою СРСР протягом багатьох десятиріч;

засуджуючи злочинні дії тоталітарного режиму СРСР, спрямовані на організацію Голодомору, наслідком яких стало знищення мільйонів людей, руйнування соціальних основ Українського народу, його вікових традицій, духовної культури і етнічної самобутності;

співчуваючи іншим народам колишнього СРСР, які зазнали жертв внаслідок Голодомору;

високо цінуючи солідарність та підтримку міжнародної спільноти у засудженні Голодомору 1932–1933 років в Україні, що відображено в актах парламентів Австралії, Аргентинської Республіки, Республіки Грузія, Естонської Республіки, Італійської Республіки, Канади, Литовської Республіки, Республіки Польща, Сполучених Штатів Америки, Угорської Республіки, а також у розповсюдженій як офіційний документ 58-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН Спільній заяві з нагоди 70-х роковин Голодомору – Великого голоду 1932–1933 років в Україні, яку підписали Аргентинська Республіка, Азербайджанська Республіка, Народна Республіка Бангладеш, Республіка Білорусь, Республіка Бенін, Республіка Боснія і Герцеговина, Республіка Гватемала, Республіка Грузія, Арабська Республіка Єгипет, Ісламська Республіка Іран, Республіка Казахстан, Канада, Держава Катар, Киргизька Республіка, Держава Кувейт, Республіка Македонія, Монголія, Республіка Науру, Королівство Непал, Об'єднані Арабські Емірати, Ісламська Республіка Пакистан, Республіка Перу, Південно-Африканська Республіка, Республіка Корея, Республіка Молдова, Російська Федерація, Королівство Саудівська Аравія, Сирійська Арабська Республіка, Сполучені Штати Америки, Республіка Судан, Республіка Таджикистан, Туркменістан, Демократична Республіка Тимор-Лешті, Республіка Узбекистан, Україна та Ямайка, а також підтримали Австралія, Держава Ізраїль, Республіка Сербія і Чорногорія та 25 держав - членів Європейського Союзу;

виходячи з Рекомендацій парламентських слухань щодо вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років, схвалених Постановою Верховної Ради України від 6 березня 2003 року №607-IV, та Звернення до Українського народу учасників спеціального засідання Верховної Ради України 14 травня 2003 року щодо вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років, схваленого Постановою Верховної Ради України від 15 травня 2003 року №789-V, в якому Голодомор визнається актом геноциду Українського народу як наслідок зумисних дій тоталітарного репресивного сталінського режиму, спрямованих на масове знищення частини українського та інших народів колишнього СРСР;

визнаючи Голодомор 1932-1933 років в Україні відповідно до Конвенції від 9 грудня 1948 року про запобігання злочину геноциду та покарання за нього як цілеспрямований акт масового знищення людей, приймає цей Закон.

Стаття 1. Голодомор 1932-1933 років в Україні є геноцидом Українського народу.

Стаття 2. Публічне заперечення Голодомору 1932–1933 років в Україні визнається наругою над пам'яттю мільйонів жертв Голодомору, приниженням гідності Українського народу і є протиправним.

Стаття 3. Органи державної влади та органи місцевого самоврядування відповідно до своїх повноважень зобов'язані:

брати участь у формуванні та реалізації державної політики у сфері відновлення та збереження національної пам'яті Українського народу;

сприяти консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості та культури, поширенню інформації про Голодомор 1932-1933 років в Україні серед громадян України та світової громадськості, забезпечувати вивчення трагедії Голодомору в навчальних закладах України;

вживати заходів щодо увічнення пам'яті жертв та постраждалих від Голодомору 1932-1933 років в Україні, в тому числі спорудження у населених пунктах меморіалів пам'яті та встановлення пам'ятних знаків жертвам Голодомору;

забезпечувати в установленому порядку доступ наукових та громадських установ і організацій, вчених, окремих громадян, які досліджують проблеми Голодомору 1932-1933 років в Україні та його наслідки, до архівних та інших матеріалів з питань, що стосуються Голодомору.

Стаття 4. Держава забезпечує умови для проведення досліджень та здійснення заходів з увічнення пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 років в Україні на основі відповідної загальнодержавної програми, кошти на виконання якої щорічно передбачаються в Державному бюджеті України.

Стаття 5. Прикінцеві положення

1. Цей Закон набирає чинності з дня його опублікування.

2. Кабінету Міністрів України:

1) визначити статус і функції Українського інституту національної пам'яті та забезпечити його утримання за рахунок коштів державного бюджету як спеціального уповноваженого центрального органу виконавчої влади у сфері відновлення та збереження національної пам'яті Українського народу;

2) у тримісячний термін з дня набрання чинності цим Законом:

подати на розгляд Верховної Ради України пропозиції щодо приведення законодавчих актів України у відповідність із цим Законом;

привести свої нормативно-правові акти у відповідність із цим Законом;

забезпечити перегляд і скасування органами виконавчої влади прийнятих ними нормативно-правових актів, що не відповідають цьому Закону;

3) вирішити в установленому порядку за участю Київської міської державної адміністрації питання щодо спорудження у м. Києві до 75-х роковин Голодомору 1932 – 1933 років в Україні Меморіалу пам'яті жертв голодоморів в Україні.

Президент України Віктор Ющенко
28 листопада 2006 року

(Інформацію взято на офіційному інтернет-представництві Президента України
Адреса: <http://www.president.gov.ua>)

Міжнародне визнання Голодомору 1932 – 1933 років в Україні

Станом на 22 листопада 2008 року **Голодомор актом геноциду прямо визнали 13 держав**. Ними є (в хронологічному порядку): Естонія, Австралія, Канада, Угорщина, Литва, Грузія, Польща, Перу, Парагвай, Еквадор, Колумбія, Мексика та Латвія.

В трьох Резолюціях Палати представників та Конгресу США про Голодомор говориться як про геноцид.

Європейський Парламент визнав Голодомор злочином проти Українського народу та проти людяності.

На міжнародному рівні Голодомор геноцидом визнала **Балтійська Асамблея** — міжнародна організація, до якої входять Естонія, Латвія та Литва.

На **регіональному та муніципальному рівнях** Голодомор геноцидом визнали **законодавчі органи 22-ох адміністративно-територіальних одиниць** семи держав світу: Австралії, Аргентини, Бразилії, Великобританії, Іспанії, Італії, Канади та Португалії.

У Компендіумі соціальної доктрини **Ватикану** вказано, що у ХХ столітті **проти українців було вчинено геноцид**.

ООН, ЮНЕСКО та ОБСЄ прийняли документи, в яких **вшановується пам'ять жертв Голодомору**. Подібні документи прийняли законодавчі органи шести держав: **Аргентини, Іспанії, Чилі, Чехії, Словаччини та Росії** (яка замість слова «Голодомор» вживає фразу «голод 30-их років»), а також двох адміністративно-територіальних одиниць Аргентини.

Свою шану жертвам Голодомору висловили Вселенський Патріарх Варфоломій I, Папа Римський **Іван Павло II** та Папа Римський **Бенедикт XVI**.

Балтійська Асамблея	Заява	24.11.2007	<i>Балтійська Асамблея ... висловлює якнайглибше співчуття жертвам геноциду і політичних репресій, як і всьому Українському народу, який відчув ці страждання.</i> Довідково: В Заяві немає слова «Голодомор».
Естонія	Заява Рійгікогу (Парламенту)	20.10.1993	<i>Осуджуючи комуністичну політику геноциду в Україні, ...</i> <i>Естонський народ солідарний з українським народом і пам'ятає разом з ним важкі жертви геноциду 1932 та 1933 років.</i>
Австралія	Резолюція Сенату	28.10.1993	<i>Насильницький голод в Україні спричинений зумисними діями Сталінського комуністичного режиму СРСР ... згідно з оцінками, 7 мільйонів українців загинули від голоду внаслідок Сталінської політики 1932-33 років. ... Це явище стало одним з найжахливіших проявів акту геноциду в історії.</i>
	Резолюція Сенату	31.10.2003	
	Заява Палати Представників	22.02.2008	
Канада	Резолюція Сенату	20.06.2003	<i>Закликаємо [Уряд Канади] до визнання українського Голоду/Геноциду 1932-33 років та засудження будь-</i>

			<i>яких спроб заперечити або спотворити цю історичну правду, яка була нічим іншим як геноцидом.</i>
	Акт Палати громад	28.05.2008	<i>Український голод і Геноцид 1932-1933 років відомий як Голодомор був навмисно спланованим та здійснений радянським режимом Йосипа Сталіна з метою систематичного руйнування сподівань Українського народу на свободну та незалежну Україну, що мало наслідком загибель мільйонів українців у 1932-33 рр. Її Величність за порадою та погодженням з Сенатом і Палатою громад Канади постановляє: 1. Цей акт може називатися Актом Дня пам'яті Українського голоду та Геноциду («Голодомору») 2. По всій Канаді, кожного року, четверта субота листопаду буде «Днем пам'яті Українського голоду та Геноциду («Голодомору»).</i>
Угорщина	Постанова Державних Зборів	26.11.2003	<i>З нагоди 70-ї річниці Голодомору в Україні 1932-1933 років ... Державні Збори з глибоким потрясінням вишановують пам'ять страшної трагедії людства і жертв геноциду в Україні. Державні Збори висловлюють солідарність і співчуття угорського народу рідним і близьким майже 7 мільйонів жертв, серед них 3 мільйонам дітей, які стали жертвами спричиненого радянським сталінським режимом штучного і цілеспрямованого Голодомору.</i>
Литва	Заява Сейму	24.11.2005	<i>Сейм ... визнає, що в 1932-1933 роках Сталінський комуністичний режим здійснював свідомий, ретельно спланований геноцид українського народу.</i>
Грузія	Документ Парламенту	20.12.2005	<i>Парламент Грузії ... усвідомлює, що тоталітарним більшовицьким режимом у вказаний період [1932-1933 роки] був здійснений цілеспрямований геноцид проти українського народу, висловлює скорботу та співчуття з приводу загибелі жертв геноциду, здійсненого в Україні в 1932-1933 роках.</i>
Польща	Постанова Сенату	16.03.2006	<i>Сенат Республіки Польща солідаризується з позицією України щодо необхідності визнати Великий Голод 1932-1933 років актом геноциду.</i>
	Закон Сейму	4.12.2006	<i>Сейм ... приєднуючись до болю близьких жертв Великого Голоду в Україні, який у 1932-1933 роках коштував життя мільйонів мешканців українських сіл, засуджує тоталітарний режим, відповідальний за цей геноцид.</i>
Перу	Резолюція Конгресу	19.06.2007	<i>Висловити свою солідарність з Українським народом у зв'язку із відзначенням у поточному році 75-х роковин трагічного Голодомору 1932-1933 років, визнаючи цей факт актом геноциду.</i>
Парагвай	Декларація Сенату	25.10.2007	<i>Засудити Голодомор 1932-1933 рр. в Україні як акт геноциду українського народу та висловити солідарність з його жертвами.</i>
Еквадор	Резолюція Національного Конгресу	30.10.2007	<i>Висловити солідарність з українським народом у відзначенні 75-ої річниці Голодомору в Україні 1932-1933 років, визнаючи цю трагедію актом геноциду.</i>
Колумбія	Резолюція Палати представників	21.12.2007	<i>Палата представників, враховуючи, ... що Голодомор в Україні 1932-1933 років був наслідком політики терору,</i>

	Конгресу		<i>впровадженій тоталітарною державою з метою знищення народу, в наслідок чого загинули близько 7 мільйонів дітей, жінок, чоловіків та людей похилого віку ... постановляє ... засудити Геноцид, жертвами якого в Україні у 1932-1933 рр. стали 7 мільйонів дітей, жінок, чоловіків та людей похилого віку.</i>
Мексика	Постанова Палати депутатів Національного Конгресу	19.02.2008	<i>Палата Депутатів Національного Конгресу висловлює свою солідарність з народом України у зв'язку з відзначенням 75-ї річниці Голодомору 1932-1933 років, розцінюючи цю трагічну подію актом геноциду, та закликає до недопущення подібних явищ у майбутньому.</i>
Латвія	Декларація Саейму	13.03.2008	<i>Саейм ... визнає, що в результаті запланованої та здійсненої політики сталінського режиму в Україні в 1932-1933 роках, конфіскуючи зерно в населення, був викликаний голод, у результаті якого загинула п'ята частина українців; Визнає Голодомор свідомо здійсненим геноцидом Українського народу;</i>
Країна Басків (Іспанія)	незаконодавча Пропозиція Парламенту	??.10.2003	
штат Новий Південний Уельс (Австралія)	Резолюція Законодавчої Ради	20.11.2003	<i>Насильницький голод в Україні спричинений зумисними діями Сталінського комуністичного режиму СРСР ... згідно з оцінками, 7 мільйонів українців загинули від голоду внаслідок Сталінської політики 1932-33 років. ... Це явище стало одним з найжахливіших проявів акту геноциду в історії.</i>
штат Парана (Бразилія)	Постанова Законодавчої Асамблеї	05.06.2007	
Каталонія (Іспанія)	Інституційна Декларація	13.06.2007	<i>Парламент Каталонії засуджує геноцид в Україні в 1932-1933 роках з боку тоталітарного режиму Сталіна, відомого як Голодомор.</i>
м.Есплугес де Ллобрегат (Іспанія)	Резолюція Міської ради	18.07.2007	<i>Засудити геноцид в Україні 1932-1933 років з боку тоталітарного режиму Сталіна, відомий як Голодомор, ... що спричинив загибель більш, ніж 10 мільйонів осіб.</i>
провінція Місьйонес (Аргентина)	Декларація Палати представників	27.09.2007	<i>Висловити солідарність із Законом України «Про Голодомор в Україні 1932-1933 рр.», прийнятим Верховною Радою України 28 листопада 2006 року. Підтримати пропозицію України в Генеральній Асамблеї ООН стосовно проголошення Голодомору актом геноциду українського народу.</i>
провінція Чако (Аргентина)	Резолюція Палати депутатів	02.10.2007	<i>Офіційну підтримку Закону України «Про Голодомор в Україні 1932-1933 рр.», прийнятого 28 листопада 2006 р. Верховною Радою (Парламентом) України за поданням Президента пана Віктора Ющенка.</i>
м.Беріссо (Аргентина)	Резолюція міської ради	17.10.2007	
м.Буенос-	Декларація	01.11.2007	

Айрес (Аргентина)	Парламенту столичного округу		
м.Апостоле (Аргентина)	Декларація міської ради	15.11.2007	<i>Висловити солідарність із Законом України «Про Голодомор в Україні 1932-1933 рр.», прийнятим Верховною Радою України 28 листопада 2006 р., яким Голодомор визнано актом геноциду Українського народу.</i>
м.Рим (Італія)	Резолюція муніципалітету	19.11.2007	<i>Муніципалітет міста Рим ... зобов'язує Мера та голів відповідних департаментів мерії: сприяти багатокультурності міста Рима шляхом розповсюдження інформації та збереження пам'яті про численні людські трагедії - як-от Голодомор - від яких постраждали різні нації, про що ми маємо в Римі свідчення від іммігрантів. Отже, є важливим включити до програми ... ініціативи щодо відзначення Голодомору та інших геноцидів, яких зазнали інші спільноти іммігрантів, які мешкають у Римі.</i>
Сицилія (Італія)	Постанова Регіональної Асамблеї	21.11.2007	<i>XX століття було театром геноцидів, масових депортацій, винищень на етнічній, соціальній, національній, релігійній основі тощо; серед цих подій необхідно пам'ятати про одну з найбрутальніших та таку, що роками залишалася невідомою - Голодомор; ... Регіональна Асамблея ... зобов'язує Президента Регіону звернутися до компетентних органів влади із закликом визнати Голодомор геноцидом українського народу;</i>
провінція Манітоба (Канада)	Закон Законодавчої асамблеї	22.11.2007	<i>Визначити четверту суботу листопада Днем пам'яті українського голоду та геноциду.</i>
Балеарські острови (Іспанія)	Пропозиція незаконодавчого характеру Парламенту	11.12.2007	
штат Вікторія (Австралія)	Резолюція Парламенту	27.02.2008	
провінція Саксачеван (Канада)	Закон Законодавчої асамблеї	07.05.2008	
м.Ріо-де- Жанейро (Бразилія)	Постанова Муніципальної Ради	03.06.2008	
м.Курітіба (Бразилія)	Постанова Муніципальної Ради	11.06.2008	
м.Грандола (Португалія)	Резолюція Муніципальної асамблеї	14.06.2008	
м.Пруден- тополіс (Бразилія)	Рішення Муніципальної ради	16.06.2008	

м. Кіхлей (Велика Британія)	Рішення Міської ради	04.09.2008	
провінція Альберта (Канада)	Закон Законодавчої Асамблеї	30.10.2008	<i>Встановити День пам'яті голоду та геноциду (Голодомору) 1932 - 1933 років в Україні, який відзначатиметься четвертої суботи листопада кожного року.</i>
Ватикан	Компендіум соціальної доктрини Церкви	02.04.2004	<i>Спроби знищити цілу національну, етнічну, релігійну чи лінгвістичну групи є злочинами проти Бога та самої людськості, і відповідальні за ці злочини повинні відповідати за них перед судом. Двадцять століття залишило трагічні відбитки різних геноцидів: від вчиненого щодо вірменів та до вчиненого щодо українців, від вчиненого щодо камбоджійців до вчинених в Африці та на Балканах. Серед них виокремлюється Голокост Єврейського народу. Довідково: Слова «Голодомор» в Компендіумі немає.</i>

США	Висновки Комісії Уряду	19.04.1988	<i>Йосип Сталін та його оточення здійснили геноцид проти українців в 1932-1933 роках.</i>
	Резолюція Палати представників	21.10.2003	<i>Беручи до уваги той факт, що заключна доповідь Комісії Уряду США з питань Голоду в Україні, заснована 13 грудня 1985 року, дійшла висновку, що жертви «були заморені голодом у штучному голоді» і те, що «Йосип Сталін та його оточення здійснили геноцид проти українців в 1932-1933 роках» ...</i>
	Резолюція Конгресу	13.10.2006	<i>Уряд України уповноважений спорудити меморіал на федеральній землі в Окрузі Колумбія, щоб вшанувати пам'ять жертв українського Голодомору-геноциду.</i>
	Резолюція Палати представників	23.09.2008	<i>Враховуючи те, що у 1932 та 1933 роках від 7 до 10 мільйонів українців загинуло за бажанням сталінського режиму у колишньому Радянському Союзі, який спланував та організував голод в Україні з метою подолання спротиву нації перед колективізацією та комуністичною окупацією; ... Радянський уряд навмисно конфіскував врожай зерна та мучив голодом мільйони українських чоловіків, жінок та дітей через примусову колективізацію, яка була направлена на знищення національно свідомого руху за незалежність; ... Сталін наказав закрити кордони України для того, щоб унеможливити втечу від влаштованого голоду та завадити наданню міжнародної допомоги; ... Заключна доповідь Комісії Уряду США з питань Голоду в Україні ... дійшла висновку, що ... «Сталін та його оточення здійснили геноцид проти українців в 1932-1933 роках» ... Палата представників вшановує 75-ту річницю Голодомору 1932-1933 років в Україні та висловлює щире співчуття жертвам, тим, хто вижив та сім'ям, що стали свідками цієї трагедії; ... заохочує розповсюдження інформації щодо українського Голодомору з метою поширення знань про цю трагедію.</i>

Європарламент	Резолюція Європарламенту	23.10.2008	<i>Європейський парламент ... беручи до уваги Конвенцію ООН про запобігання злочину геноциду та покарання за нього, ... враховуючи те, що голод-Голодомор 1932-1933</i>
---------------	--------------------------	------------	---

			<p>років був цинічно та жорстоко спланований режимом Сталіна для того, щоб провести політику СРСР колективізації сільського господарства всупереч волі сільського населення України, ...</p> <p>визнає Голодомор (штучний голод 1932-33 років в Україні) жахливим злочином проти народу України та проти людяності;</p> <p>рішуче засуджує ці дії, спрямовані проти українського селянства; ...</p> <p>закликає країни, які виникли після розпаду Радянського Союзу, відкрити свої архіви для всебічного вивчення Голодомору в Україні 1932-1933 років, щоб повноцінно розкрити та повністю дослідити причини та наслідки трагедії;</p>
ООН	Спільна заява делегацій держав-членів ООН	07.11.2003	<p>Голодомор - Великий голод 1932-1933 років в Україні - забрав життя від 7 до 10 мільйонів ні в чому не винних людей та став національною трагедією для українського народу. ... Ми також віддаємо данину пам'яті мільйонам росіян, казахів і представників інших національностей, що померли від голоду в Поволжі, на Північному Кавказі, в Казахстані та інших регіонах колишнього Радянського Союзу внаслідок громадянської війни та примусової колективізації, що залишило глибокі незагойні рани у свідомості майбутніх поколінь.</p> <p>Довідково: Спільна заява Делегацій Азербайджану, Бангладеш, Білорусі, Беніну, Боснії і Герцеговини, Гватемали, Грузії, Єгипту, Казахстану, Канади, Катару, Монголії, Науру, ОАЕ, Пакистану, Молдови, РФ, Саудівській Аравії, Сирії, США, Судану, Таджикистану, Тимора-Лешті, України, Ямайки. Всього заяву підтримали 65 держав.</p>
ЮНЕСКО	Резолюція Генеральної конференції, прийнята одногосно	01.11.2007	<p>Генеральна конференція ... Пам'ятаючи Великий Голод (Голодомор), який забрав безневинні життя мільйонів українців в 1932-1933 роках, ... Однаково шануючи пам'ять загиблих мільйонів росіян, казахів та представників інших національностей, які загинули від голоду в 1932-1933 роках в районі ріки Волга, на Північному Кавказі, в Казахстані та в інших частинах колишнього Радянського Союзу, ... Висловлює співчуття жертвам Великого Голоду (Голодомору) 1932-1933 років в Україні та жертвам у Росії, Казахстані та інших частинах колишнього СРСР.</p> <p>Довідково: Резолюцію внесено Україною у співавторстві з 45 країнами: Азербайджаном, Алжиром, Аргентиною, Бангладеш, Буркіна-Фасо, Венесуелою, Габонем, Гватемалою, Гвінеєю, Гондурасом, Грузією, Демократичною Республікою Конго, Екваторіальною Гвінеєю, Естонією, Замбією, Зімбабве, Казахстаном, Камеруном, Канадою, Кенією, Коста-Рікою, Кот-д'Івуаром, Кувейтом, Киргизстаном, Латвією, Литвою, Маврикієм, Мадагаскаром, Македонією, Молдовою, Монако, Нігером, Нігерією,</p>

			Парагваєм, Перу, Польщею, Свaziлендом, Сенегалом, США, Суринамом, Таджикистаном, Уругваєм, Філіппінами, Францією та Чехією. Резолюцію прийняли 193 країни Генеральної конференції ЮНЕСКО одноголосно.
ОБСЄ	Спільна заява	30.11.2007	<p>Голодомор ... забрав невинні життя мільйонів українців внаслідок масового голоду, який виник внаслідок жорстоких дій та політики тоталітарного сталінського режиму. Ми висловлюємо шану пам'яті жертв цієї національної трагедії Українського народу.</p> <p>Довідково: Заява Делегації України (також від імені Німеччини, США, Андорри, Австрії, Азербайджану, Бельгії, Боснії і Герцеговини, Болгарії, Канади, Данії, Іспанії, Естонії, Македонії, Франції, Грузії, Об'єднаного Королівства, Греції, Угорщини, Ірландії, Ісландії, Латвії, Ліхтенштейн, Литви, Люксембургу, Молдови, Норвегії, Польщі, Ватикану, Словаччини, Швеції та Чехії).</p> <p>Заява Делегації РФ: Російська позиція стосовно проблеми «Голодомору» залишається без змін - мільйони громадян багатьох різних національностей стали жертвами справді трагічних подій 1932-1933 років і, відповідно, було б несправедливо говорити про знищення лише етнічно українських громадян. Голод в СРСР в 1930-их роках був наслідком «класової» політики, колективізації сільського господарства та «розкуркулення» селянства, які проводилися в той період.</p> <p>Заява Делегації Туреччини: Ми разом з владою та народом України у їхньому вшануванні гуманітарної катастрофи, який також є трагічним епізодом їхньої історії. Враховуючи гуманітарний вплив цієї трагедії жодна держава-учасник [ОБСЄ] не може дистанціювати себе від заяви, зробленої Україною. ... Виглядає на те, що українська влада намагається додати гуманітарну важливість цієї сумної події бажанням політичного визнання. ... Я повинен наголосити, що коли йдеться про ставлення до такого важливого питання в політичному контекст, найвищий та незмінний принцип політики Туреччини полягає в тому, що «оцінка історичних подій повинна залишатися у виключній компетенції істориків».</p>
ПА ОБСЄ	Резолюція	03.07.2008	<p>Парламентська асамблея ОБСЄ віддає данину пам'яті безневинним життям мільйонів українців, загиблих під час Голодомору 1932-1933 років внаслідок масового голоду, викликаного жорсткими навмисними діями й політикою тоталітарного сталінського режиму ... Вітає визнання Голодомору в ООН, ЮНЕСКО та національними Парламентами ряду держав-учасниць ОБСЄ ... підтримує ініціативу України щодо розкриття всієї правди цієї трагедії Українського народу ... Рішує пропонує всім Парламентам вжити заходів для визнання Голодомору.</p>

Аргентина	Декларація Палати сенаторів	23.09.2003	<i>Голодомор ... був організований в Україні тоталітарним радянським режимом у 1932-1933 роках.</i>
	Резолюція Палати сенаторів	07.11.2007	<i>Вшанувати пам'ять мільйонів дітей, жінок та чоловіків, які втратили життя в результаті навмисного позбавлення продуктів харчування, що спричинило масовий Голод в Україні у 1932-1933 роках.</i>
	Постанова Палати депутатів	26.12.2007	<i>Вшанувати пам'ять мільйонів чоловіків, жінок та дітей, які втратили життя в результаті позбавлення продуктів харчування, що спричинило масовий голод в Україні у 1932-1933 рр.</i>
Іспанія	Пропозиція незаконодавчого характеру Конгресу	30.05.2007	<i>Конгрес ... пам'ятає про тоталітарну брутальність сталінського режиму, який зневажав правами людини і призвів до мільйонних жертв.</i> <i>Довідково:</i> Положення про визнання Голодомору геноцидом Українського народу було виключено з проекту Пропозиції за ініціативою фракції правлячої Іспанської соціалістичної робітничої партії.
Чилі	Декларація Палати депутатів	13.11.2007	<i>В 2007 році виповнюється 75-і роковини Голодомору в Україні, лиха, яке спричинило смерть мільйонів безвинних чоловіків, жінок та дітей.</i>
Чехія	Рішення Палати депутатів	30.11.2007	<i>Палата депутатів Парламенту ЧР ... з глибоким співчуттям вшановує пам'ять жертв Голодомору в Україні, що спричинив потворний тоталітарний режим у 1932-1933 роках, щоб зламати опір українського народу проти насильної колективізації та знищити його національну гідність;</i> <i>висловлює від імені чеського народу глибоке співчуття родинам та близьким мільйонів людей, що стали жертвами Голодомору, який навмисно та цілеспрямовано спричинив злочинний сталінський режим;</i>
Словаччина	Декларація Народної Ради	12.12.2007	<i>Народна рада ... вважає Голодомор в колишньому Радянському Союзі, а особливо в Україні в 1932-1933 роках актом винищення, вчинений сталінським тоталітарним режимом по відношенню до багатьох народів та груп жертвами якого стали мільйони невинних громадян. Народна рада ... висловлює шану пам'яті жертвам Великого Голодомору 1932-1933 років в Україні, Росії, Казахстані, Північному Кавказі та інших територіях колишнього Радянського Союзу.</i>
Росія	Заява Державної Думи РФ	02.04.2008	<i>В результаті голоду, викликаного насильницькою колективізацією, постраждали багато регіонів СРСР (Поволжя, Центральньо-чорноземна область, Північний Кавказ, Урал, Крим, частина Західного Сибіру), Казахстану, України, Білорусі.</i>

			<p><i>Від голоду і хвороб, пов'язаних з недоїданням, у 1932-33 роках там загинуло близько 7 мільйонів людей.</i></p> <p>Ця трагедія не має і не може мати міжнародно встановлених ознак геноциду і не повинна бути предметом сучасних політичних спекуляцій.</p> <p><i>Депутати Державної Думи, віддаючи данину пам'яті жертвам голоду 30-х років на території СРСР, рішуче засуджують режим, який знехтував життям людей заради досягнення економічних і політичних цілей, і заявляють про неприйнятність відродження в державах, що раніше входили до складу СРСР, тоталітарних режимів, що нехтують правами і життям своїх громадян.</i></p>
м.Коронель-дю-Грати (Аргентина)	Резолюція міської ради	14.11.2007	
	Розпорядження мера	30.11.2007	
Константинопольська Православна Церква	Послання Вселенського Патріарха Варфоломія I	20.11.2008	<p><i>Дорогі українці! Ваше минуле - чи радісне, переможне, чи сумне й трагічне, а особливо Голодомор - завжди буде з вами, навіть коли ви намагатиметеся забути, применшити чи спотворити його на догоду сусідам. ... Це Ваш обов'язок перед пам'яттю своїх прадідів, дідів і батьків, бо в світовій історії за весь час існування людства не було такої трагедії, щоби за один мирний рік знищити більше людей однієї нації, ніж було знищено за кілька років війни. І хто що б не говорив, як би не намагався применшити зло, це явна ознака геноциду.</i></p>
Папа Римський	Послання Папи Івана Павла II кардиналу Л.Гузару	23.11.2003	<p><i>Мова йде про жахливий задум, здійснений з холодним розрахунком можновладцями тієї епохи. ... Досвід цієї трагедії повинен сьогодні керувати почуттями та діяльністю Українського народу на шляху до злагоди та співпраці. ... Потрібно докласти зусиль до щирого та дійового примирення: саме у такий спосіб можна вшанувати жертви, які належать усьому Українському народу.</i></p>
	Послання Папи Бенедикта XVI	21.11.2007	

(Інформацію взято на офіційному інтернет-представництві Президента України
Адреса: <http://www.president.gov.ua>)

ГОЛОДОМОР 1932 – 1933 РОКІВ – ТРАГЕДІЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

*(привітання учасникам конференції ректора
Черкаського державного технологічного університету,
доктора технічних наук, професора,
заслуженого працівника народної освіти України,
голови Ради ректорів Черкаської області
ЮРІЯ ГРИГОРОВИЧА ЛЕГІ)*

ШАНОВНІ УЧАСНИКИ КОНФЕРЕНЦІЇ !

Від імені професорсько-викладацького складу та студентства Черкаського державного технологічного університету сердечно вітаю учасників Третьої історико-краєзнавчої учнівської конференції “Чигиринщина в історії України” Суботівської загальноосвітньої школи I–III ступенів, присвяченої трагічним сторінкам української історії – Голодомору 1932 – 1933 рр., репресіям 30-х – 40-х рр. XX ст., голоду 1947 р. на Чигиринщині.

Голодомор 1932 – 1933 років – це страшна трагедія українського народу. Історики називають різні цифри померлих від голоду селян – від 3 до 7 млн., а деякі навіть до 10 млн. осіб. Смерть близької людини – трагедія, а мільйонів – статистика. Мільйони померлих від голоду українських селян – не статистика, а наслідок злочинної політики радянської держави.

28 листопада 2006 року Президент України Віктор Ющенко підписав прийнятий Верховною Радою України Закон за № 376-V “Про Голодомор 1932 – 1933 років в Україні” в статті 1 якого чітко зазначено що “Голодомор 1932 – 1933 років в Україні є геноцидом Українського народу”. Вищезгаданим Законом органи державної влади та місцевого самоврядування зобов’язані брати активну участь у формуванні та реалізації державної політики у сфері відновлення та збереження національної пам’яті українського народу.

Саме на збереження історичної пам’яті і покликана робота вашої сьогоднішньої конференції.

Нам приємно констатувати, що конференція “Чигиринщина в історії України” в Суботівській ЗОШ I–III ступенів з 2006 року проводиться за ініціативи та організаційної підтримки Центру культури та виховання та науковців Черкаського державного технологічного університету.

Переконаний, що Ви, земляки видатного державного діяча України XVII ст. Богдана Хмельницького і надалі примножуватимете славетні традиції національної культури, вірно служитимете ідеї розбудови демократичного суспільства, утвердженню заможної, духовно багатой України.

Бажаю Вам, дорогі учасники конференції, міцного здоров’я, щасливої долі, злагоди, нових здобутків у справі збереження історико-культурної спадщини України.

В ПАЛІТРУ ВСЕНАРОДНОЇ ПАМ'ЯТІ

Мельниченко Василь Миколайович,

кандидат історичних наук, професор, голова правління Черкаської обласної організації Національної спілки краєзнавців України, директор науково-навчального інституту історії і філософії Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, лауреат Черкаської обласної краєзнавчої премії імені Михайла Максимовича.

Сучасна громадська думка Голодомор 1932 – 1933 років в Україні називає катастрофою ХХ століття. Голодне лихоліття того часу – не історична минувшина, а незагойна фізична і духовна рана українського народу, яка жагучим болем пронизує пам'ять усіх поколінь наших співвітчизників.

Причиною страшної трагедії стали, передусім, політичні чинники. Масове фізичне знищення українських хліборобів штучним голодом було свідомою акцією сталінської політичної системи проти мирних людей, зокрема селян як суспільної верстви. Внаслідок чого зник не тільки багаточисельний прошарок заможних і незалежних від держави селян-підприємців, але і цілі покоління землеробського населення.

Трагедія Голодомору не оминула і Черкащину. Їй передувала примусова колективізація і розкуркулення різних верств населення, незгодних з усупільненням власності. Жителька села Шабастівка Монастирищенського району Наталія Журавель згадувала: „Наша родина складалася з батька Карпа Павловича Журавля, матері – Меланки Семенівни, двох дочок, сина, діда і баби. Готувалися будувати нову хату. В колгосп батьки вступати не хотіли. Весною 1931 року колгоспні збори виносять рішення – розкуркулити і вислати їх. Забрали всю землю, ліс, бляху та інші матеріали на нову хату, розвалили комору, хліви, клуню, конфіскували 2 коней, лоша, 2 корів, теля, 12 овець, віз, січкарню, сівалку, реманент, зерно... Заарештували нас, дозволили взяти харчі на 3 дні і всіх 30 березня того року повезли в Жашків, посадили у вагони, направили до Сибіру. Привезли в Аджерськ Новосибірської губернії, пішки привели в бараки і сказали: ви будете працювати в шахті...” [1, 160].

Наслідки насильницької колективізації на Черкащині, як і в інших регіонах України, переросли у трагедію Голодомору 1932 – 1933 років, про що свідчать численні факти. Впродовж цього часу тільки за офіційно встановленими і далеко не повними даними на Черкащині голодною смертю загинуло 154519 чоловік, найбільше в Христинівському районі – 24168, Черкаському – 20273, Корсунь-Шевченківському – 13521, Лисянському – 12934, Тальнівському – 10068, Уманському – 10340 [2, 6].

Відходять у небуття очевидці голоду, а відтак може згаснути і народна пам'ять про жахливий злочин. Тому сьогодні про минуле треба говорити задля майбутнього, бо безпам'ятство породжує бездуховність, яка, як злякисна пухлина, роз'їдає тіло і душу суспільства – перекреслює історію, паплюжить традиції, руйнує соціокультурну самобутність народу.

За радянських часів згадувати про Голодомор 1932 – 1933 років було заборонено. І лише після проголошення незалежності України про голод не тільки заговорили, а й дали оцінку. З 1998 року відповідно до Указу Президента України кожного року (четверта субота листопада) відзначається День пам'яті жертв голодомору. А у травні 2003 року Верховна Рада України прийняла Звернення до народу України, в якому визнано, що „голодомор був свідомо організований сталінським режимом і повинен бути публічно засуджений українським суспільством і міжнародним співтовариством як один з найбільших за кількістю жертв фактів геноциду у світовій історії”.

У 2006 році прийнято Закон України „Про Голодомор 1932 – 1933 років в Україні”. Прийняття цих актів сприяє відновленню історичної справедливості, глибокому усвідомленню причин і наслідків геноциду українського народу, консолідації навколо ідеї утвердження в суспільстві нетерпимості до будь-яких проявів насилля, підвищенню авторитету України в світі [3].

Голодомор початку 1930-х років відтепер і, напевне, назавжди залишиться однією з найактуальніших, гострих і болісних проблем українського суспільства – в політичному, науковому, морально-психологічному аспектах. Особливе значення для осмислення причин, перебігу і наслідків цієї трагедії, її кваліфікації як геноциду українського народу має виявлення і публікація історичних джерел.

Системні дослідження цього трагічного періоду історії Черкащини, територію якої окреслюємо межами сучасної Черкаської області, започатковані в кінці 1980-х років, коли в умовах набираючих сили процесів демократизації усіх сфер суспільного життя, стало можливим говорити правду про раніше замовчувані сторінки минулого. Одним з перших до цієї теми звернувся В.І. Пахаренко, який на публіцистичному, а згодом – на науковому рівні почав досліджувати і оприлюднювати факти голодомору на Черкащині, привертати до них громадську думку.

Та справді всенародного звучання тема Голодомору 1932 – 1933 років на Черкащині набула з початку 1990-х років після проголошення Україною незалежності. Громадянське сумління і відповідальність перед нинішнім і прийдешніми поколіннями об'єднали навколо цієї теми широкий краєзнавчий загал – професійних дослідників і краєзнавців-аматорів, усіх, хто не байдужий до долі свого народу і його майбутнього. Авторами численних свідчень, публікацій та книг стали люди різного віку і різних професій – педагоги, журналісти, письменники, працівники архівів, музеїв і бібліотек, студентська та учнівська молодь.

Серед перших узагальнюючих видань – книга „Трагічні голоси” подвижника краєзнавчого руху К. Гудзенка, яка побачила світ у 1993 році. В ній автор на конкретних фактах розкрив людські втрати, яких зазнали населені пункти Кам'янського району під час Голодомору 1932 – 1933 років [4]. Тоді ж вийшла друком книга „Голод у Вишнополі” Я. Мицика (Тальнівський район) [5]. Наступного року видана перша на Черкащині „Книга пам'яті села Безпальче” Драбівського району, яку підготував сільський учитель І.

Городинець, склавши списки і внісши до книги імена близько 900 односельчан, померлих в роки Голодомору [6].

В наступні роки в палітру всенародної пам'яті про загиблих були вписані сповнені болю і скорботи сторінки книг та окремих публікацій краєзнавців М. Пономаренка, В. Почепцова (Золотоніський район), В. Щерби (Драбівський район), Ю. Осипенка (Городищенський район), С. Горошка (Жашківський район), Ф. Білецького (Звенигородський район), А. Ніколенка (Корсунь-Шевченківський район), В. Щербатюка (Лисянський район), І. Хльобаса, В. Жадька, П. Качалаби (Маньківський район), І. Волошенка (Монастирищенський район), В. Княжева (Сміла), В. Мицика (Тальнівський район), К. Євтушенко (Умань), Г. Бевза, Л. Панченка (Уманський район), П. Горохівського (Христинівський район), В. Шевчука, І. Елінецького (Шполянський район), П. Жука, В. Захарченка, А. Морозова, С. Кривенка, С. Кононенко, В. Поліщука (Черкаси) та багатьох інших авторів з міст і сіл нашого краю, які заслуговують глибокої шани і вселюдської вдячності [7].

Значну роботу з дослідження теми Голодомору на Черкащині здійснюють колективи державного архіву області (Т. Клименко), обласного краєзнавчого музею (А. Кушнір), Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького та інших вищих навчальних закладів Черкащини. Вагомим внеском у створення документальної бази і наукову розробку теми Голодомору стало видання у 2002 році збірника документів і матеріалів про Голодомор на Черкащині та здійснене з ініціативи обласної державної адміністрації у 2007 році видання фундаментальної праці „Голодомор 1932 – 1933 на Черкащині. Книга пам'яті в документах та спогадах” [3].

До теми Голодомору сьогодні за велінням серця звертаються студенти і учні, які записують спогади очевидців, опрацьовують документальні матеріали та літературу про трагічні сторінки історії краю, висвітлюють їх у своїх науково-пошукових роботах. Складовою цієї роботи є учнівські наукові роботи, які щороку подаються на конкурс Малої академії наук.

Позитивної оцінки заслуговують науково-практичні конференції, які проводяться у школах Чигиринського району, передусім в Суботівській загальноосвітній школі. Ця робота сприяє збереженню пам'яті про безвинно убієнних рукотворним голодомором наших земляків – українських хліборобів. Продовжувати її необхідно не лише заради об'єктивного відтворення історичної пам'яті, а передусім для загального прозріння, зцілення свідомості співвітчизників від страшного шоку, заподіяного масовими репресіями, осмислення свого минулого.

Тож нехай і цьогорічна конференція нагадає кожному, хто бере в ній участь, про велике горе, яке приніс на українську землю у вже далеких 1930-х роках Голодомор. Нехай його трагічні уроки не тільки додадуть нам розуміння причин і наслідків тієї великої трагедії, а й стануть чинником нашого єднання навколо одвічних цінностей українського народу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Мельниченко В.М. *Моя Черкащина. Історія рідного краю від найдавніших часів до сучасності.* – Черкаси, 2006.

2. Матеріали до лекції в День пам'яті жертв Голодомору 1932 – 1933 рр. /Упоряд. Морозов А.Г., Мельниченко В.М. – Черкаси: РВВ ЧНУ, 2007.

3. Голодомор 1932 – 1933 рр. на Черкащині. Книга пам'яті в документах та спогадах. – Черкаси: Вид. Чабаненко, 2007.

4. Гудзенко К.Н. Трагічні голоси. Голодомор у Кам'янському районі. – Кам'янка, 1993.

5. Мицик Я. Голод у Вишнополі. – Тальне, 1993.

6. Городинець І.С. Книга пам'яті села Безпальча Драбівського району. – Сімферополь, 1994.

7. Обжинки смерті (до 75-річчя голодомору на Черкащині). – Черкаси, 2007.

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ ПЕРІОДУ КІНЦЯ 20-Х – ПОЧАТКУ 30-Х РР. ХХ СТ. КРИЗЬ ПРИЗМУ МЕНТАЛЬНОСТІ ЗАМОЖНОГО УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА

ЛАЗУРЕНКО

Валентин Миколайович,

кандидат історичних наук, доцент, помічник ректора Черкаського державного технологічного університету з гуманітарної освіти та виховання, заступник голови правління Черкаської обласної організації Національної спілки краєзнавців України.

Лауреат Черкаської обласної краєзнавчої премії імені Михайла Максимовича за 2005 р. Лауреат Черкаської обласної журналістської премії "Прометей" за 2006 р.

"Народ скаже – як зав'яже". Це народне прислів'я переконливо свідчить, що в усі часи своєї історії український народ, незважаючи на драматичний, а інколи і просто трагічний перебіг життя, не загубив притаманні йому гумор, іронію, влучний сарказм.

Одним із складних і неоднозначних періодів сучасної української історії стали 20-30 роки ХХ століття. Особливим драматизмом було позначене життя українського села. Саме воно найбільшою мірою відчуло на собі антигуманну сутність тогочасної соціально-економічної політики радянського керівництва щодо селянства. На межі 20-30-х рр. ХХ століття найголовнішим завданням ЦК КП(б) України на селі стало успішне здійснення земельної політики. Суть її полягала в здійсненні суцільної колективізації одноосібного господарства.

Одноосібники, або як їх іще називала існуюча система "заможники", "капіталісти в землеробстві", "індуси", "куркулі", відразу відчували на собі суть закладеної в резолюції III з'їзду КП(б)У¹ політику на селі. Незважаючи на те, що в період нової економічної політики заможні селяни були майже повноправними господарями на власній землі, вільно займались вирощуванням і збутом продукції, вільно розпоряджались отриманим прибутком, вже на підступах до суцільної колективізації їх становище різко погіршилось.

З початком згортання непу і форсуванням колективізації, більшовицька партія поставила собі за мету знищити існуючий на той час на селі прошарок заможників.

Знищити в селянина почуття господаря власної землі, господаря який не лише обробляв землю, але і розпоряджавсь наслідками своєї праці – стало головним завданням радянського тоталітаризму.

Розпочався сумнозвісний процес "розкуркулення", гарячкова насильницька колективізація. Не спроможні відкрито протидіяти офіційній антинародній

політиці селяни вдалися до слова. Усна народна творчість породила таку могутню хвилю опору, з якою марно було змагатися більшовикам:

*"Косіорів та Рикових
На Соловки відправить,
Нехай там, де куркулі,
Дрова порубають.
Отак, коли позбудемось
Пикатих, пузатих,
Будем творить колектив,
Владу будувати"².*

Заможні селяни чинили супротив насильницькому створенню колгоспів і в надзвичайно несприятливих умовах продовжували по-господарському вели власне господарство:

*"Індуси – пасуть гуси,
А созівці – бугая,
Індуси їдять гуси,
А созівці – журавля"³.*

Період розкуркулення з особливо гірким реалізмом відображений в народному фольклорі:

*"Хотіли стать хазяями
При совіцькій владі,
Як залишимося живими,
То будемо раді"⁴.*

Наслідком радянського "виховання" стало те, що діти почали по-новому колядувати біля будинків заможників:

*"Коляд, коляд, колядниця,
У вас з медом паляниця,
А у нас сухарі –
Стережіться, куркулі.
Як не дасте пирога,
Візьму вола за рога
І викручу правий ріг,
Буду в ріг трубити -
Вам, куркулям, не жити"⁵.*

Серйозне ставлення до праці на землі викликало в "розкуркулених" заможних селян глибоке розчарування станом справ перших созів-колгоспів:

*"Був господарем при непі,
А у созі, як в халепі:
Хто як хоче поганяє,
Бо за дурня тебе має.
Як мав землю я свою,
Стривав в полі я зорю,
Нині сплю я до тих пір,
Доки збудить бригадир.
Чи роби, чи сиди –*

соз не дасть тобі їди"⁶.

Працелюбний український народ, народ з прадавньою землеробською традицією був залишений без землі. Народ про це влучно висловився:

*"Власної землі не мати – по світу блукати;
Селянин без землі – як пес без господаря;
Селянин без землі – як птах без крил;
Гуртове – чортове"*⁷.

1927 рік став першим роком гарячкового наступу на заможного селянина, "куркуля". В цей і подальші роки фіксуються масові свідомі фальшування економічного стану заможних господарств "куркулів", які підлягали експропріації. Трагізм тих років відбився в народно-фольклорній пам'яті:

*"Мати в СОЗІ,
Батько в СОЗІ.
Діти плачуть по дорозі.
Нема хліба, нема сала,
Тільки кіно та вистава.
А на хаті один куль,
Та й то кажуть,
Що куркуль"*⁸.

На поч. 30-х рр. чисельний прошарок українського заможного селянства практично було зліквідовано. Подальша історія українського села добре відома: гарячкова організація колгоспів, малопродуктивна колективна праця, примарна колективна власність, колективна безвідповідальність та інші "цінності" кріпацького життя колективізованого українського селянства.

Загнані в колгоспи, змушені до безгосподарності та пам'ятаючи про ефективну і радісну працю на власній землі селяни, в переважній більшості, не підтримали новий, колгоспно-кріпацький спосіб життя:

*"О люди, люди – небораки,
Нащо здалися Вам колгоспи,
Ви ж таки люди, а не собаки"*⁹.

Більш як сімдесятирічне функціонування колгоспів стало переконливою констатацією їх неефективності:

*"У колгоспі добре жить –
Десять робить, сто лежить,
А як голод припече,
То і десять утече"*¹⁰.

Так народне влучне слово характеризувало діяльність колективних господарств.

Література:

1. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – Т. 1. – К., 1976. – С. 45.
2. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1, оп. 20, спр 3107. – Арк. 63.
3. Записи народної поетичної творчості про насильницьку колективізацію та штучний голод 1933 року // Народна творчість та етнографія. – № 6. – 1991. – С. 54.
4. Дожилася Україна...: Нар. творчість часів голодомору і колективізації на Україні. – К., 1993. – С. 7.

5. Там же. – С. 8.
6. Там же. – С. 8-9.
7. Там же. – С. 22.
8. 33-й: голод: Народна Книга – Меморіал / Підгот. Л. Коваленко, В. Маняком. – К., 1991. – С. 242.
9. ЦДАГО України. – Ф. I, оп. 20, спр. 3105. – Арк. 28.
10. Дожилася Україна...: Народна творчість часів голодомору і колективізації на Україні. – К., 1993. – С. 8.

РЕПРЕСІЇ ПРОТИ УКРАЇНСЬКИХ ПЕДАГОГІВ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1930-Х РР.

СТРИЖАК

Євген Миколайович,

кандидат історичних наук, викладач Черкаського державного технологічного університету, член Національної спілки краєзнавців України, член Національної спілки журналістів України

У 30-ті роки ХХ століття професорсько-викладацька й науково-педагогічна інтелігенція УСРР, а також наймасовіший загін працівників розумової праці – учительство – були об'єктом перманентних репресивних акцій тоталітарного режиму.

«Соціальна хірургія» більшовицького режиму в зазначені вище роки здійснювалася, наряду з іншими сферами, чи не найбільше, у гуманітарній сфері. Особливу увагу компартійне керівництво СРСР та УСРР звертало на культурно-освітні кадри.

Упродовж першої половини 1930-х років репресії проти педагогів обмежувалися головним чином адміністративним звільненням з посад, політичним переслідуванням й судовими вироками, що передбачали застосування різних термінів ув'язнення.

Фізичної розправи за вироком суду шляхом застосування «вищої міри соціального захисту» – страти – фактично не спостерігалось. Педагоги, насамперед позбавлені роботи, ставали жертвами Голодомору 1932 – 1933 рр., політики розкуркулення й виселення з прикордонної смуги. Як зауважують В. І. Марочко та Г. Хілліг, «очищення вчительських лав» з політичних мотивів виявляло контингент майбутніх в'язнів гулагівських концтаборів, лісоповалів, золотокопалень.

Упродовж 1933 – 1934 рр. лише у 24 районах Харківської області зняли з роботи 701, а у 36 районах Вінницької області – 664 учителя [1]. Репресій зазнавали насамперед політично неблагонадійні (з погляду більшовицької адміністрації, звичайно) педагоги, які здобули освіту й педагогічний стаж до встановлення радянської адміністрації у Наддніпрянській Україні, або приховували від влади своє «справжнє соціальне походження». Будь-яка критика соціально-економічної політики держави з боку освітян кваліфікувалася її силовими структурами як антирадянська діяльність.

Карально-репресивні акції тоталітарного режиму проти учителів мали цілеспрямований характер. «НКО давав завдання всім областям переглянути склад завідувачів шкіл, – закликав заступник наркома освіти А. А. Хвиля 5 серпня 1933 р. – Було дано завдання вигнати класово-ворожі елементи, вигнати петлюрівсько-націоналістичні елементи, що попролазили до шкіл, отруювали школу націоналістичною отрутою» [2]. Тижнем раніше він звітував про здійснення «великої боротьби за очищення учительської армії від класово-ворожих елементів – петлюрівців, махновців, білогвардійців, куркульських недобитків» [3].

Нарком освіти УСРР В. П. Затонський наголошував у вересні 1933 р.: «За офіційними даними, ми маємо в середньому 9,5 відсотків чужих класово-ворожих елементів, і наш обов'язок уважно придивлятися до того, що вони роблять у школі. По окремих районах засміченість доходить до 25 – 30 відсотків. Треба встановити пильний контроль над роботою шкіл» [4]. У річницю цих настанов заступник наркома А. А. Хвиля 18 вересня 1933 р. вимагав від облвно звітності щодо «проведеної роботи в справі очищення лав учительства від класово-ворожого елементу» [5]. Він закликав керівників освітніх установ «посилити більшовицьку пильність, очищаючи лави радянського учительства від чужих класово-ворожих елементів», що їх, за його даними, нараховувалося у Херсонському районі 11 %, Очаківському – 12, Сталінському – 12, а у Великоолександрівському навіть 35 %. В останньому серед 270 педагогів виявили «10 колишніх офіцерів, 40 куркулів, 8 колишніх попів, 10 колишніх поміщиків» [6].

Таким чином, період 1929 – 1934 рр. можна вважати роками «великої чистки» освітніх закладів, що розпочалася у рік «великого перелому» й завершилася масовим терором у часи Голодомору. Найавторитетніші сучасні дослідники проблеми зауважують, що, спираючись на наявні архівні джерела та офіційні дані, можна констатувати, що в цей час (1929 – 1934) репресій зазнали до 30 % учителів України – тобто щотретій педагог [7].

Голод 1932 – 1933 рр. по суті унеможливив повноцінне проведення 1933/34 навчального року: 50 – 70 % школярів не з'явилося до школи у вересні, а брак учителів сягав максимально – 98 % [8].

Педагоги, яких позбавили роботи, були приречені на голодну смерть, фізичне виснаження й морально-психологічне приниження, а згодом й кримінально-політичне переслідування.

Література:

1. Марочко В., Хілліг Г. *Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929 – 1941)*. – К., 2003. – С. 253.
2. Хвиля А. *По-більшовицькому зустріти новий навчальний рік!* // *Комуніст*. – 1933. – 5 серпня.
3. Хвиля А. *Виховати молоде покоління* // *Комуніст*. – 1933. – 27 липня.
4. *Школи України розпочинають новий навчальний рік: Розмова з Народним комісаром освіти УСРР В. П. Затонським* // *Більшовик*. – 1933. – 3 вересня.
5. *Наказ Наркомоса України про початок навчального року від 14 вересня 1933 р.* // *Вісті ВУЦВК*. – 1933. – 18 вересня.
6. Хвиля А. *Школа – могутня зброя виховання комуністичного суспільства* // *Комуніст*. – 1933. – 5 вересня.

7. Марочко В., Хілліг Г. *Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929–1941)*. – К.: *Наук. світ*, 2003. – С. 255.
8. *Сьогодні 2-а річниця ухвали ЦК ВКП(б) про школу // Більшовик (Чернігів)*. – 1933. – 5 вересня.

ВПЛИВ ГОЛОДОМОРУ 1932 – 1933 РОКІВ НА РОЗВИТОК ПРОДУКТИВНИХ СИЛ УКРАЇНИ

КУРИЛЕНКО Володимир Віталійович,

аспірант кафедри суспільних дисциплін і права Черкаського державного технологічного університету.

Українською катастрофою ХХ століття, котру за підступністю і цинізмом творення можна порівняти з американським бомбардуванням Хіросіми та Нагасакі, яка за соціально-демографічними наслідками «випереджає» жертви єврейського голокосту, став геноцид 1932 – 1933 рр. Терор голодом, запроваджений сталінським тоталітарним режимом в Україні, Казахстані, на Кубані, тобто території де масово мешкали етнічні Українці, заподіяв смерть мільйонам хліборобів.

Що ж було причиною голоду 1932 – 1933 рр.? Після згортання НЕПу та початку сталінської індустріалізації усі зусилля партійних, державних, господарських органів були спрямовані на підтримання її нереальних, форсованих темпів. Для закупівлі за кордоном промислового устаткування потрібна була валюта. Отримати її можна було тільки експортуючи сировину, зокрема зерно (між іншим, ціни на хліб на міжнародному ринку різко знизилась). Проте керівництво СРСР не бажало знижувати темпи індустріалізації. Експорт зерна, незважаючи на зниження цін, зростав. Так, якщо у 1930 р. збір зерна в країні становив 835 млн ц, з яких 48,4 млн було експортовано, то у 1931 р. зерна заготовлено набагато менше — 695 млн ц, а на зовнішній ринок вивезено 51,8 млн ц. У багатьох колгоспах було забрано все зерно разом з насіннєвим фондом. У багатьох районах України селяни голодували. Окремі колгоспи навіть розпались. Однак до масового голоду в 1931 р. ще не дійшло.

Навесні 1932 р. селяни, дуже ослаблені напівголодною зимою, не зуміли успішно провести весняну сівбу. Урожай зернових був невисоким, але не набагато нижчим, ніж середні врожаї багатьох попередніх років, а тому голоду не повинно було б бути. Біда прийшла після того, коли Україна не змогла в 1932 р. виконати план хлібозаготівель. В Україну було послано надзвичайну комісію на чолі з Молотовим. За допомогою репресій з колгоспів і господарств селян одноосібників, які ще залишалися, було вивезено все зерно, в тому числі те, яке призначалося для насіннєвого, страхового і фуражного фондів.

Після таких адміністративних дій, коли з колгоспних і селянських комор вимели все до зернини, взимку 1932 – 1933 р. в селах України розпочався масовий голод. Жорстокість, з якою проводили зерно заготівлю в 1932 р., прирєкла на голодну смерть мільйони українських селян. За даними різних дослідників від голоду на Україні загинуло від 5 до 9 млн. людей. У 1933 році загалом вмирав кожен п'ятий сільський житель. Майже з суцільною смертністю

траплялися села у південних районах. В Полтавській та Чернігівській областях вмирало від 25% до 75% сільських мешканців.

І хоча найбільше страждали від голодного виснаження – дистрофії і супутніх хвороб – тифу, туберкульозу, та ін. старі люди та діти значного зменшення зазнали і працездатна частина сільського населення.

**Жертви голодомору
1932-1933 років**

Знищення робочої сили як невід'ємної частини продуктивних сил не могло не призвести до значних диспропорцій у подальшому їх розвитку, а порушення процесів природного відтворення, в наслідок великої дитячої смертності, призвело до посилення цих диспропорцій у майбутньому.

Керівники країни не розуміли чи не хотіли розуміти, що систематичне нехтування інтересами села, зволікання з розв'язанням соціальних проблем (забезпечення квартирами, товарами широкого вжитку) неодмінно позначиться на розвитку самої промисловості, що було підтверджено результатами першого п'ятирічного плану (1928/29 – 1932/33 рр.). Досить докладно складений і ретельно обговорений, цей план не був втілений у життя. З двох варіантів плану (відправного і оптимального) за основу було взято оптимальний. Крім того, за вказівкою Сталіна, оптимальний варіант був скоригований в бік збільшення за окремими пунктами: з чавуну, нафти, сільськогосподарських машин та інших показників. Фактично виплавлення чавуну в 1932 р. становило 6,2 млн т, хоча за відправним варіантом передбачалося 7 млн т, за оптимальним — 10 млн, а підвищене завдання — 17 млн т. Відповідні показники були щодо виробництва тракторів: 53 тис., 170 тис., фактичне виконання — 49 тис., автомобілів — 100 тис., 240 тис., фактичне виконання — 24 тис. Подібне становище було й з іншими плановими завданнями. Проте Сталін, незважаючи на провал першого п'ятирічного плану, у січні 1933 р. на весь світ заявив про те, що перший п'ятирічний план виконано достроково — за чотири роки і три місяці. Не були виконані завдання і з валової продукції промисловості, а щодо продуктивності праці при запланованих 110 % було досягнуто лише 41 %. Саме з цього часу радянська статистика перестала бути справжньою наукою про кількісну сторону виробництва, а перетворилася на вірну служницю тоталітарного режиму, яка здатна була фальсифікувати стан справ не тільки в економіці, а й в суспільстві в цілому.

Не був винятком у цьому відношенні й другий п'ятирічний план на 1933 – 1937 рр., до якого було включено ряд нереальних, економічно необґрунтованих завдань, які не були виконані. Досягти рівня, передбаченого першим і другим п'ятирічними планами, чорна металургія і тракторобудування змогли лише в

1949 р. Серйозні зриви були характерні й для передвоєнних років третьої п'ятирічки (1938 – червень 1941 р.).

Не було виконано перші три п'ятирічні плани і в Україні. Так, планом передбачалося збільшити видобуток вугілля в Донбасі з 27 до 53 млн т, а фактичний видобуток досяг тільки 45 млн т. Виправлення чавуну в Україні передбачалося збільшити майже втричі, що також виявилось нездійсненним.

У результаті сталінського стрибка в індустріалізації України, як і взагалі в СРСР, поглибилися диспропорції в розвитку господарства, зріс дефіцит товарів широкого вжитку, посилилась інфляція.

Отже, головна ідея п'ятирічних планів з індустріалізації країни і одночасного піднесення життєвого рівня населення в ході так званого соціалістичного будівництва не була втілена в життя, особливо щодо піднесення матеріального рівня життя народу.

**ДОСЛІДЖЕННЯ ТРАГІЧНИХ СТОРІНОК
ІСТОРІЇ НАШОГО НАРОДУ В СИСТЕМІ
ПАТРІОТИЧНОГО ВИХОВАННЯ СУБОТІВСЬКОЇ
ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОЇ ШКОЛИ І-ІІІ СТУПЕНІВ
ЧИГИРИНСЬКОГО РАЙОНУ
ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛАСТІ**

МІНСЬКА Оксана Іванівна,
*директор Суботівської загальноосвітньої
школи І-ІІІ ст.*

75 років тому мільйони синів і дочок України, мільйони невинних людей, мільйони наших рідних і близьких були без жалю винищені

Голодомором.

75 років тому ми пережили катастрофу, яка могла зупинити життя всього нашого народу.

Та дехто й досі намагається представити голодомор 1932 – 1933 років як «збіг об'єктивних та суб'єктивних обставин»: посухи та невміле керування місцевої влади. Що голодомор – це було просто стихійним лихом.

Молодому поколінню особливо важко самотійно аналізувати все це, робити якісь висновки. Та на щастя, ще живі ті люди, які перенесли страждання, біль, смерть своїх рідних, причиною яких став голод.

То ж членами пошукової групи «Пошук», була організована робота по збору свідчень жертв голодомору. Робота ця проходила у кілька етапів. Спочатку діти проводили анкетування старожилів села, пізніше учні детально записували від них спогади про страшну трагедію 1932 – 1933 років. Разом з цим ознайомлювались з архівними документами, переглядали як художні, так і документальні фільми.

В результаті проведеної роботи у багатьох із дітей відбулися зміни у своєму розумінні про голодомор, вони почали глибше усвідомлювати справжні масштаби цієї жахливої трагедії.

ВІДОБРАЖЕННЯ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ ЧИГИРИНЩИНИ ГОЛОДНИХ 1932 – 1933 РОКІВ В ДОКУМЕНТАХ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛАСТІ

КУКЧА Надія Василівна,

*старший науковий співробітник Національного історико-культурного
заповідника “Чигирин”, вчитель історії України
та історії Чигиринщини Суботівської ЗОШ І-ІІІ ст.*

*ЛІТА 7441-ГО ВІД СОТВОРЕННЯ СВІТУ (ЛІТА 1933-ГО
ВІД РІЗДВА ХРИСТОВОГО) БУВ В УКРАЇНІ ВЕЛИКИЙ ГОЛОД.
НЕ БУЛО ТОДІ НІ ВІЙНИ, НІ СУШІ, НІ ПОТОПУ, АНІ МОРОВИЦІ.
А БУЛА ТІЛЬКИ ЗЛА ВОЛЯ ОДНИХ ЛЮДЕЙ ПРОТИ ІНШИХ.
І НІХТО НЕ ЗНАВ, СКІЛЬКИ НЕВИННОГО ЛЮДУ
ЗІЙШЛО В МОГИЛУ – СТАРИХ І МОЛОДИХ, ДІТЕЙ,
І ЩЕ НЕ НАРОДЖЕНИХ – У ЛОНАХ МАТЕРІВ.*

*До Книги Буття України, - якщо таку
книгу буде колись написано [18; 15]*

Тема голодомору в Україні була присутня впродовж всього часу і передавалася в родинних переказах з покоління в покоління. Без чіткого, обґрунтованого визначення передумов, причин, наслідків, без вказування на винуватців цієї страшної біди.

Більшою чи меншою мірою доторкнулася вона кожної селянської родини. Згадаймо свої піонерські роки, коли, чого там гріха таїти, на перерві, крадькома, щоб, бува, не почули вчителі, обмінювалися примовками на зразок: «Серп і молот, смерть і голод...». Не розуміючи, чому смерть і голод і причому тут серп і молот...

Лише на початку 1990-х років було офіційно зроблено оцінку голоду 1932 – 1933 років як загальнонаціональній трагедії українського народу.

Довготривале замовчування та приховування правди про ті події негативно відобразилося на стані збереження архівних документів. Суттєвих втрат було завдано і під час Другої Світової війни.

Далось взнаки і те, що Чигиринщина до 1954 року належала до Кіровоградської області. Тоді ж було сформовано і Державний архів новоствореної Черкаської області.

Потужний масив документів цього періоду слід шукати саме в Державному архіві Кіровоградської області та центральних архівах України.

Проте, незважаючи на вказані труднощі, працівникам Державного архіву Черкаської області (далі – ДАЧО – Н.К.) вдалося віднайти і впорядкувати велику кількість документів, що містять цінну інформацію про голод 1932 – 1933 років.

За останніми даними, відомості про ці часи містяться в 800 справах 45 фондів ДАЧО.

Найбільш інформативним слід вважати фонд Черкаської робітничо-селянської інспекції, де вміщені заяви, скарги, листи населення, в яких

повідомлялося про нелюдські страждання селян, завдані свавіллям сільськогосподарського активу.

У фондах районних партійних комітетів наявні відомості про форсування хлібозаготівельних кампаній та жорстоку позицію партійного керівництва щодо функціонерів та сільських активістів, які дозволяли припускати уповільнення сталінських темпів, не бажали брати участі у грабуванні селянства тощо. Тут же зустрічаються зведення районних відділів ДПУ про реагування селянства на політичний та економічний стан у державі.

У статистичних звітах, листуванні з обласним керівництвом, що знаходяться і в фондах райвиконкомів, збереглися цінні відомості, які проливають світло на життя сільського населення цього часу.

Важливу інформацію може почерпнути дослідник і з сторінок тогочасної регіональної преси, де хоч і в ретельно завуальованому вигляді, та все ж висвітлювалися буденні картини повсякденного існування селянства [2; 8].

Ще під час роботи з каталогом відразу стає зрозуміло, що відомостей власне по Чигиринському району збереглося катастрофічно мало. Прислужитися можуть наявні матеріали з інших районів Черкащини, адже до виконання місцевим партійним та державним інституціям з Києва та Харкова надходили аналогічні постанови та розпорядження.

Проте навіть кілька віднайдених документів, які я пропоную розглянути в даному дослідженні, дозволяють чіткіше окреслити окремі напрями урядової політики 1932 – 1933 років щодо українського селянства та її результати.

До всіх сільрад району

Згідно Постанови у керівних органів сільради повинні негайно скликати пленум сільради та проробити постанову, що при цьому прикладається.

Не підлягає оголошенню в пресі.

Постанова

Президії Київського обласного виконавчого комітету з 8 січня 1933 р.

«Про здачу розкраденого та захованого хліба».

На виконання Постанови РНК УСРР з 8 січня 1933 р. [4415 / 33]

Президія облвиконкому ухвалює:

1. Зобов'язати РВК та міськради Київської області сповістити через сільради, колгоспи колгоспників і трудящих, одноосібників, що:

а) до тих з них, які добровільно не здадуть державі раніше розкрадений та схований хліб, не буде застосовано ніяких репресій;

б) до колгоспів, колгоспників і одноосібників, які уперто продовжуватимуть затаювання розкраденого або захованого від обліку хліба – будуть вжиті суворі стягнення, передбачені Постановою ЦКВКУ та РНК СРСР з 7 серпня 1933 р. “ Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення громадської соціалістичної власності”.

2. Запропонувати РВК та місцевим радам негайно скликати пленуми сільрад, наради колгоспного активу.

3. Після пленумів і нарад скликати загальні збори трудящих одноосібників. На цих пленумах, нарадах і загальних зборах колгоспників і

одноосібників обговорити питання про виконання колгоспниками та одноосібниками хлібозаготівельних завдань, пояснити потребу добровільної здачі розкраденого й схованого хліба та попередити про ті суворі стягнення, що їх буде застосовано до тих, що вперто продовжують затаювати розкрадений або захований хліб.

4. В районській пресі широко висвітлити досвід тих сіл і колгоспів, де завдяки уважно та правильно проведеній пояснювальній роботі колгоспники і одноосібники добровільно здали захований і розкрадений хліб [6; 34].

Не може залишитися непоміченою невідповідність між змістом даного і наведеного далі документів. Здавалося б де логіка? З одного боку, прикласти максимум зусиль, щоб вилучити приховані так звані лишки сільськогосподарської продукції, щоб, з іншого боку, влаштувати харчопункти для тих самих голодуючих селян, в яких і були вилучені ці “лишки”.

19.03.1933

Голові сільської ради

Згідно розпорядження РВК ми повинні кожного місяця 9-19-29 числа таємно давати такі відомості:

1. Скільки влаштовано харчових пунктів.
2. Скільки охоплено пунктами душ: всього з них дітей, всього дорослих, в тому числі колгоспників, одноосібників.
3. Скільки організовано пунктів роздачі продуктів на місці.
4. Скільки витрачено продуктів.
5. Решта харчових продуктів.
6. Скільки видано продуктів для індивідуального харчування.

Не можуть не вразити окремі моменти численних розпоряджень, якими були буквально завалені сільські ради. Як от, наприклад, в той час, коли доведені до відчаю люди вживали в їжу непридані ні за яких обставин до цього часу речі, до сільрад надходить вказівка “переключитися на боротьбу за свинячу шкуру”, бо були помічені непоодинокі “ганебні” випадки, коли на базарах сало продавалося разом із шкурою. А оскільки, свиняча шкура є важливим стратегічним матеріалом, що експортується, слід негайно припинити таку злочинну безгосподарність [7].

А ось інша, на перший погляд, здавалося б несуттєва деталь, що стосується повсякденного життя селянської родини – чергове керівництво до дії для сільських активістів, черговий напрямок їх боротьби з “несвідомим елементом”. Цього разу непримиренної боротьби з чи не найбільшим ворогом виконання плану хлібозаготівель – хатніми жорнами та ступами:

17.11.1933

Поширився таємний помол на жорнах та хатніх ступах.

Боротьба з хатніми ступами не проводиться. Виділити спеціальних членів сільрад для організації та керування справою знищення хатніх ступ [8; 229].

Адже саме наявність в селянській оселі цього немудрого хліборобського реманенту свідчило, що “підступний ворог”, тобто ще поки що живий селянин, попри всі старання всюдисущих комнезамівців все ж таки зумів заховати якусь

пригірщ зерна чи насіння, і в нього та його дітей залишається шанс не померти голодною смертю.

Наявність в господі ступи чи жорна ставала сигналом для подальших, більш ретельних пошуків “лишків” збіжжя. До яких тільки хитрощів не вдавалися селяни, щоб приховати хатні жорна чи ступи. Мешканці Суботова, які в ті часи були малолітніми дітьми свідчать: “...Пригадую, як приходив до діда і баби, мене на вулиці залишали, щоб я давав знати, як хтось ішов дорогою. У цей час мололи на жорні, а якщо хтось почує звук жорна, то заявить. Жорно розіб’ють, і не буде на чому молоти [15].

“Жорно ховали в землянці, бо як знаходили – розбивали або знову приходили по зерно. Жорно є – значить і зерно є” [16].

Прямим відгомонам “далекоглядної” політики уряду про добробут радянського селянства можна вважати і наступні віднайдені нами документи. Вони пронизані “турботою” про культурне виховання підростаючого покоління. Тільки виникає природне запитання: чому ж тоді ці розпорядження надходили до сільрад під грифом “таємно”? Напевно, щоб воскреслі “недобитки класового ворога” ні за яких обставин не змогли швидко зреагувати на постанови, щоб не перешкодити їх виконання.

В той час, коли в багатьох селах вже не було кому і кого навчати, від сільських функціонерів суворо вимагалось забезпечити 100% охоплення дітей навчанням і “культурним вихованням”!

06.04.1933

Відділ народів до всіх голів сільрад

Навчання по школах потрібно проводити до 1 травня ц.р., а тому РВК ніяк не припускати припинення навчання по гуртках та забезпечити 100% (!! – Н.К.) відвідування до кінця навчального року.

Де є випадки, що групи не працюють і навчання зірване, категорично вимагаємо від голів сільрад вжити заходів до поновлення одвідування.

Винних за дотерміновий зрив навчання буде притягнуто до відповідальності [9; 72].

19.04.1933

Не виконуються директиви щодо відкриття дитясел.

В ряді сіл дитясла не відкриті. Діти там залишаються поза яслами без належного культурного (!! – Н.К.) догляду. Таке ставлення до оздоровлення дитинства (!! – Н.К.) з боку голів голів сільрад та голів колгоспів є преступне.

Отже, в останній раз пропонується протягом однієї доби відкрити дитясла і забезпечити їм обслуговування. За не подачу відомостей винні будуть притягнуті до відповідальності і позбавлені продуктивної допомоги [10; 77].

Постанова ЦК КП(б)У про боротьбу з дитячою
безпритульністю від 6 травня 1933 р.

Несмотря на оказанную продовольственную помощь областям и прямое указание ЦК развернуть в селах помощь детскому населению, что должно было, в частности, задержать приток беспризорных детей в городе, ряд РИК и РПК не только не развернули надлежащим образом работу, но отдельные районы стали на недопустимый путь направления беспризорных, нуждающихся во временной помощи детей в большие города.

С провокационно распространенными в отдельных районах слухами о том, что в Харькове, Киеве и других городах организован беспрепятственный прием детей в детские учреждения, местные советские и партийные организации никакой борьбы и разъяснительной работы не ведут.

В результате за последнее время отмечается наплыв детей в Харьков, Киев, Одессу и другие крупнейшие центры, это скопление количества детей в городах и на железнодорожных узлах создает угрозу распространению эпидемий.

ЦК КП (б)У считает необходимым:

1. Для борьбы с беспризорностью и бродяжническим элементом создать при Совнарком УССР Всеукраинскую комиссию в составе: т.т. Карлсон (председатель), Канторович (Наркомздрав), Хвыля (Наркомпрос), Мазоловский (Наркомтруд), Лаврищев (Упнаркомпутрь), от Харьковской области – Броневой.

Аналогичные комиссии организовать при облисполкомах в областях.

2. Предоставить указанным комиссиям право широкого привлечения к делу борьбы с беспризорностью всех заинтересованных организаций.

Постановления комиссий по борьбе с беспризорностью являются обязательными для всех учреждений и организаций и подлежат немедленному выполнению.

3. Существующие в настоящее время дорожные, районные и узловые чрезвычайные противоэпидемические комиссии на транспорте сохранить, подчинив их в вопросах борьбы с беспризорностью комиссиям, организуемым настоящим постановлением.

5. Предложить облисполкомам и райисполкомам:

а) организовать на месте (в селах, колхозах) помощь осиротевшим, подкинутым детям (создание сельских детприемников, организация питания при школах, организация питания наиболее нуждающимся после окончания занятий в школе и т.п.);

б) не допускать вывоза в город и на железные дороги беспризорных детей;

в) привлекать к ответственности лиц, злостно оставляющих детей без всякой помощи в городах, на станциях и в райцентрах.

Выполнение указанных в настоящем пункте мероприятий возложить под личную ответственность на председателей райисполкомов и председателей сельсоветов. [3; 63]

Яскравим прикладом безпрецидентного цинізму можна вважати розпорядження районної влади, що належним чином відреагувала на вказану урядову постанову: .

19.06 1933

Таємно!

1. Боротьба з бездоглядністю та безпритульністю дітей набуває нині особливого політичного значення. Недобитки класового ворога: куркульня, петлюрівці, білогвардійці намагаються дезорганізувати роботу, збільшити кількість бездоглядних та безпритульних дітей і використати їх для своєї шкідницької роботи.

2. Партія і Уряд, надаючи виключної ваги цій справі, вживають усіх заходів, щоб організувати бездоглядних та безпритульних дітей й створити для них відповідні умови для виховання та навчання в школах, дитбудинках, дитсадках, дитячих майданах.

3. Щоб покращити справу харчування дітей, РВК надіслав вам харчову допомогу, яку треба використати виключно по призначенню.

Головам колгоспів вишукати певні фонди, щоб можна було забезпечити харчування безпритульних та бездоглядних дітей, а також використати повністю місячник оздоровлення дитинства. (! – Н.К.), що проводиться зараз.

4. Треба підібрати бездоглядних та безпритульних дітей вашого села чи колгоспу, організувати інтернати, коли на це є потреба. Безпритульних, що прибувають до вас з інших сіл, через сільради направляти на місце мешкання дитини до колгоспу, що прибувають з інших районів - через сільради до РВНО. Завідувачам шкіл забезпечити педагогічним вихованням всіх дітей дитмайданів, в інтернатах тощо, притягнувши до цього учнів старших гуртків вашої школи, піонерів, комсомольців [11; 132]. (ДОДАТОК 1).

Водночас, зміст цього документа дозволяє окреслити масштаби проблеми бездоглядності та безпритульності серед дітей, коли на місцях не вистачало кваліфікованих педагогічних кадрів і до виховання знедолених дітей доводилося залучати навіть “свідомих” старшокласників.

Свідчення очевидців дозволяють стверджувати, що на практиці головам колгоспів та сільрад не так просто було виконати систему розроблених заходів. Непоодинокими були випадки, коли своїми силами сільські громади не могли забезпечити належним утриманням дітей вказаних категорій із свого села, а до них привозили дітей з інших населених пунктів.

Мешканка с. Вершаці Чигиринського району Чубина Тетяна Петрівна, записана 1924 роком народження, пригадувала: »Найбільше людей помирало навесні 1933 року, коли все, що можна і не можна з’їсти, було з’їдено. Я сама залишилася сиротою. У нас в сім’ї спочатку від голоду помер брат, потім мама. Я навіть не пам’ятаю, коли і де народилася, тому що в дитдомі ніяких записів не робили, а місця перебування дитдому часто змінювались, ось і стерлося з пам’яті. Пам’ятаю лише, що батько вів мене лісом. Залишив як сироту в дитдомі в Новосгорівську Кіровоградської області. Жили впроголодь ми і в патронаті, але потроху їсти давали. Ходити не було в чому. Мене одягли у чоловічу сорочку, підперезали. Дітей було багато різного віку. Нас переміщали з місця на місце. Накінець, почали розвозити по колгоспах. Посадять, було, чоловік десять на воза і возять по селах. Голова колгоспу бере стільки дітей, скільки можуть прогодувати на колгоспних харчах. Я з однією дівчиною попала у Вершаці у колгосп «Широкий лан». Спочатку жили в патронаті при колгоспі, а потім поселили нас у колгоспну хату, одна жінка наглядала за нами. А ми вже

величенькі були і самі себе могли обійти. Волею долі так і залишилася на все життя у цьому селі. Тоді, у 1932-му, де дівся батько, не знаю. Напевно, теж помер, бо був геть пухлий. На все життя у пам'яті закарбувалося, як батько наостанок міцно обійняв мене і дуже плакав. Я впевнена: якби батько вижив, то обов'язково мене б відшукав» [19].

Про результативність розроблених урядом заходів з “культурного оздоровлення дитинства” в 1932 – 1933 роках свідчать подвірні списки сільських мешканців, що померли від голоду.

На жаль, збереглося мало статистичних відомостей про природний рух населення, його смертність, втрачені книги метричних записів. З'ясовано, що органи ДПУ змушували секретарів сільських рад, робітників ЗАГСів знищувати метричні книги, фальсифікувати відомості про смерть [3; 5].

Яскравим свідченням цьому є документ “Із записки прямому проводу Київського обласного відділу ДПУ УСРР про кількість голодуючих районів та населених пунктів Черкащини”, датований не пізніше 1 березня 1933 року, згідно якого під час апогею голодомору в 25-ти населених пунктах Чигиринського району налічувалося всього 429 сімей, які потерпали від голоду, з яких голодувало 660 дорослих та 1050 дітей, кількість опухлих від голоду становила 187 осіб, хворих та померлих не було взагалі, як і випадків труподства та людодства. Це означало, що район не потребував і тієї мізерної продовольчої допомоги, яка надавалася іншим районам з центральних ресурсів [4; 48].

Така інформація була надана відповідальними особами району. Свідки тогочасних подій стверджують, що в більшості сіл Чигиринщини навесні-влітку 1933 року щодня помирало не менше 10 мешканців.

Впродовж довгих десятиліть питання дослідження чи не найтрагічнішого періоду в історії українського народу було під забороною або свідомо замовчувалися. Це не могло не накласти відчутний відбиток насамперед на визначення кількості померлих від голоду.

Переконливим свідченням цьому є архівна справа, де подані списки померлих від голоду мешканців Чигиринського району, які працівниками сільських рад встановлювалися в 1999 – 2000 роках. Оскільки, на час проведення опитування очевидців голодомору залишилося дуже мало, та й були вони в той час здебільшого малолітніми дітьми, вдалося доволі неточно вказати невелику частину вбитих голодом людей.

Виключення становлять відомості, подані Мельниківською сільрадою, де списки померлих з власної ініціативи ще у 80-тих роках почали складати Жук Текля Григорівна та Мироненко Григорій Арсенович. Завдяки їх подвижництву вдалося встановити імена 183 жертв голодомору с. Мельники [13;214].

Та навіть ці фрагментарні відомості становлять шокуючу картину: селяни вимирали цілими сім'ями:

В селі Янич (тепер Іванівка) від голоду померли 123 особи... Серед них Оксентій та Марія Маляренки та їх дев'ятеро (!) дітей: Гаша, Іван, Василь, Прокіп, Марія, Фроська, Ольга, Таня; Єлизавета Віденко та її четверо дітей:

Степан, Катерина, Василь, Ольга; Дементій і Ярина Горбці та їх троє дітей: Катря, Марко, Дементій... [12; 44].

В селі Трушівці жертвами голоду стала Параска Петренко та її четверо дітей...

В селі Суботіві голодною смертю померли Бондаренко Василь Кузьмович та двоє його дітей: Афанасій та Варвара; Компанієць Тиміш Минович та двоє його дітей: Галина і Тетяна; сім'я Прохачів Григорія Савовича та Палажки Василівни та їх діти Іван та Любов, Чорнобай Хома Хомович та двоє його дітей: Катерина і Василь [12; 18].

В селі Вершаці найбільше померло людей в березні-квітні 1933 року. За один день на сільський цвинтар вивозили 7-10 душ. Навесні 1933 року помер Іваненко Андрій і 3 його дітей. У Власова Павла померло 5 дітей. Недік Горпина поховала 3 своїх діток. В родині Довженків від голоду померло 6 душ, залишилась тільки старша дочка Секлета. На кутку Пирогівка у Лехтаря Михайла померло 4 дітей. Перепелиця Трохим Кононович поховав 4 дітей віком від 12 до 14 років. Вербовий Іван Андрійович 4 малолітніх синів [5]. У 1933 році священник села «печатав» померлих тільки з дозволу сільради, за який родина повинна була заплатити 10 карбованців. Дітей священник відспівував безкоштовно [17].

В селі Мельники у Задої Кирила було одинадцятьох дітей. З них померло семеро. Задоя Степан і троє його дітей померли майже одночасно [14; 213].

ВІЧНА ПАМ'ЯТЬ

- Пошли, Боже, царство
Небесне померлим з голоду
Людям нашим!
    Вічная пам'ять,
    Вічная пам'ять,
    Вічная ваша пам'ять!
- Душі їхні хай оселяться
Межи душами предків!
    Вічная пам'ять,
    Вічная пам'ять,
    Вічная ваша пам'ять!
- Пам'ять про них буде жити
- Од роду до роду, од віку до віку!
    Вічная пам'ять,
    Вічная пам'ять,
    Вічная ваша пам'ять [4; 10]!

Наведені документи злегка привідкрили завісу мороку невідомості і забуття, яким впродовж довгих семи десятиліть була оповита одна з найтрагічніших сторінок буття українського народу.

Зібрані свідчення очевидців, віднайдені архівні матеріали стали помітними штрихами, що доповнюють страшну картину голодомору на

Чигирищині. Потужний масив архівних документів, що містять сховища ДАЧО, потребує подальшого дослідження, вивчення, аналізу.

Література:

1. Голод 1932-1933 років на Черкащині. Документи і матеріали. – Черкаси, 2002. – С. 8.
2. Там само. – С.5.
3. Там само. – С.48.
4. Там само. – С.10.
5. Голодомор на Черкащині 1932 – 1933 років. Науково-документальна книга Пам'яті в документах та спогадах. – Черкаси, 2007. – С. 63.
6. Державний архів Черкаської області (далі ДАЧО). – Р-1014. – Оп. 1. – Од .зб. 1 – Арк. 34.
7. ДАЧО. – Р-1014. – Оп. 1. – Од .зб. 1 – Арк. 34.
8. Там само. – Арк. 229.
9. Там само. –Арк. 72.
10. Там само. – Арк. 77.
11. Там само. – Арк. 132.
12. ДАЧО. – Р – 5664. – Од. зб. – 1. – Спр.24. – Арк. 18.
13. Макарюк В. Голодомор 1932-1933 років. Причини, передумови, наслідки. Село Мельники 32-33 років ХХ ст. на фоні державних подій. // Чигиринщина: історія і сьогодення. Матеріали науково-практичної конференції. – Черкаси, 2006. – С. 214.
14. Там само. – С. 214.
15. Матеріали польових досліджень авторки (далі МПДА). – Спогади Шевченка Федора Кузьмовича, 1928 р.н. – мешканця с. Суботова Чигиринського району.
16. МПДА. – Спогади Шапошник Тетяни Арсенівни, 1914 р.н. – мешканки с. Суботова Чигиринського району.
17. Перепелиця А. Голод 1932 – 1933 рр. в спогадах старожилів с. Вершаци Чигиринського району. – Науковий архів Національного історико-культурного заповідника “Чигирин”, 2008.
18. 33-й: ГОЛОД. Народна книга-меморіал. Підготовлена Лідією Коваленко та Володимиром Маняком. – К., 1991. – С. 15.
19. Узагальнені матеріали пошукової роботи краєзнавчого гуртка Вершацької загальноосвітньої школи І-ІІІ ступенів Чигиринського району Черкаської області.

ДОДАТОК 1.

Листівка фонду оздоровлення дітей.
1933 р.

ЗАМОЖНЕ СЕЛЯНСТВО УКРАЇНИ НА ПОЧАТКУ 30-Х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ

*Фрей Людмила Володимирівна,
аспірантка кафедри суспільних дисциплін і права Черкаського
державного технологічного університету*

Процес так званого розкуркулення для українського села на початку 30-х рр. ХХ ст. приніс величезні втрати. Архівні документи засвідчують, що лише досить незначна частина з числа розкуркулених повернулася у свій рідний край. Виселення економічно міцного прошарку селянства тогочасної України відбувалось в основному у першій половині, а точніше – протягом перших чотирьох місяців 1930 р. За даними обіжників Центрального державного архіву громадських об'єднань України, у ряді округів України директиви про так зване розкуркулення грубо порушувалися. Поширеним видом викривлень було підведення бідняка, середняка і навіть наймита під категорію розкуркулюваних і депортованих. Під цю категорію зазвичай потрапляв той, хто виступав проти більшовицької бездарної колективізації. Виселення за не вступ у колгосп і незаконні арешти середняків, випадки знущань над біднотою і середняками, побиття, в тому числі жінок і старих в місцях заслання створювали такі ситуації за яких вислані економічно міцні селяни вдавалися на втечі. В цьому аспекті, заслуговує на увагу доповідна записка ДПУ УСРР в ЦК ВКП(б) від 7 лютого 1930 р. про виступи за повернення і випадки втеч висланих так званих «куркулів» по Україні. В документі говориться про те, що масові втечі «куркулів» із заслання та повернення їх на попереднє місце проживання спостерігаються в Київському, Миколаївському, Одеському, Харківському округах, одиничний характер таких випадків має місце в Артемівському, Маріупольському та Сталінському округах [5, арк. 21].

Поверненню селян, підігнаних під так званих «куркулів» – термінологічне тлумачення більшовиками селян-трудівників, передувала підготовча робота, ініціаторами якої в переважній більшості були родичі так званих «куркулів», часто середняки і бідняки. Із вищезгаданої доповідної записки черпаємо інформацію про те, що спочатку повернення висланих «куркулів» обговорювалося на сільських нелегальних зборах, після чого ці питання переносились на обговорення загальних сходів жителів села. Нерідко групи родичів організовували загальні збори села без відомства вищих органів влади. Інколи клопотання про повернення «куркулів» підписувалось десятками і сотнями бідняків і середняків. Збір підписів проводився цілими селами. Наприклад в с. Майданівка Бородянського району за повернення «куркуля» зібрано до 800 підписів, в т. ч. 80 учнів місцевої школи. В с. Городянки Київського округу за повернення «куркуля» Созоя підписалось 420 осіб [5, арк. 23].

Масово проводився збір коштів і продуктів для висланих сімей, а також для повернення із заслання дітей «куркулів». В багатьох випадках з клопотанням про повернення висланих «куркулів» командируються в місця виселки спеціально обрані делегати.

На початку 30-х рр. ХХ ст. відмічалися непоодинокі факти активних виступів деяких колишніх червоних партизан, колгоспників, сільських активістів за повернення «куркулів». Так, наприклад, в хуторі Діброво Дніпропетровського округу жінки на загальних зборах жителів села заявили: «Ми в комуні працювати не будемо, доки не повернуть наших висланих селян».

Велику роль в зростанні співчуття до виселених куркулів і тенденції до повернення відігравали листи, які присилали куркулі з міст заслання. В одному з листів засланого так званого «куркуля» з с. Морцаново Комінтернівського району Одеського округу читаємо: «... кожний день помирає до 60 осіб, в основному діти, від голоду і поганої їди...»; «Моліться за нас... нам немає спасіння» [5, арк. 27].

Селяни по-різному реагували на більшовицьку політику направлену на ліквідацію «куркулів» та їх заслання у віддалені райони. Зокрема звіти ГПУ УСРР за 1930 р. про хід розкуркулення на Україні свідчать про те, що в ряді районів України, зокрема Харківського округу біднота і середняки з великим підйомом приступили до виселення «куркулів» із сіл і самі приймали активну участь в розкуркуленні. Бідняки і середняки проганяли від себе «куркулів», які просили допомоги. Наприклад, в Волинському районі в розкуркуленні брали участь до 2000 бідняків. Бідняки категорично вимагали: «Переходити від розмов до діла». Тому офіційне повідомлення преси про ліквідацію «куркулів» як класу бідняцько-середняцькі прошарки зустріли з великим задоволенням. Окремі з них наполягали на прийнятті рішучих заходів. В с. Н. Торгаї, Н. Сірогозького району середняк Карякін Іван в групі селян говорив: «Куркуля треба скоріше розкуркулювати, бо якщо його не чіпати то він через 10 років буде поміщиком. Бідняки і середняки підуть в колективи» [4, арк. 5]. С. Верби Веселівського району середняк говорив: «Куркуля треба знищувати, але не можна не звертати увагу й на середняка, який в минулому був «куркулем». Він і тепер за «куркулів», на нього треба звернути серйозно увагу». Житель с. Торгаї Іван вважав: «Тепер колективізація піде швидше, тому що «куркулям» поперерізають язика. Добре їх виселити з села подалі» [3, арк. 6].

Отже бачимо, що населення вороже ставилось до заможних верств села і сподівалось на те, що всі їхні біди і нещастя пов'язані саме з ними зникнуть разом з «куркулями», але вони не сподівались на те, що й самі можуть потрапити під репресії та знущання. Із документально-історичного дослідження відомого російського історика-комуніста й радянського дисидента Р. Медведєва (єврейської національності за походженням) ми бачимо цікаві дані про добу «сталінського терору». В своїй забороненій в СРСР, книзі «До суду історії» дослідник зупиняється, зокрема, на питанні про те, кого саме і як «розкуркулювали», і пише про масові репресії наступне: «Репресії впали не тільки на всіх майже «куркулів», але й на значні групи середняків... Майже в усіх областях країни адміністративного виселення зазнали не тільки багато

заможних, але й частина незаможних середняків, а також бідняків і навіть наймитів, які на той час підпали під вплив «куркульської» агітації і їх, для зручностей репресій, було окреслено безглуздим терміном «підкуркульники»... В окремих районах було виселено до 15 – 20% селян, на кожного виселеного «куркуля» припадало по 3 – 4 заарештованих середняків і бідняків... У Батуринському районі одна сільрада постановила розкуркулити 34 господарства. Після перевірки виявилось, що з 34-х тільки троє господарств були дійсно куркульськими, а решта були середняцькі. І таких же точно прикладів можна навести багато й багато тисяч» [3, 204].

Багато селян підтримували «куркулів», не бачили в них ворогів і намагалися дати зрозуміти це своїм односельцям, показати справжнього ворога і нерідко за це самі ставали жертвами репресій. Так, в с. Котельне Полтавського округу середняк Липий захищаючи односельців говорив: «Дуже сильно тиснуть на «куркулів», їх давно вже розкуркулили, вони давно вже нічого не мають, так як «куркулі» залишились без майна – їх можна було б організувати в один колектив і цим самим пролетаризувати їх» [4, арк. 7]. «Куркулі» не вороги. Куркулів у нас немає, а є більш заможні селяни, але вони так чи інакше допомагають владі – платять податки і здають свої хлібні лишки» [4, арк. 8]. Селянство усвідомлювало пагубність радянської політики стосовно заможного селянства, адже воно було реальним свідком того, що ніякого куркульського засилля на селі наприкінці 20-х рр. не існувало, що хоч і існувало на селі господарство, яке підпадало під більшовицьке тлумачення його як "куркульського", воно було не більше чим як міцним, заможнішим від інших груп селянства. Тому середняцтво обурювалось і, у більшості випадків, виступало на захист заможного селянина. Середняк Микола Стрюк із с. Юріївка Комарівського району Мелітопольської округи відверто виступав проти місцевих дій радянської влади. "Навіщо ви хочете виселить трударів на Сахалін, – наголошував він, – які вони куркулі, адже вони працюють. Немає правди на землі, кругом один обман"[4, арк. 10].

Поставивши за мету ліквідувати заможний прошарок селянства в ході суцільної колективізації, радянська влада в цілому планувала здійснити це економічним шляхом. Він пролягав через позбавлення його засобів виробництва. Водночас до заможного селянства, яке наважувалось на будь-який опір, радянська влада негайно вживала жорстокі адміністративні репресії. Причому, вони діставали відкриту підтримку з боку бідняцьких та частини середняцьких мас селянства. Протягом весни-осені 1929 р. селяни самі "розкуркулили" по Україні 33 тисячі господарств. Протягом зими й весни 1930 р. було розкуркулено ще 90 тисяч господарств [2; 91 – 93].

Таким чином селянське середовище, а це головним чином бідняцько-середняцька його частина, стосовно ставлення до згаданої політики було розділене у власних симпатіях-антипатіях на дві частини – на частину прибічників та частину противників заможного селянства. Більша частина селянства не схвалювала дії радянської влади і ті заходи, які вона проводила проти заможницьких елементів села. Часто спостерігався опір економічно незалежної та суспільно активної групи села, який тут же придушувався

радянським керівництвом. Репресії впали не тільки на всіх «куркулів», але й на значні групи середняків, бідняків і навіть наймитів. Виселяли й таких «куркулів», члени родин яких служили в Червоній Армії. Часто разом із «куркулем» чи «підкуркульником» заарештовували й усю його родину, включно з малими дітьми. Більшість же з них перебуваючи аж до війни в «спецпоселеннях» чи в різних місцях так званого «вільного заслання» під охороною й наглядом НКВС, там і залишилась назавжди.

Література

1. Гришко В. *Москва сльозам не вірить*. – К.: ЮНІВЕРС, 2003. – 246 с.
2. Лазуренко В.М. *Заможне селянство України в умовах НЕПу*. – Черкаси: "Відлуння – Плюс", 2003. – 160 с.
3. Медведев Р. *К суду истории; генезис и последствия сталинизма*. – Нью-Йорк: Кнопф, 1974. – С. 204 – 207.
4. *Центральний державний архів громадських об'єднань (далі – ЦДАГО) України, ф.1, оп. 20, спр. 3189. Центральний комітет Комуністичної партії України. Загальний відділ (29. 01. – 26. 03. 1930).* – 184 арк.
5. *ЦДАГО України, ф.1, оп. 20, спр. 3190. Центральний комітет Комуністичної партії України. Загальний відділ (29. 01. – 02. 12. 1930).* – 108 арк.

ВСТАНОВЛЕННЯ ПАМ'ЯТНОГО ЗНАКУ ЖЕРТВАМ ГОЛОДОМОРУ 1932 – 1933 РОКІВ В СУБОТОВІ

САПА Володимир Якович,

*член правління благодійного фонду
"Відродження Холодного Яру",
благодійник, меценат, директор МП «Мехбуд»*

Ми повинні знати і усвідомлювати, які страшні випробування випали на долю українського народу.

Мої батьки теж пережили Голодомор 1932 – 1933 років. Моя мама, яка померла в віці 78-ми років, завжди хотіла їсти хліб. Коли три роки тому вона померла, я знайшов у коморі бідон з сухарями, запаси цукру, солі, сірників... І це при тому, що вона закінчила університет і все життя пропрацювала

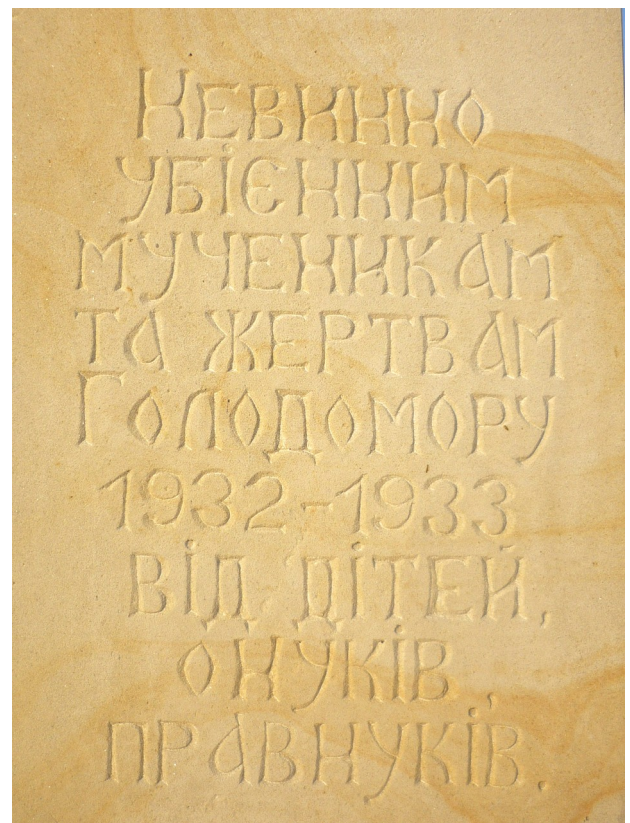
вчителькою.

Після того я став глибинно усвідомлювати той факт, яким був стан українського народу в 1932 – 1933 роках. Це, фактично, був геноцид проти народу. І я хотів би, щоб на цій конференції говорилося не тільки про поневіряння, які випали на долю сільського населення, а й були названі імена "героїв", хто це задумав, тому що ми говоримо про тих, хто постраждав, а треба конкретно вказувати на тих, хто забирав у голодних людей останній хліб.

В минулому році до мене надійшло звернення від виконкому Суботівської сільської ради про надання спонсорської допомоги на встановлення пам'ятника жителям села, які стали жертвами Голодомору 1932 – 1933 років. Йшлося про виготовлення звичайного дерев'яного чи металевого хреста. Але ми, недовго думаючи, вирішили вшанувати пам'ять замучених голодом нащадків козацького роду нетиповим, особливим знаком. З каменю пісковика, придбаному в Ямпільському кар'єрі, було витесано пам'ятник у вигляді

мальтійського хреста. Подібний хрест знаходиться над похованням кінця XVIII століття на старому цвинтарі біля Іллінської церкви. Пам'ятний знак разом з громадою села та почесними гостями було встановлено на Козацькому майдані в центрі села Суботова 28 листопада 2007 року.

Цей знак нагадуватиме нащадкам про ті страшні часи, щоб не було і натяку ні на найменші передумови, того, що було в 1932 – 1933 роках.

**Пам'ятний знак жителям села Суботів,
які стали жертвами Голодомору 1932 – 1933 років**

ПРЕЗЕНТАЦІЯ КНИГИ-РЕКВІЄМ “ЖНИВА СМЕРТІ. (КАМ’ЯНЩИНА)”

ВЕТРОВ Олександр Васильович,

*член Черкаської обласної організації
Національної спілки краєзнавців України,
член Національної спілки журналістів України.*

*Білі, обличчя у чорній воді,
Неповторні обличчя навек застаються,
На старих фотографіях всі молоді.
На старих фотографіях мертві сміються.
Ліна Костенко.*

Люблю дивитися, як у парку, падає пожовкле листя з дерев. Одні листочки падають швидко на землю, інші кружляють у повітрі, немовби знову хочуть повернутися до свого роду, на гілку дерева, яке дало їм життя. Осінній вітер перебирає листя, перевертає, наче читаючи на ньому щось. А то, раптом повіє, пожене, понесе його кудись, змішає і вже ніхто ніколи не розбере, звідки воно, з якого дерева життя. Так і долі людські.

Ця книга – данина вдячності людям, нащадком яких є і я. На жаль я знаю лише найближчі ланки з того довгого ланцюга душ, сердець, вчинків, які в'язалися із століття в століття. Долі моїх близьких – то яскраві спалахи таланту, то спокійне мерехтіння повсякденності, то бунт, то покора, то помилки і болючі пошуки сутності свого буття. Історія кожної сім'ї це ціла епопея. Це як з дерева, ніколи не бува зайвих листків...

Ми всі українці – результат тисяч попередніх нам життів. В наших портретах дотика пензлів багатьох і багатьох наших родичів, кожен з яких малював і свій автопортрет. Їх накладання дає початок наших біографій, на чистому полотні ми пишемо портрет, вже свій, підтримуємо і не даємо згаснути космічному вогнищу свого роду.

І бачиться мені, як на моєму полотні з одного боку проступають шаленні очі невтримного і незалежного запорізького козака Вітра, що передав мені крізь товщу століть своє прізвище, а з іншого боку мудрість, розсудливість і гострий розум шляхетного заможного запорізького козака Котляра, який започаткував мій рід по материнській лінії.

Цій світлині біля ста рожів. Я знаю достатньо багато про ту епоху, про те, що відбувалося на планеті і на цій землі, де я живу, історія зберегла для мене масу деталей, подій, імен тих далеких днів. Але я майже нічого не знаю про найближчих

мені людей того часу – моїх прадідів, прабабусь... Це прикро і сумно. Але ні до кого вже звернутися з цим сумом.

На світлині – батьки мого батька: Христина Лук'янівна Вітер, уроджена Черніченко, і сидить поряд з нею мій дід Терентій Михайлович Вітер. Саме Вітром народився їх син Василь.

А змінилося прізвище, коли 19-літній мій батько вступав на Донбасі в партію більшовиків, і секретар партосередку, латиш за національністю, сказав: «Ветер? – Неправильно! Должно быть – «Ветров!». Партія краще знала як правильно...

А от про мамин рід я з дитинства не чув його, крім того, що якийсь далекий пращур козак Котляр прийшов із Запорізької Січі і осів на Полтавській землі. Наче й не було після нього нікого. Вже в зрілому віці, коли Україна стала незалежною державою, я дізнався від Ішим, що в період колективізації практично весь рід Котлярів в Глобинському районі на Полтавщині був розкуркулений, і розвіяний по всьому світу, як те осіннє листя.

Лише невеличка частинка роду (мій дід Ананій) втік на Донбас і зберіг своє життя та життя двох своїх дітей. Син його, Віктор, загинув молодим на фронті, а дочка Ніна вже продовжувала родовід. Це була моя мама. А от всіх інших Котлярів доля закинула в Англію і Америку.

Ось чому для мене тема колективізації є такою болючою, бо всі спогади і документальні свідчення про людей нашого краю, які я збирав впродовж майже 20-ти років нагадували мені про долю мого роду. А врешті, – ми всі один великий рід – українці!

Всьому Роду своєму – Вітрам,
Всім Котлярам, козацьким
нащадкам, розвіяним по Англії
і Америці, і всім українцям, які
стали жертвами насильницької
колективізації, голодомору і
політичних репресій, мертвим і
живим, присвячую...

ОБНІМІТЬСЯ, УКРАЇНЦІ!

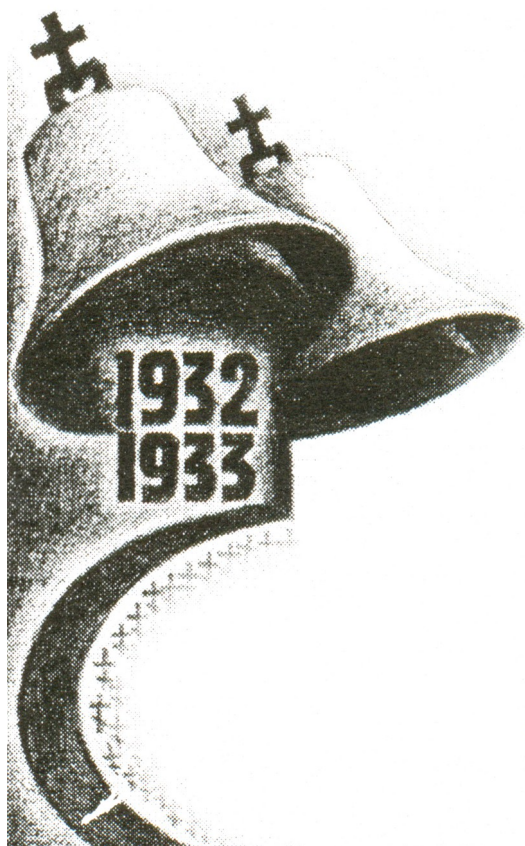
Споконвіку українців із дому гонили,
Пів Сибіру предки наші кісточками вкрили.
По всім світі їх кидала нещаслива доля
У снах-мріях приходила примарлива воля.
Снилась вільна Україна без хама і ката,
Садок вхожений вишневий і
Тільки Мати-Україна не дасть собі ради,

Все при владі злодії – хижі казнокради біленька хата.
Рясно всипана плодами червона калина,
А на вулиці висока, струнка тополина.
Залишені без притулку, без добра і крову
Несли з торбою по світу культуру і мову.
Берегли «Кобзар», як святість, – всьому знали міру,
Дітям, внукам дали в спадок християнську віру.
Прижилися на чужбині, пустили коріння
Показали інтелект свій, до праці уміння.
Вийшли в люди сумлінністю швидко і сміливо,
Зажили в краях далеких заможнo й щасливо.
Нерозумні, обмежені лихі вражі діти,
Скільки можна українцям наругу терпіти?
Ми хохли, чи українці, нація чи сміття?
Знов рабами увійдемо у нове століття?
Будем тихо вимирати, чи про себе дбати?
Час прийшов всю Україну з колін підіймати.
Обніміться, згуртуйтеся, нема що ділити,
На одній землі батьківській помирати й жити.
Не давайте Україну гнобить, гвалтувати,
А за Слово, святу Правду знову розпинати.

Олександр Ветров.
2001 р.

**НЕЗАЛІКОВНА РАНА
МОГО РОДУ:
ГОЛОДОМОР
1932 – 1933 РОКІВ
(СПОГАДИ УРОДЖЕНЦІВ
ЧИГИРИНЩИНИ – ОЧЕВИДЦІВ
НАЦІОНАЛЬНОЇ ТРАГЕДІЇ)**

**Історики висловлюють різні погляди
на причини голоду в Україні:**

- У радянські часи в багатьох публікаціях Голодомор в Україні навіть не згадувався, якщо ж його й розглядали, то пояснювали неврожаєм, викликаним посухою.
- Соціально-економічний фактор Голодомору: розкуркулення підірвало економічну базу села, знищило рентабельні господарства; в умовах колективізації зникла зацікавленість селян у результатах своєї праці, адже весь урожай вилучався на користь держави, це призвело до низького рівня продуктивності праці.
- Політичний фактор: голод мав штучний характер і був спрямований сталінським керівництвом на підрив української нації.
- Комплексний підхід, який об'єднує всі наведені вище фактори
(Новий довідник: історія України. – К., 2006. – С. 552)

Історики називають різні цифри померлих від голоду селян – від 3 до 7 млн., а деякі навіть до 10 млн. осіб. Спираючись на матеріали перепису населення 1937 р., можна виявити загальну смертність у сільських районах України протягом 1932 – 1933 рр., яка становила близько 6 млн. осіб. Антиукраїнське спрямування терору голодом цілком очевидне. Як доводить відомий сучасний дослідник Голодомору 1932 – 1933 рр. в Україні В.І.Марочко, що «за переписом 1926 р. етнічні українці становили 88% з 23,6 млн. сільського населення УСРР. У 36 округах з 41 в УСРР українці становили від 70 до 99%, з них у 18 округах – 90-99%. Отже, голодомор було організовано проти українців».

Термін голодомор означає масову смертність від голоду, але ніхто не наважився назвати критерії масовості: десять осіб протягом дня в одному селі чи сто тисяч в Україні на місяць. Смерть близької людини – трагедія, а мільйонів – статистика. Мільйони померлих від голоду українських селян – не статистика, а наслідок злочинної політики радянської держави, їх підступно і цинічно закатували голодом у рідних домівках» селах, перетворених на колгоспні резервації.

(Марочко Василь. Творці Голодомору 1932 – 1933 рр. – К., 2008. – С. 54)

КІЛЬКІСТЬ ЖЕРТВ У ЧИГИРИНСЬКОМУ РАЙОНІ ВНАСЛІДОК ГОЛОДОМОРУ 1932-1933 РОКІВ (ЗА ОФІЦІЙНИМИ ДАНИМИ)

Населений пункт	Кількість жертв
м. Чигирин	Близько 4500
с. Боровиця	Близько 350
с. Вершаці	Встановлюється
с. Галаганівка	Близько 40
с. Головківка	Близько 500
с. Зам`ятниця	28
с. Янич (Іванівка)	Близько 60
с. Красносілля (у зв`язку затоплення території Кременчуцьким водосховищем с. Розсошинці та с. Погорільці були перенесені та увійшли до складу с. Красносілля)	Близько 130
с. Матвіївка	Близько 45
с. Медведівка	Близько 200
с. Мельники	Близько 300
с. Новоселиця (с. Чмирівка, с. Полуднівка, с. Рублівка входять до складу Новоселицької сільради)	Встановлюється
територія с. Рацеве, с. Адамівка затоплені Кременчуцьким водосховищем	Встановлюється
с. Стецівка	Близько 80
с. Суботів	Встановлюється
с. Тінки (у зв`язку затоплення території Кременчуцьким водосховищем с. Шабельники, с. Бужин, с. Тарасівка були перенесені та увійшли до складу с. Тінки)	Близько 500
с. Топилівка	Близько 50
с. Трушівці	Понад 500
с. Худоліївка	Понад 200
Всього:	7483

ГОЛОДОМОР 1932 – 1933 рр. НА ЧИГИРИНЩИНІ

ВЕЛЬКО Аня,

*учениця XI кл. Чигиринської
загальноосвітньої
школи I – III ст. № 2*

*Батьку Сталін, подивися,
Як ми в Союзі розжилися...
Нема хліба, нема сала,
Бо місцева власть забрала.
Не шукайте домовину,
Батько з'їв свою дитину.
А на хаті серп і молот,
А у хаті смерть і голод.
Ні корови, ні свині,
Тільки Сталін на стіні!*

Десятки років відділяють нас від однієї із найстрашніших трагедій нашого народу – Голодомору 1932 – 1933 рр. Біди, яка забрала понад сім мільйонів українських життів.

Сімдесят п'ять років тому Україна та українські, козацькі й деякі інші землі на схід від неї – територія майже із сорокамільйонним населенням – нагадували один величезний Берген-Бельзен. Чверть сільського населення – чоловіків, жінок і дітей – померли або помирили, а решта були настільки виснаженими, що не мали навіть сил поховати своїх родичів і сусідів. І так само, як і в Берген-Бельзені, добре вгодовані співробітники ДПУ й партійні чиновники наглядали за своїми жертвами.

«Револуція згори» – називав ті події Йосип Сталін. Але під час тієї «революції» він разом зі своїми поплічниками придушував два елементи, що вважалися запеклими ворогами тодішнього режиму: українське селянство та український народ в цілому. Так легко і безтурботно злітали із уст представників влади та особисто Йосипа Сталіна лише два, на перший погляд, простих слова – «революція згори». Здавалося б нічого дивного, страшного чи підозрілого у цих словах не було, та й не могло бути, але ж якими страшними були наслідки тієї зловіщої «революції».

Сімдесят п'ять років тому Україна та її народ, самі того не розуміючи та не підозрюючи, були зтягнуті у вир страшної та однієї із наймасштабніших за кількістю жертв трагедій, яка, до всього, була спланована та навмисне створена керівними силами країни.

Згасали людські життя, вимирали цілі сім'ї, родини, села...Ті села вже ніколи не знайдеш на географічній карті України. Вмирили всі: чоловіки і жінки, старожили і діти, робітники, хоч і в менших кількостях, і селяни. Яскравим свідченням масового характеру смертності є списки померлих від голоду. Коли їх читаєш, починаєш уявляти розміри тієї трагедії, що сталася в Україні, та, зокрема, у хліборобському Черкаському краю. Адже, за далеко не точними відомостями, тут під час Голодомору 1932-1933 рр. лише за офіційними даними померло 154519 осіб. Це шестизначне число навіює страх, жах, смуток, сльози... і примушує задуматись усіх і кожного, адже наші

співвітчизники та родичі були безневинними учасниками того страхіття і стали його жертвами. Ще моторошніше і печальніше стає від того, що українська трагедія була не наслідком стихійного лиха чи великих неврожаїв. Наш народ віддав тисячі своїх життів через навмисно спланований, організований і проведений голод найжорстокішим московсько-комуністичним урядом Советського Союзу, щоб зламати хребет української нації. Уже ніхто не сумнівається і не суперечить тому, що винуватцями голодового злочину 1932-1933 рр. були Йосип Сталін та його вірні поплічники Каганович, Молотов і менш відомі дорадники-кати українського народу. Як підтвердження цьому, є історичні дані та найпереконливіше - розповіді очевидців.

Не оминули події тієї страшної трагедії і Чигиринщину, яка також зазнала у ті роки немало горя і біди. Наші земляки страшно бідували, голодували, вмирали. Скільки їх померло у ті голодні роки?! А скільки ще ходило живими трупами, не маючи ні сили, ні можливостей бодай щось змінити?!

Голод убивав людину фізично, він зламував її морально, руйнуючи тисячоліттями вистраждані моральні принципи і заборони. Голод позбавляв людей їхньої людської подоби. Покійним не було спокою і після смерті - свіжі могили розкопувалися. Мертві годували живих. Книга реєстрацій смертей дуже швидко поповнювалася і закінчувалася, тому доводилося просто вести список мерців. У графі «причина смерті» повсюди було написано лише два страшних слова: «з голоду». Скільки саме людей загинуло від голоду на Чигиринщині - сказати важко, але за приблизними даними ця цифра коливається в межах близько 10 тис. осіб.

Із раннього дитинства мені мої прабабусі розповідали про цю жахливу трагедію, про страхіття тих років, про великі жертви. З плином часу я дорослішала і починала більш глибоко і серйозніше задумуватися над їхніми розповідями: адже однією із тих голодуючих 429 сімей Чигиринщини була і моя сім'я, люди, без яких моє існування було б неможливим. Я завжди цікавилася трагедією голодомору в Україні, але лише декілька років тому усвідомила, що дізнатися більше для себе та розповісти іншим про ту страшну трагедію є не лише корисною роботою, але й моїм, як і інших, прямим обов'язком. Адже не можна допустити, щоб у пам'яті нащадків зникли спогади того, що так болісно переживали наші рідні попередніх поколінь. Цю роботу було написано з метою ще і ще раз нагадати сьогоднішньому поколінню про тих, кому не судилося вирватися із мертвої хапки голодних років, тих, чия смерть до спокон-віку залишиться на совісті Йосипа Сталіна та його поплічників, тих, боротьбі та мукам яких ми завдячуємо своїм життям, тих, хто безневинно став жертвою страшної трагедії із болісною назвою – Голодомор.

На початку 1990 р. вперше була дана політична оцінка національній трагедії, якою став для українського народу Голодомор 1932 – 1933 рр. Понад 60 років замовчувати таке лихо можна було тільки у тоталітарній державі. Зараз, коли ми можемо вільно досліджувати і обговорювати проблему Голодомору, його історія і історія мільйонів безневинно втрачених життів стає для нас більш зрозумілою. Хід, а особливо наслідки, цього дворічного лихоліття говорять самі за себе. А якомога краще зрозуміти, що відбувалося

тоді і які результати тих процесів, звичайно, можна лише від тих, хто на власній шкірі це відчув, хто пройшов сам тією голодною стежкою, а не прочитав у книжках.

Трагедія Голодомору 1932 – 1933 рр. не оминула й територію Чигиринщини.

Голод тут почався навесні 1932р., але передвісники його з`явилися 1931 р., коли виконання плану хлібозаготівель затяглося до весни 1932 р., коли у селян в рахунок хлібозаготівель забрали не тільки хліб, а й іншу сільськогосподарську продукцію. Того ж 1931 р. було втрачено майже третину урожаю під час жнив.

Підтвердженням цього є спогади очевидиці трагедії жительки с. Суботів Шапошник Т.А.: «Сьогодні блаженний, хоч і дорогий, час. Мені було десь 20 років у ті страшні роки. Пам`ятаю, що за наказом Москви у 1932 р. було вивезено все, навіть посівне. З людей здирали все. У мого батька теж забрали все...». А мешканець с. Медведівка Руденко О.К. згадує таке: «Осіною 32-го року, активісти села, комуністи, створили загони, якими ходили по селу і вимагали, щоб селяни увесь хліб і не тільки здавали у колгосп. Коли селяни говорили, що нема чого, що залишилося лише для власної сім`ї та на посів, то вони вимагали і цього. Коли те, що вимагали не поступало, вони йшли повторно...».

Так, дійсно по селу ходили спеціальні загони від імені комуністичної партії, які відбирали все до останньої зернини. Про те, хто це був, скільки і коли приходили старожили говорять по-різному. «Приходили активісти з сільради і почали забирати. Приходили і по 3, і по 4, а то й більше. Заходили зранку, ввечері, навіть вночі.», – оворила Коркоць С.Т. із с. Мельники. Токовенко Г.Х., уродженця с.Мельники, говорила, що забирати ходив і один із їх сусідів.

Із спілкування з людьми, яким пощастило пережити трагедію, я помітила, що всі говорять одне й теж. Говорять, що взимку 1932 –1933 рр. на деякі села довели план додаткового збору зерна та сільськогосподарських продуктів. Щодня спеціально створені комісії ходили по хатах і робили старанний обшук на горищах, по коморах, клунях, повітках, де можна було щось сховати, і забирали все: зерно, квасоллю, картоплю, буряки. При обшуках ті, що шукали, поводитися брутально: нищили все на своєму шляху, перекидали горщики з їжею, руйнували майно, подекуди били людей, забирали все, що бачили. Жителька с. Мельники Токовенко Г.Х. згадує: «Одна бригада позабирала в нас платки. Стягли усе – і ряднинки, і найшли материн платок. А вона його ухватила, та тікати. То вони далеко гналися за нею, а вона в очерета. Один чоловік побачив, та й каже: «Що ж ви хочете з неї, ви ж бачите, що в неї купа діточок». А вони не слухають його, шукають та забирають усе. Побачили, що на стіні висить формочка для гвоздів, і те забрали. Сказали: «І те пригодиться». Навіть сокиру забрали, що не було чим що зробити.»

Житель с. Боровиця Щириця В.І. розповів таке: «У село був присланий з району представник комуністичної партії. Він зібрав актив села – комсомольців, в основному. Всі активісти були озброєні наганями. Ходили по

селу і забирали все: продукти, одяг, побутові речі і звозили до одного зі своїх у комору, а тоді брали собі по потребах. Їхні жінки ходили в нагробованих кожухах, хустках. Село поділили на участки, за кожним з яких був закріплений активіст, щоб легше було грабувати людей. Він відповідав за збір продуктів. Хто не виконував грабіжницьких поборів, то до таких активістів присилали на штурм інших активістів. Тоді людей визивали в сільську раду у штаб, заводили в кімнату і починали курити довгі цигарки. Обкурювали так, що люди не витримували і віддавали все, що було.»

Також оповідачі говорили про те, що активісти, які забирали все по хатах не показували, та й не мали ніяких документів, які б засвідчували законність тих обшуків. Людей просто -таки нахабно грабували, вбивали без зброї.

Іншим завданням для активістів було примусити селян вступити до колгоспу. Багато хто, звичайно, не хотів цього робити, але для людей створювали таке середовище, що вони просто змушені були йти в колгосп. Людей били, грабували, утискали, примушували йти до колгоспів. Хто не хотів виконувати наказ – розкуркулювали, висилали, відбирали майно та хати. Яценко П. К., що проживає у с. Тіньки, згадує таке: «Навесні працівники сільської ради знову наказали вигнати нас з хати, а односелець дід Іван сказав: «Хазяїн у негоду собаки не вижене на вулицю, а ви дітей вигоните. Ні, так не буде». І ми лишились доживати у цій хаті. Спасибі людям, що допомогли нам вижити.»

Жителька с. Боровиця Цибенко О.Г. розповідає наступне: «У нашого батька забрали коня, воза. Коли все з дому забрали, то батько і мати пішли до колгоспу. Хоч і пухлі були. У колгоспі раз у день давали галушки. Моя мати брала і мене з собою в поле на роботу, щоб якимось прогодувати. Та й у колгоспі люди мерли прямо в полі. Було, як шукаємо тих, хто з поля не повернувся, то дивимось: де ворони купами літають, ото там, значить, і померлі. А хто в колгоспі не вступав, того розкуркулювали: забирали все і виганяли з хати. Було, що цілі кутки в землянках жили.»

Нищівні набіги активістів, безжальні відбирання всього, що траплялося під руки, що призводило до опустошення людського продовольства, спонукали людей йти на все заради того, щоб вижити. Вимучені голодом напівживі люди їли все, що бачили. Дуже пощастило тим, хто зумів щось приховати, але й те швидко закінчувалося і доводилося вигадувати нові «страви», аби хоч якимось протриматися. Вичерпавши останні які-не-які запаси продовольства, доведені стражданнями голоду до відчаю, люди стали вживати в їжу все, що можна і не можна було їсти. Їли кішок, собак, щурів і мишей, вужів і гадюк, їжаків, кропиву, лободу, листя дерев та багато іншого. В селах стояла моторошна тиша – ні співів півнів, ні гавкоту собак, ні гомону людей.

Дейнеженко М.В. із с. Тіньки розказала: «Їли тоді ми все, що потрапляло під руку: котів, собак, мишей, мерзлу картоплю. Ще готували з липового листя млинці і теж їли. Багато людей їли жолуді, лісові ягоди, гриби, - хто що знайде.»

Трагізм тих років на Чигиринщині досить добре простежується у спогадах Сердюченка М.М. із с. Рацеве: «Про людей ніхто не дбав, ніхто не піклувався.

В той період, щоб вижити, люди їли траву, коріння, листки з верби, кульбабу та її корені, рогіз та ріжки, які росли на болоті, черепашки, їжаків, горобців, виловлювали в річках рибу.».

Багато хто із свідків згадують, що вижили лише завдяки тому, що мали корову.

Подекуди голод доводив людей так, що дехто вдавався до такого методу, щоб вижити, як трупоїдство та людиноїдство. Дуже багато я чула розповідей, що матері вбивали своїх дітей і їли, або дехто заманював до себе чужих дітей, вбивав їх, а потім у їх хатах знаходили варене людське м'ясо. Але найбільше мені запам'ятався один випадок, про який мені розповіла жителька с. Медведівка, яка під час голоду жила у с. Боровиця, Шевченко П. І.: «Недалечко од нас, коло Мудрівки, жила жінка. Голодала... Вона заманювала до себе дітей, різала і їла їх м'ясо, а голови закидала на горіще. Потім, з часом, на горіщі знайшли 13 голів...».

Ці жахливі дані говорять про те, що людина була вимучена так, що вже не розуміла, що робить і які наслідки її дії понесуть за собою. В ній зламалися всі моральні та етичні цінності.

Хоча люди і намагалися щось знайти, приховати, багато хто ходив по хатах і благав тих, які також нічого не мали, аби йому дали хоч якусь крихту для споживання, але щастило лише одиницям. Більшість же просто помирили, помирили від виснаження, від голоду, від розпачу, від безвихідності. Вмирили щохвилини, щосекунди. Вмирили уві сні, на полі, вдома, йдучи по дорозі. Вмирили всюди і завжди. Тоді в Україні від голоду помирало 17 людей щохвилини, 1000 – щогодини, майже 25 тияч – щодня...

Із споминів Коцуренко Т.П., мешканки с. Суботів черпаємо відомості про таке: «Одного разу сиджу вдома, у дворі, а чоловік через забор кличе та благає: «Дай шось поїсти, принеси хоч крихту – одговітися.» А в нас на обід були такі-сякі оладки, але вже майже нічого не залишилося. Я винесла йому шо було, геть трішки. Він з`їв, мабуть сто раз сказав спасибі. А наступного дня везуть мерця–ноги висять, голова висить. Дивлюся, аж то той чоловік.» «Падали люди, бо голодні, пухлі. Пригортали, де лежали. Падали дівчата, діти, років по десять. Молодісіньке – їсти хотіло і вмирало» .

Жителька с. Мельники Губенко Г.Ю.: «Тих, хто помер, по селу їздила грабарка, збирала. Чи яму копали общу, чи як там було, я вже не знаю» .

Дійсно, по селах, містах їздила підвода, яка збирала всіх померлих і везла хоронити, зазвичай у одній ямі, без потрібних почестей, бо мертвих було дуже багато, тьма.

А навесні та на початку літа до людей прийшла нова радість, яка переросла у велику біду. На полях почав дозрівати новий урожай. Виснажені довгим голодуванням, люди кинулись до пшениці, жита, яке так зеленіло на полях. Але після довготривалого голоду відразу багато їсти не можна. Та люди не могли втриматися, від вигляду їжі, не розуміючи, що роблять. Вони так мріяли про хліб, про їжу, бачили їжу уві сні, вони жили лише надією на те, що їх мрії здійсняться. І кожен, побачивши те добро, відчувши його запах, миттю кинувся їсти. Такі дії призводили до майже миттєвої смерті. І тому багато хто помер, але

все ж таки відчувши у роті присмак їжі, про який могли лише згадувати чи мріяти.

Руденко О.К. із с. Медведівка розказує, що як почало дозрівати у полі жито, пшениця, люди кидалися в поле, зрізали колоски, виминали зерно. Але і за це карали.

Так проходив Голодомор 1932 –1933 рр. на території Чигиринського району. Жахливі, але правдиві свідчення, описані вище, свідчать про те, як тяжко було пережити тим, кому пощастило, ту, так звану «революцію згори», яку проводили керівні органи СРСР. Наслідки тієї трагедії на Чигиринщині впливають і чітко проглядаються у ході того голодового терору.

По-перше, було знищено більшу половину населення, знецінені їх моральні та етичні цінності, що призводило до таких злочинів, як крадіжки, трупоїдство та людиноїдство, були знищені всі засоби існування людей та й їх бажання жити та багато іншого.

За офіційними даними, на 1 березня 1933 р. на Чигиринщині голодувало 429 сімей. До району тоді було включено 25 населених пунктів. Кількість дітей, голодуючих, складала 1050 осіб, дорослих – 660 осіб, а опухлих від голоду було 283 особи. Це жахливі цифри, які самі говорять за себе.

Якщо спиратися на те, що перепис населення 1926 р. у межах Чигиринського району зафіксував населення у 95,4 тис. чол., а так званий «репресивний» перепис у 1937 р. – 76,1 тис. чол., то можливо зробити припущення, що кількість жителів Чигиринщини, які стали жертвами голодомору, коливалася в межах близько 10 тис. осіб.

Є багато даних, скільки померло людей у селах, містах, але визначити одну цифру неможливо, тому що багато селян у пошуках спасіння ходили із села в село, у міста і під час пошуків їжі гинули. Ніхто не знав, хто звідки. Багато сіл внаслідок проведення Голодомору були стерті з лиця землі. Наприклад, за селами Медведівка і Головкивка є хутір Скельки, де у 1933 р. повністю зникло населення.

Такі наслідки є свідченням того, що Голодомор, створений штучно для винищення українського сільського населення, таки вдався більшовицькому режиму, але ніколи ця трагедія не забудеться в пам'яті народній. І ніколи не знайдеться прощення тому злочину, який спричинив мільйони смертей. Люди гинули від голоду, а посеред голодних сіл стояли комори, церкви із позабиваними хрест-навхрест вікнами і дверима, повні зерна. Хліб гнив у буртах на залізничних станціях, його переганяли на спирт, відправляли ешелонами за кордон. Чим це можна назвати, як не виявом геноциду проти українського народу? Вимерлі села порожніли, обійстя заростали бур'яном. Селянство до останнього моменту вірило, що партія і Сталін врятують його. Але марними виявилися сподівання. Село залишалося віч-на-віч з голодною смертю.

Голод не враховував заслуг перед «батьком Сталіним», не знав класового підходу: косив усіх наповал — і колективіста, і одноосібника, і сільського «буксирника», що безжально, немов грабіжник, вигрібав усе збіжжя до останньої зернини у свого односельця. Голод брав за горло і тих, хто жив у

зlidнях під солом'яною стріхою, і тих, хто спромігся звести дім під залізною покрівлею.

Ця безжальна трагедія назавжди клеймом залишиться у пам'яті народній. Адже ті страшні роки просто не можливо забути. Та й не маємо ми права забувати тих, хто вже не повернеться ніколи із тих голодних років, хто загубив там свою молодість, красу та мрії про краще життя.

Отже, у моїй роботі зроблено спробу більш детально дослідити причини, хід та наслідки Голодомору, який розтинав українську землю у 1932-1933 р.р. та конкретно на території Чигиринського району. Для цього була детально вивчена література, яка стосується тих фатальних для українського народу років. А для більш чіткого уявлення про події Голодомору, було використане спілкування із старожилами власне міста Чигирин та сіл Чигиринського району, основним завданням якого було розпитати в них, які, на їхню думку, причини передували голоду, хто в цьому винен, якими методами проводився голодовий терор, які залишив він по собі наслідки і таке інше.

Потрібно зауважити, що під час опитування особлива увага була звернена на свідчення дітей періоду Голодомору, оскільки вони дожили до сьогоднішніх днів і можуть розповісти про ті події. Адже на їх долю випало немало горя, і тому їм є що розповісти.

Проаналізувавши всі свідчення очевидців та документи наукової літератури, було зроблено висновок, що Голодомор 1932 – 1933 рр. був геноцидом проти українського народу в цілому та, зокрема, проти селянського населення. Це був геноцид, який переполовинив нашу націю, який майже знищив український народ. І винуватцем цього злочину є радянська влада на чолі із Йосипом Сталіним, які проводили спеціальну нищівну політику щодо українців, внаслідок якої найбільше постраждало українське село. Саме на совісті Й.Сталіна вічно буде лежати тягарем вина у смерті мільйонів людей.

Політика сталінського тоталітаризму, воєнно-комуністичний експеримент перебудови села, масове насильницьке вилучення продовольства обернулися мільйонами безневинно загублених людських життів, тисячами сіл і хуторів, стертих з лику землі, підривом продуктивних сил сільського господарства.

Така трагедія, як Голодомор, який у 1932 – 1933 рр. винищив український народ так, як ще ніколи ніякі інші трагедії не винищували його, не могла зникнути безслідно, наче розчинившись у повітрі. Вона несла за собою фатальні наслідки, які проявляються подекуди і в сучасному житті. Вона залишила по собі величезний шрам, який, скільки й житиме Україна та її народ, не дасть забути про смертельні два роки, які чорною смугою перетинають всю нашу історію.

Ось чому вивчення і дослідження Голодомору 1932 – 1933 рр. є не лише корисною справою, але й обов'язком кожного українця. Обов'язком не лише перед країною, перед людьми, які хочуть, щоб ми знали про ту трагедію, яка спіткала Україну, але й перед собою та, в першу чергу, перед тими, хто вже ніколи не повернеться із тих кривавих 1932 – 1933 років, перед своїми рідними, які знесли на собі всі ті страждання, муки, знущання, аби потім дати життя кожному із нас.

Дуже радісним є те, що зараз, протягом останніх декількох років, в Україні почалися більш детальніші та конкретніші дослідження Голодомору 1932 – 1933 рр.

2008 рік було оголошено роком пам'яті жертв голодомору. По всій країні ідуть науково-пошукові роботи, збираються свідчення очевидців, які ще живі, але вже дуже похилого віку. Таким чином ця робота є актуальною, оскільки питанням дослідження Голодомору 1932 – 1933 рр. займається вся країна та, зокрема, наша школа. І тому результати цієї роботи є певним внеском у розробку цього питання.

Отже, вивчення історії рідного краю, наприклад, трагедії Голодомору, дає змогу для наступних поколінь не лише просто знати минуле, з повагою ставитися до людей, які того заслуговують, чи навпаки засуджувати винуватців цієї трагедії, але й не повторювати помилки попередніх років, вберегти народ від страждань, безневинних смертей і багато іншого. Крім того, не слід забувати, що, не знаючи минулого, не можна побудувати гідного майбутнього.

Література

1. Борисенко В. Свіча пам'яті: Усна історія про геноцид українців у 1932-1933 роках. – К.: ВД «Стилос», 2007. – С. 8-54.
2. Васюра Б. Голодомор 1932-1933 років [в Україні, зокрема на Чигиринщині] // Чигиринські вісті. – 2004. – 13 листопада. – С. 3.
3. Веселова О.М., Марочко В.І., Мовчан О.М. Голодомори в Україні, 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947: Злочини проти народу // 2-е вид., допов. – К.; Нью-Йорк: Вид-во М.П.Коць, 2000. – С. 82-150.
4. Голод в Україні. Вибрані статті. – Луцьк: ВМА «Терен», 2006. – С. 19-32.
5. Голодомор 1932-1933 років в Україні: документи і матеріали // Упоряд. Пиріг Р.Я.; НАН України. Ін-т історії України. – К.: Вид. дім «Кієво-Могилянська академія», 2007. – С. 35-565.
6. Гришко В. Москва сльозам не вірить. – К.: Юніверс, 2003. – С. 80-148.
7. Кожем'яка О. Допоки пам'ять у серці не згасає: Голодомор 1932-1933 рр. в Україні [Сценарій учнівської конференції] // Історія України. – 2007. – №41, листопад. – С.11-16.
8. Конквест Р. Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор /Пер. з англ. М.Волошинович, З.Корабліної, В.Новак; Літ опрацювання А.Криштальського. – Луцьк: ВМА «Терен», 2007. – С. 118-231, 258-303, 377.
9. Конквест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор / Пер. з англ. – К.: Либідь, 1993. – 384 с.
10. Кузик Б.М., Білошапка В.В. Голодомор 1932-1933 років [у с. Головкивка] // Кузик Б.М., Білошапка В.В. Головкивка – серце Холодного Яру. – К., 2004. – С. 208-210.
11. Лазуренко В.М. Історія Чигиринщини (з найдавніших часів до сьогодення). Навчальний посібник. – Черкаси: «Ваш дім», 2004. – С. 241-242.
12. Матеріали пошукового загону героїко-патріотичного центру «Пам'ять».
13. Матеріали історико-туристично-краєзнавчого гуртка «Скіф».
14. Мейс Д. Політичні причини Голодомору в Україні (1932-1933рр.) // Український історичний журнал. – 1995. – №1. – С.34-48.
15. Мироненко Г. Трагедія 1933 року в Мельниках //Зоря комунізму. – 1999. – 19 травня.
16. Полянський П.Б. Всесвітня історія. 1914-19139: Підруч. Для 10-го кл. загальноосвіт. навч. зал. – К.: Генеза, 2003. – С. 117-122.
17. Старів С. Страта голодом. / Пер. з англ. за ред. Р.Доценка. – К.: Вид. центр «Просвіта», 2002. – С. 15-253.
18. Смертю смерть подолали: Голодомор 1932-1933 в Україні / упорядники – А.І.Голуб, М.А.Журба та ін. / – К.: Україна, 2003. – С. 18-48.
19. Соловей Д.Ф. Сказати правду. Три праці про голодомор 1932-1933 років. За редакцією Юрія Шаповалова і Олександра Юренка. – Київ-Полтава, 2005. – С. 111-131, 147.
20. Турченко Ф.Г. Новітня історія України. Частина перша. 1917-1945. 10 клас. Підруч. для серед. загальноосвіт. шк. Вид 2-е, виправлене та доповнене. – К.: Генеза, 2000. – С. 246-255

Додатки до роботи Велько Анни

Свідчить Коцуренко Текля Петрівна(1907 р.н.)

У 1933 році був страшний голод. Після того, як роздали людям землю, вони хазяйнували одноосібно і дещо було їсти. Але тоді стали в колгоспи забирати. Прийдуть:

- Підеш в колгосп ?

- Ні

Тоді все заметуть до крихти.

В нашій сім'ї було шестеро дітей. Приходили й до нас так звані активісти. Говорили батькові і матері в колгосп іти, а вони їм – ми, мовляв, старі уже.

- То нехай син іде.

- Він не хоче, – кажуть.

Полізли на горище, там купка проса була.

- Як не підеш в колгосп, то все заберемо, – пригрозили.

Батько по відру кукурудзи в мішки насипав і в землю на городі в різних місцях закопував. Як будуть шукати, то не все в купі знайдуть. Так і порятував нас усіх від голодної смерті. Закопували все в землю, а вони ходять, шукають.

В голодовку у мене мала дитина була. То ми натовчемо жменю кукурудзи, пересіємо. З більшого зваримо кулешу, а з того, що відсіялось, сяких-таких оладків спечемо. Коли вже весна настала, варили борщ з кропиви. Зелене жито, яке тільки затужавіло, тіпали об драбину і варили. Було у болоті люди цілий день очерет рвуть, а тоді поріжуть рогозу дрібненько, варять і їдять.

Один чоловік пішов до сусідської жінки, у якої було 3 дітей – 2 хлопчики і дівчинка. Зайшов він до неї, а вона топить, пита: «Шо ти вариш, то і ябуду варить таке». А вона не пуска. Тоді він одіпхнув, а вона зарізала дитину і варить. Дітей, що вижили, оддали тоді людям, а де діли її Бог знає.

Люди вимирали з голоду, страшно і сумно. Ой-ой-ой. На кладовище було вивезуть на тачці (колеса тільки і драбина) – голова висить, ноги висять... То ото хто сильніший з живих - викопає яму, і мертвих туди клали. Накладуть повну, і, як уже немає куди, - засипають могилку.

Якось до нашої хати прийшов старичок дід. У мене дитина на руках, стою у дворі.

“Донечко, - каже, - дай мені хоч чого в рот вкинуть.” А я кажу: “Ой, дядечку, немає. Були оладочки, та ми поїли. Там зосталась крихта”. Він отак тремтить: “Донечко, дай – я одговюся, як ту крихту в рот візьму”. Я йому дала ту крихту – скільки, як півпальчика, то він: «Спасибі, спасибі, спасибі...Бо я до ранку умру». Ранком дивлюся, а його везуть на тачці...

Падали люди, бо голодні, пухлі. Пригортали їх, де лежали. Падали дівчата, діти, год по 10. Молодісіньке – їсти хотіло і вмирало.

Голодомор – страшне діло. Нікому того не бачить!

Записала Велько Анна. 18.08.2008 р. с. Суботів

Свідчить Пасічник Єфросінія Прокопівна (1923 р.н.)

У 1933 році був голод, бо була велика засуха. Коли була колективізація, то по хатах ходили свої, так звані поліцаї, і забирали все. Були такі сусіди, що через зависть, що в когось може шось більше є, ніж у нього, доносили. Люди ховали все, закопували добро по городах, у дворі, хто де міг. Нашу теличку забрали за податок, а конячку вкрали – рідний дядько вкрав і зарізав для своєї сім'ї. Брусник

І, голова сільської ради, вивіз жінку, бо вона з'їла свого сина. Її забрали і більше вона не повернулася, що там з нею було далі я вже й не знаю, але більше ніхто її не бачив. То була Мар'янка Мироненко. Ходили по хатах із жилізними штричками, якими хліб шукали. Одного разу ми заховаємо хліб у сундуку. А як прийшли поліцаї, то каже один до мене, що купе мені плаття квітчасте, якщо я скажу йому, де хліб лежить. Мені тоді ще тіки 10 годів було, то я й сказала. Я дочка куркуля, то нас сильно дьоргали. Таких трохи заможних чи грамотних – знищували, висилали із села. Вони потом не поверталися. У колгоспі давали за 1 день 500 гр. хліба. Працювали і діти по 15-17 год, то їм давали половину срока. Було, коли колоски залишалися, то збирали. А якщо піймався, то забирали і деяких людей висилали або судили. Мого діда Лук'яна зловили і вислали. Поля і колгоспні комори охоронялися. Людей примушували йти до колгоспу, бо виселять. У мого свекра був млин, то все поодбирали, все майно позабирали. Зерно ходили відбирати дньом, коли прийдеться. У 33-му році помирили люди найдужче. Були діти-сироти, їх отправляли в інтернат. Були люди, які не голодували, бо вони зразу на керівні посади посідали і нас трогали. Родичам допомагали, якщо було чим, і ділилися. Їли все: з акації оладки робили, собак їли. Казали, що собаку їсти можна, а кота – ні. Борсука ловили – топили жир. З борсука виходило десь 2 л жиру. І я його пила, 3 ложки на день. Попід хатами їздила грабарка і собирала старовинні речі, їх міняли на продовольство. Людей на городах чи де-інде не ховали, лише на кладовищі. Я щитаю, що у голодоморі винен Сталін. Це він усе те створив.

Записала Чабан Тетяна. 3.07.2008р с. Суботів

Свідчить Шапошник Тетяна Арсентіївна (1914 р.н.)

Сьогодні блаженний, хоч і дорогий, час. Мені було десь 20 років у ті страшні роки. Пам'ятаю, що за наказом Москви у 1932 р. було вивезено все, навіть посівні. З людей здирали все. У мого батька теж забрали все. Мій батько без кінця краю хлопотав, щоб хоч трошки зерна дали. Якусь долю дали, але зовсім мало.

Особливо тяжка була зима-весна 1933 року. 32-ий рік ще сяк-так перебивалися. Уже глибокої осені 1932 року люди відчували недоїдання. Моя мама, Олександра Аврамівна Шапошник, варила свеклу і робила свекляники, а воно таке тягуче було, що важко їсти було. Батько ловив їжаків, бабуся варила,

давала батькові, мені та іншим їсти, але більше хлопчикові, який 1927 р.н., бо він був зовсім пухлий.

Через дорогу була розвалена хата, там було трухляве дерево. Моя мати ходила до тієї хати і набирала трухлятини з дерева, пересівала, найдрібніше змішувала із потовченими кукурузяними качанами у ступі і добавляла або жолуді сушені, товчені, або якусь мучку, або того, що десь було. Виходили такі собі ляпоники.

У нас була конячка, якою батько вивозив мертвих. За це давали 1,5 – 2 кг мучки на тиждень. Ще батько ловив рибу, раки. Мали ми і корову.

Ті села, що понад лісами і ставками потерпали від голоду менше, бо можна було щось вловити у воді чи в лісі або назбирати якихось плодів чи нарвати якої трави, листя. Їли листя із глоду, липи. На горіще викидали обов'язково лушпайки. Наварили, поїли і вилягли всі. А дід не їв, то пішов до фельдшера, дуже хорошого фельдшера, який кислим молоком порятував нас.

Батько, Шапошник Арсентій, захворів якось на малярію, то мати поїхала збирати по селу мертвих. В одній хаті на вікні згорточок лежав – як виявилось пізніше, мертва дитина. І винесли ще одне дитя, яке було ще живе, забрали і його, то воно дорогою вмерло. Везла вона ще одного чоловіка – Пушкаря Івана. А коло кладовища знайшли незнайому мертву жінку, чужу, видно щось просила. Біля неї вузлик лежав із розкислими оладками, зробленими із відходів гречки. Усіх похоронили, кого привезли двома підводами, в одній ямі. Діток положили вбік – спеціальна ніша в стіні.

Шевченко Федір Кузьмович 1927 р.н. з с. Суботова розповідає, що в одну яму часто хоронили кількох мертвих, бо не було у людей сили копати ями на кожного.

А було навіть таке: одні яму викопували, а інші в цей час сиділи десь за кущами, і коли копачі відходили, то в цю яму швидко хоронили зовсім іншу людину.

Коли приходили додому з обшуками, то перевертали все: горщечки, полички, з яких все витрушували і забирали. Серед активістів були Бабич, Дейнеженко Параска, Порфирій Головащенко, який мав бджіл 60 довбаночок і писав доноси.

Коли приходила весна, то все село було в болоті, де витягували рогіз, який з кореня дуже м'якенький, і очеретяні шпичаки – солодкі внизу. З них варили капусту. Після цього тоншило.

Їли акацієвий цвіт, потім – вишеньки, абрикоси, цвіт глоду, корінці їстівні у лісі, левурду. Їли і лелеченят, як висиділися. Ловили гадюк, вужів, крашаночки собирали.

Весною посадили кукурудзу. Мати дівчат відправляла сапать і просила не сідять. А тоді мати біжить і несе у горнятку свеклу намочену і свекляники.

На вуглі жив чоловік, то він, рятуючи двох дітей, з яких одне померло, разом із своєю жінкою залишив його, а самі пішли в другі села. А сусідка, кума, заможніша, забрала та й залишила його собі.

У 33-му був випадок у селі, коли мати з`їла дитину – чи мертве, а чи живе, вже й не знаю. Коли до неї зайшов бригадир загадувати роботу, побачив шось у горнятку і запах почув. Її засудили.

У кого знаходили ступи вдома – їх розбивали, бо якщо є ступа, значить є десь і зерно.

Очевидці розповідали, зокрема, **Шевченко Ф.К.**, що був період, коли в село не завозили солі. Також він розповідав, що особливо страждали на Україні села, які були в безлісній зоні, вони нічим не могли прогодувати себе, тому дуже часто йшли в села, які розташовувались коло річок або побіля лісу, щоб хоч що-небудь тут виміняти.

Одного разу пройшла селом чутка, що десь виграли м`ясо із великої рогатої худоби, яку забирали в людей і грузили в товарні вагони, і везли їх до тих пір, поки вона не подохла. Шевченко Ф.К., мій батько, два брати і сусід пішли по це м`ясо, але наступного дня повернулися ні з чим – місце, де була вигружена дохла худоба, було оточене міліцією.

Дуже важким був початок літа 33-го – жито, пшениця почали викидати колоски, які в недостижному стані дуже небезпечні. Люди намагалися нам`ять зерно. Шлунки були пусті, зерно набухало, і відбувався заворот кишок. Багато людей від цього померло.

Моя мати мала гарні хустки, то якось обміняла їх на клуночок гречки, але їх обманули – гречка була тільки зверху. А батько поїхав якось у Медведівку конячкою і виміняв мішок борошна, а знизу виявився попіл. Але батько мовчав, бо убили б. Шевченко Ф.К. робив тачки та вимінював їх на щось інше, щоб можна було якось прожити.

Записала Велько Анна. 18.08.2008. с. Суботів

Свідчить Шевченко Поліна Іванівна (1921 р.н.)

За голод звісно помню. Багато сімей гинуло тоді щодня. У нас був сусід Панас і було у нього 8 дітей, то всі вони померли. Останні як умирили, то не було й кому похоронить.

Родина у мене велика. Наша сім`я не голодала, то ми допомагали родичам. Шо в нас було, те й давали їм: гарбузи, буряки. Поки мали, то й носили і родичам, і сусідам.

Я помню, я бачу тих дітей зараз, їм приносили шось поїсти, а вони хапають, їм так страшно, що не можна.

В мене була тітка Єлизавета, я завжди носила їй їсти. Раз прийшла, а вона лежить мертва, а дитина її, ще мала, лазе по ній, та все просить: «Мамочко, встань, поможи...»

Недалеко од нас, коло Мудрівки, якась жінка жила, голодала. То вона заманювала до себе дітей, різала їх і їла їх м`ясо, а голови закидала на горище. З часом на горищі обнаружили 13 голів.

Був у нас сусід – куркуль, то його розкуркулили. Їх виселили, я помню, поруч від дороги кучугура піщана, а дівчата посідали на неї і плачуть. Під`їхала машина і забрала. У їх хаті потім була читальня і школа. Я тоді лише через сестру вивчилася.

Наша сім`я – одноосібники, середняки. Мали ми 3 десятини землі і 3 га огорода коло Дніпра. Тож виручка у нас була. Грабили нас, усе забирали без суда і слідства. А мати уміла сховати. Коло димаря побудувала дерев`яну стіну, побілила і нічого не було видно. Там був увесь хліб, пшениця, пшоно. Все, що треба було для життя. То ніхто й не найшов. Але у нас забрали до колгоспу дві корови. Було у нас багато сушених груш. Був ворох тих груш. Вони падають, ми збираємо і вони дуже вкусні.

На колгоспну землю піти збирати колоски – надзвичайно заборонено. А раз одна жінка налузала трохи кукурудзи, то її засудили на 3 роки.

Наш батько було й хотів піти до колгоспу, так мати сказала, що бери розвод та і йди. Тоді батько вирішив, що не піде.

Материна мати жила од нас окремо, вона була із дворян – чоловік дворянин і вона грамотна. Бувало прийде до нас і розказує нам казки. Я їй також носила їсти. А вона так охляла, бо ж не їла, а те, що я носила давала дітям сусідським. А казки все ж нам розказувала. То так, розказуючи, і вмерла.

Записала Велько Анна. 28.08.2008 р. с. Медведівка

Свідчить Жук Надія Логівна (1925 р.н.)

Пам`ятаю, добре пам`ятаю. Був великий неврожай. Садовили, навіть лушпайки, але мало що вродило.

Нас у сім`ї було двоє батьків, четверо дітей і сестра народила дитину. Всього семеро чоловік. Батько – вчитель, 4 рази репресірований. Єдине, що нас спасало – це була корова. Всі в сім`ї робили, аби її прогодувати. Багато людей приходили до нас просити чогось, бо в нас корова. Прийдуть, а в них ноги пухлі, з-під нігтів юшка тече.

Мати бувало піде в Голоківку на базар в Погибель, хотіла щось виміняти. Її вловлять, то все одберуть. Вони побачили, що вона туди часом ходє, то вже слідкували за нею. А вона якось та кралася. Одного разу мама виміняла молоко на борошно. Дуже вона тоді зраділа. Прийшла та й напекла хлібцю кожному. Я найменша, то мені й найменший кусочок, більшим – більший. Поїли. Я пішла пасти коровку, а в мене живіт дуже заболів. Так, що й корову не могла завернуть. Дійшла я якось додому, а вони всі лежать – чи живі, чи мертві. А поряд жив дядько один – дуже хороший фельдшер – Панасенко. Він дав мені напитися води – я вирвала і мені стало краще. Тоді він допоміг і іншим, вилікував їх.

Помню, як прийшли мужики – комуністи – шукать зерно. Комуністи ті, що не мали освіти, їх так настроїли проти всіх. Вони неосвічені, їм дали червоні

штани і нагайки і все. У нас полів не було, то вони шомполами штрикали скрізь. Мати заховала квасоллю, то вони ж найшли.

Серед тих, що шукали запомнився мені дуже один чоловік, який забрав тоді у нас все і не пожалів. Уже після закінчення голоду і війни довелося мені вчити його дітей (двох синів). І довелося одного разу, як учительці, йти до нього додому. Прийшла, а він сидить на печі, я його зразу пізнала і теж мене пізнав. Мав він тоді уже рак ока. Сидить та й каже до мене: «Бачите, як мене Бог наказав. Я помню, що забрав. А тепер страждаю. І так мені хочеться вермішелі, а нема ж». Я послухала, пішла в магазин та й купила, принесла, зварила і дала йому. А він: «То ти простила мені, моя дитино?» А я лише сказала, що ви не винні, вас заставили.

Закон «Про п'ять колосків» чула. Колоски збирають не дозволяли. А ми брали торбинки і на стерні пасли. Як кого бачили – тікали, не попалися. Було, заліземо в пшеничку чи жито і намнемо. Раз упіймав мене сторож і дуже ударив по носі, аж кров пішла. Тоді батько моєї подруги, яків Пантелеймонович Руденко, заступився за мене.

За Торгсін чула. Мати моя здала всі золоті прикраси, а в нас у кожного спадщина – по хресту, бо материні батьки багаті були. Все, що було, зібрала і поміняла на продукти – консерви, крупу, борошно.

А наш Ремигайло Тихін робив у Мельниках (колгосп зробив пікарню) – пік хліб, і бравий такий той хліб був. Всі ходили по нього, хто міг. Іти збиралися компанією. Приходили туди, сідали у бур'яні, а він виносив нам тоді. Я пішла з усіма разом, а грошей не було. Всі покупляли, а він дивиться, що я не беру, та й питає, чи мені теж давати хлібину. Я відповідаю, що в мене грошей нема. Тоді він виніс мені шматочок і дав, а я з'їла і дивлюся на нього. Він і питає, чому я не йду. Я кажу йому, що в мене вдома всі голодні сидять. Тоді він виніс мені хлібину, дав і сказав, щоб я віднесла і дала батькам її. Я подякувала йому і пішла з усіма. Принесла батькам її, і така дорога мені та хлібина, що важко й передати. Так мені приємно, що це ж я принесла і нагодувала сім'ю. А більше ходити туди я соромилася. А раз іду, а він мені назустріч і питає, чого ж я не приходжу більше, приходь, каже, я ще дам.

Багато хто на селі, як і ми, ховали, заковували все, але ж знаходилися такі падлюки, які здавали - свої односельчани. Тоді за кожне невдало сказане слово попадали в тюрму. Я вважаю Сталіна недалекоглядним. Може, він і мав добру душу, але був нерозумним.

Записала Велько Анна. 28.08.2008р. с. Медведівка

**Свідчить Руденко Олександр
Климович (1924 р.н.)**

Так, я пам'ятаю Голодомор 1932-1933 р.р. Мені тоді було 9 років, ще дитина Але зараз я знаю набагато більше, оскільки, цю трагедію я пережив особисто і пізніше вивчав історію України і рідного села.

Осінь 1932 року активісти села – активні учасники за радянську владу, створили загони і ходили ними по селу, вимагаючи, щоб селяни віддавали весь хліб, і не тільки, у колгосп. Коли люди говорили, що немає нічого, що залишилося запасів лише для прогодування власної сім'ї та для посіву, то вони вимагали, щоб віддавали й це. Коли не поступало того, що вимагали, тоді вони повторно приходили і без дозволу, самоправно починали обшукувати усі закутки приміщення. Селяни всяк ховали: закопували, ховали у різних приміщеннях, на горищах.

Для того, щоб знайти, ті, що шукали, мали спеціальне знаряддя – штирі, ножі. Вони штрикали землю, відривали закриті двері, заглядали у печі, груби і забирали.

Часто бувало, що налітали вночі і якщо хто захищався, то вибивали двері і розправлялися з ними. Хто чинив відчайдушний опір, їх оголошували ворогами народу, забирали, висилали. Доля багатьох із них невідома й зараз.

Після цих набігів та проведення таких заходів селяни залишалися без засобів для існування.

Зимою 1932-1933 рр. ще якимось перебивалися, були якісь залишки, господарство. Але за зиму все поїли і на весну залишилися повністю позбавлені будь-яких засобів існування. Особливо найбільшого рівня голод досяг навесні 1933 р. Люди почали пухнути, помирати. Щодня можна було побачити мертвих людей обабіч дороги, під кущами, дерезою – кого де застала смерть. Я особисто часто бачив таких людей.

Для того, щоб хоч як-небудь звільнити село від трупів, була виділена підвода і їздовому за цю працю давали кусок макухи на день. І він їздив підбирав мертвих людей, вивозив на кладовище. Ніяких ям, обрядів похоронних ніхто не виконував. Не було кому, та й неможливо. Коли померлих привозили на кладовище, то їх скидали у рів, яким був обкопаний увесь цвинтар, а зверху прикидали листям, гілляками.

Шукаючи спасіння, багато людей йшло в лікарню, але їх лікування закінчувались тим, що їх теж вивозили на цвинтар і скидали в рови. Шукаючи спасіння від смерті, люди йшли на що тільки могли: їли подрібнені кукурудзяні качани, пробували варити страву з різних рослин, трохи пізніше, коли почала цвісти акація, її почали масово споживати. Ішли також у болота, де появилися молоді паростки очерету - так звані шпичаки. Але було багато таких, що, забривши, назад уже не могли повернутися. Пробували вживати різних птахів – горобців, ворон та інших.

Дійшло навіть до людодства. Очевидець Воскобойник Павло Захарович розповів, що одного разу він побачив на кутку Зелений Клин біля однієї хати багато людей. Він зацікавився, пішов туди і побачив, що жителя села держали за руки два міліціонера, а на плиті в хаті жарилося людське м'ясо. Було багато випадків, коли люди бачили обрізані трупи.

Є багато даних, скільки померло людей у селах, але визначити одну цифру неможливо, тому що багато селян у пошуках спасіння ходили із села в село, у міста і під час пошуків гинули. Ніхто не знав, хто відкіля. За селом Медведівка і за Голоківкою є хутір Скельки, де у 1933 р. повністю зникло населення.

Як почало дозрівати у полі жито, пшениця, люди кидалися в поле, зрізали колоски, виминали зерно. Але і за це наказували.

Щодо моєї думки, то правда така: Голодомор 1932-1933 рр. був штучно створений для народу. Тому що у 1933 р. урожай був, хліб був, але його розграбили і оставили людей без хліба.

Записала Велько Анна. 28.08.2008 р. с. Медведівка

Свідчить Воскобойник Павло Захарович

Одного разу побачив я кількох міліціонерів, які приїхали до одного жителя на куток Павленківка. Побіг і я туди, поцікавитись, що там сталося. Коли увійшов до хати, то побачив, що на плиті жарилося м'ясо із людських ніг.

Доводилося мені також бачити померлих у болоті, біля річки Тясмин. Заморені голодом селяни ішли в болото шукати молодих паростків очерету (шпичаки), але повернутись додому уже не мали сил.

Багато було таких, що шукали порятунку в лікарні, але там їм нічим не могли допомогти. Щодня з лікарні підводою вивозили на цвинтар померлих. Їх скидали у рів, яким був обкопаний цвинтар, тому що ям для похорону не було кому копати. Часто були померлі, про яких ніхто нічого не знав, тому сказати точно, скільки людей в селі загинуло від голоду, неможливо – ніхто обліку не вів.

Вшановуючи пам'ять померлих від голоду, члени ради ветеранів війни та праці О.К. Руденко, П.З. Воскобойник, М.І. Шмиголь на сільському цвинтарі насипали курган і встановили хрест, біля якого щороку на Проводи відправляється панахида та вшановується пам'ять про померлих. Також у нас влаштовуються зустрічі очевидців голодомору із школярами.

Записала Велько Анна від Руденка О.К. 28.08.2008р. с. Медведівка

Свідчить Бевзенко Оляна Остистівна (1921 р.н.)

Голодомор помню, крепко помню. Тоді і неврожай був, а ще більше ходили та брали. Безобразіє творилося. Начальство якесь ходило по селу та одбирало все. Ходили, хто знав, що є. Я ще мала була, то до цього діла не мала. Батько заболів, а мати та я хазяйнували, то так я і знала трохи. А ходили забирати, о, як ходили, коров вели чередами. Не знаю хто ходив, та ходить було кому, мало хіба желяющих було. Приходили без документів, без нічого і просто чогось шукали та забирали. На полях залишки городини не дозволяли собирать, та ми деколи, канєшно, бігали. Та тіки все охранияли комірники, охрана. У нас була коровка, то ми її в сараї стерегли, щоб не забрали, примикали.

Навесні вже почало більше людей помирати. Сиротами держава не сильно опікувалася, якби держава думала, то не допустила б такого. Хотя були, канєшно, такі, що не голодували, тільки мало.

Допомога від знайомих, родичів була, як завжди, як хто схоче – допоможе, хто чим міг допомагав. Їли ми тоді ракушки, які на березі збирали, свеклу, листя акації, картоплю збирали на степу, все, що бачили. Кожне шукало якийсь вихід.

Померло дуже багато за тих часів. Хоронили люди самі, хто як міг. У містах, канешно, тоже голод був, тільки менший. Чула, вроді, і за людоїдство у нас на селі. Одна з'їла дитину на Куксівці. Померлих згадують у церкві, а за радянської влади я вже не знаю, як там було, їм вже однаково, то пропали люди та й усе. Найбільше заповнила, як комісія, що їздила по селу та приглядала, що там як, приїхала до нас, подивилися на хворого батька і сказали, що йому залишилось з півмісяця, не більше. А сусід наш подивився і сказав до батька, щоб той випив сцикліни. То батько, як випив, почали очунювати.

Винними вважаю владу. Чи то бандіти були, чи нехрести. Мабуть – нелюди, бо якби мали душу – доглядали б.

Записала Велько Анна. 18.08.2008р. с. Суботів

Свідчить Ніконенко Надія Григорівна (1926 р.н.)

Помню голодомор добре. Тоді забирала все влада. Приходили люди з колгоспу, поліцаї із жилізними палицями. В них були якісь документи, зброя. Ходили круглосуточно і до тих пір, доки всього не виберуть. Щось можна було і приховати, десь глибоко в землі. Відбираючи, до людей застосовували покарання: побиття, насилля та інше. Забирали все: їжу, худобу, прилади обробки землі. За доноси на сусіда були певні винагороди.

В колгоспи люди йти не хотіли, але їх заставляли силою, їм створювали такі умови, що вони були змушені йти в колгосп. Тим, хто пішов, давали їжу.

Люди вмирили, бо тіло було повністю ослаблене, безсиле. Держава ніким не опікувалася. При таких умовах вижити змогли далеко не всі. Не голодували на селі колгоспники. Але на селі люди допомагали одне одному по можливостях. Їли листя і цвіт акації, гриби, жолуді, горіхи, зайців, рибу, кіз диких. Відомі також і випадки людоїдства.

В містах було легше, бо можна було щось купити чи виміняти. Та всеодно померло дуже багато. Хоронили померлих, хто де міг і за це нікому ніхто не платив. Зараз померлих від голоду згадують нечасто, але поминають на свята і правлять у церквах. Я найбільше запам'янала із тих років, що не було чого їсти.

Винуватими у всьому тому, я вважаю, верховну раду країни.

Записала Велько Анна. 18.08.2008 р. с. Суботів

Свідчить Кукса Григорій Федорович (1925 р.н.)

Голодомор 1932 – 1933 рр. пам'ятаю, досить таки добре. Жив я тоді в Суботові, малий ще був – 8 років.

В ті роки по селу ходили люди, свої, мешканці села – активісти, і відбирали хліб. Їм за це якісь винагороди давали. Ходили по 2-3 чоловіки, без жодних документів, без зброї, в основному бували вдень декілька разів на тиждень. Люди ховали все, що можна було. Ми ховали на горищі,

закопували, чи в скрині. Забирали все, що бачили, але в основному – продукти. Іноді висилали людей, але це не було поширеним явищем. Винагород за доноси на сусіда як таких не було, але кожен вислуговувався.

До колгоспів, які бідніші, то добровільно йшли, а інших заставляли. Тим, хто пішов до колгоспу, давали по 500 грамів їжі, а дітям половину. Охоронці з села охороняли колгоспні поля, з них не можна було виносити нічого, бо карали, але не так, щоб дуже масово.

Помирати з голоду люди почали навесні 1932 р. Малих сиріт здавали в Чигирин в інтернат. Не голодували на селі лише керівники, які займали державні посади. Виживали майже всі, хто працював, той не так голодував. Якщо було чим, то часто допомагали родичам, ділилися між собою із сусідами. У містах тоді голод також був, але менший.

В їжу тоді споживали все, що було: цвіт акації, листя липи, левурду, ріпак, собак, борсуків, ловили черепах на ставку. Чув я і про випадки людодства у нашому селі.

Виміняти у місті нічого не можна було, бо не було на що. Хоча були випадки, що люди в інші населені пункти їздили і міняли.

Дуже запам'ятався мені один випадок із тих часів. Два мої дядьки спіймали хлопчика Захарка, коли він вирвав бадилля картоплі, підняли його і підвісили. Я те побачив, крикнув і позвав батька. Він забрав хлопця до себе, пригрозивши своїм братам, бо був одним з керівників.

Багато тоді людей померло, скільки точно я не знаю, але багато. Хоронили їх на кладовищі, попід хатами їздила грабарка і збирала померлих. На цвинтарі і зараз відомі могили померлих під час голодомору. Родичі їх згадують та поминають на релігійні свята, зокрема на гробки. Встановлений в селі і пам'ятник померлим від голоду.

Винен у тому голоді Сталін. Голодомор був створений штучно.

Записала Чабан Тетяна. 3.07.2008 р. с. Суботів

Свідчить Смірнова Мотря (1919 р.н.)

У період голоду у нашій сім'ї за те, що не платили податку, забрали телицю. Ще одбирали землю у тих, хто не виробляв своїх трудовнів. В ті голодні года їли ми все, що тіки хто міг – рогіз їли, собак, шукали ракушки і варили, воно було, як печінка. Всю одягу, яка там у кого була, міняли на хліб. Тоже міняли на хліб рушники, намисто, ікони та інші речі. Тоді по селу їздила підвода і збирала по хатах мертвих. Людей не ховали. Тоді було так – пішов ліг у яму і жди смерті. У тому голодоморі Сталін винен.

Записала Чабан Тетяна. 3.07.2008р. с. Суботів

Свідчить Головка Марфа Федорівна (24.06.1924 р.н.)

Голодомор пам'ятаю. Робили в колгоспі – що заставляють, те й робили. Голодні були, як собаки. Їли з липи листя, із буряків свеклу, у ступах листя товкли з усього, що бачили. Було нам, було...

У батька ноги пухлі, а дядько зібрався, пішов десь шось шукати. То батьків брат і досі не повернувся. А батько пережив і в лісі скитався, бо хата наша згоріла – спалили все до тла. Три дні не верталися додому, бо боялися. А тоді прийшли, а не залишилося нічого після пожару, тільки ікона. Вона була під склом і не згоріла. А сусід говорить до батька: «Ідіть, діду Федю, хоть ікону заберіть». І досі вона стоїть у мене в хаті, та ікона.

А попереду мені сон наснився. Прийшла я до матері, та й розказую їй його, кажу: «Мамо і тату, що за сон такий мені приснився, немов живемо ми тут, ходять по двору три курки і півень (а нас же в сім'ї батько, мати і нас двоє з сестрою). А тоді вилетіли вони з хати та на деревину і сплять собі». То ми ж політали, політали по тому лісі і нічого.

А жити десь треба було ж. То тато найшов якусь пусту хату одного куркуля, а там піч і більш нема нічого. Батько обставив кукурудзинням її, рядно десь узяв, то жили.

Тоді був неврожай, суша була: ні дощу, нічого. Ніде нічого не достанеш, нікуди не підеш. А по селу ходили збирачі. Уже вони померли, ті, що ходили. У нас було закопано і картоплю, і зерно. А вони прийшли, та й нашли усе, позабирали. Іде тоді батько вулицею, співає, а очі кров'ю наливаються. А ми до нього: «Таточку не плачте, не плачте, ради Бога». А він: «Я все виплатив, а вони забирають». А тоді саме до села хтось із Чигирина приїхав, я вже й не знаю, хто воно було, та й каже: «Нашо ви все в нього позабирали. Поверніть, що забрали, висипте на місце». То вони його послухали. Тоді тато взяв те, та закопав, щоб ніхто не бачив, та й не відкопував. А потім одкопали, посадили, то й урожай був. А ми ходимо з Пріською, дивимося, а жито піднялося, зазеленіло. Нарвали його та поділили в сім'ї, всім по купці. І так ми дожили, що вже жито кристило. Ми його ціпами помолотили, пішли на жорна. Уже жили.

А вмирло багато. В якій хаті ніхто не вмер, де один-два, а де-інде цілими сім'ями.

Було, прийде мати, наколотить чого-небудь нам потрошку, а сусіди просять: «Дайте...» А що ж вона їм дасть. А сусідка, було, все просить: «Дайте мені оту дитину (на татову хрещеницю) хоть на одну ніч переночувати. А тато не давав. А мачуха знову просить, щоб хоч на ніч прийшла. То батько раз дозволив, пожалів її. Спали-спали, а тоді біжить мачуха та кричить, що Соломійка вмерла. Вона її задавила. То ніхто нічого не давали їй, доки вона й умерла.

Закон «Про п'ять колосків» чула. Судили, як хто шось брав: за два качани кукурудзи – судили і садили без суда і слідства...

За людоїдство теж чула. Мати, було, уб'є дитину у Чучупаківському яру, в погріб поставить, а тоді їсть.

Голод був. У людей всяке було. Жили тільки ті, що грабили та брали. А як дожили до того, як урожай вродив, то голоду не стало.

Померли вже всі ті рідні, а я залишилася одна та й живу.

Записала Велько Анна. 28.08.2008р. с. Мельники

Свідчить Зубенко Ганна Юхимівна (1.11.1927р.н.)

Голодомор 1932-1933 років помню, хоч і було мені тоді всього 6 років. Це було страхіття. Їсточки хочеться, а нема чого.

У сім'ї нашій було троє дітей. Бувало мати листяники пече, а воно як кізьяк. Я сиджу кричу не своїм гласом – їсти хочу. А батько збоку слухав-слухав, а тоді кинув мене на солому. Бо мати ще не допекла, а я вже хочу з'їсти. Спекла мати листяники, принесла молока.

Одного разу спекла мати по хлібинці, хліб – із жита. Ми поїли – пуза і понадувались. Але у нашій сім'ї ніхто тоді не помер.

Померли сусідські діти, здорові були, але померли. До них прийшли, а вони мертві лежать. Приїхала грабарка та й забрала. Чи яму там копали чи ні, я того вже не знаю. Забрала, поїхала та й усе.

В нас коровка була. Брат пас її коло Маячка. То один раз хтось лошачка украло та й вирізало її. Він пригнав туди, а воно вибрало усе, а кістки тільки і оставило. Брат прийшов додому та мовчав, нічого не казав – боявся. А Микола похвалився, що діти пасли, а вони ревище створили (зарізали). А батько й каже : «Чого ж ти раніше не казав, ми б хоч кісточок понабирали».

Як оце в нас на селі малося, що жінка дитину з'їла, найшли у макітрі кісточки – з руки, і з ніг.

За закон «Про п'ять колосків» чула. Я сама ходила колоски збирать, то тікала, бо наглядачі гналися. То йшли діти – як назбирали, то й добре.

Наша сім'я жила в леваді, а то на дорозі два хлопці жили. А наш батько корову стеріг, малася от-от отелитися – то молоко було б, напилися б. Рано виходить, а її нема, тільки слід залишився. Батько взяв сусіда і пішли по слідах шукати. Пройшов дощ, то сліди на піску замив і все. А вони якось найшли, то дійшли аж до Черкас. А ті хлопці продають уже. А корова як побачить батька, та як зареве. Вернули її, то батько документи зробив. Казав тоді на радощах: «Корова моя найшлася». А ми ждемо: от-от молочка надоїмо. А хлопців-злодіїв судили.

А було ще, що брат у брата крав. Один брат у лісі лісником робив, то прийшов до свого брата і вкрав кусочок сала. Не видержав, дома діточки їсти хотіли. То його судили.

Гарбузиха пішла на базар. А там хтось перепічку продавав. То вона рукою вхватила і держе. В неї хотіли одібрати, а вона вхватила руками і до рота, поки не забрали. Дуже їсти хотіла.

За Торгсін чула. Брали платки, інші тряпки, хто що міг, і міняли на картопельку чи бурячок. Несли усе – у кого чоботи хромові були чи інструмент який. Батько наш теж їздив, їсти ж хотілося..

Тих, хто помер, по селу їздила грабарка – збирала. Чи яму копали спільну, чи як там було, я вже не знаю.

А як почало зеленіти жито молоде, то всі ходили по нього, що вони робили йому – чи м'яли, чи шо, не знаю, але їли. А мати плакала, що вже діждали хліба, а вони померли (родичі та знайомі).

Чому виник голод?.. А хіба я знаю, що воно зробилося. Штаби робилися та податки великі були. Сестра заміж собралася, то їй сундук собрали, а вони прийшли і забрали.

Люди умирили купами на дорозі. А в кого й був хліб – то забирали все... Горювали всі. По селу ходили бригади – правітелі якісь були, хіба я знаю. Візде шукали: і в ямах, і по закутках. Видно спеціально голодомор зробили. Чи так малося в історії быть.

Записала Велько Анна. 28.08.2008р. с. Мельники

Свідчить Токовенко Ганна Харитонівна (1924 р.н.)

Дуже прекрасно помню голодомор 1932 – 1933 рр., бо дуже хотіла їсти, а не було чого.

Було нас у мами п'ятеро. Ми голодували. Ходили бригади – котрі вершечки більші, забирали де зернину, де ще шось було. А ми потім ходили у степи, збирали листя, товкли його у ступах, запарювали і пекли такі-сякі оладочки.

Колоски були, але збирати їх не дозволяли – охранияли, ганяли, не давали взяти ні зернини, забирали торбинки.

У 1932 р. ще не так, а у 1933 р. уже голодували: хто їв їжаків, хто вужів, а одна жінка з'їла свою п'ятирічну дитинку.

Одна бригада позабирала в нас платки. Як зайшли, то сіли на лаві і голова сільської ради з ними. Стягли усе – і ряднинки, і найшли материн платок. А вона його ухватила та тікати. То вони далеко гналися за нею, а вона в очерета. Один чоловік побачив та каже: «Що ж ви хочете з неї, ви ж бачите, що в неї купа діточок». А вони не слухають його, шукають та забирають усе. Побачили, що на стіні висить формочка для гвоздів, і те забрали. Сказали: «І те пригодиться». Навіть сокиру забрали, що не було чим що зробити.

За закон «Про п'ять колосків» чула, а чого ж ні. Торбинки одбирали. Один дядько охранником був. А одна жінка на селі із скатертини торбину зшила і пішли дві дівчинки збирати. А охранник зловив їх, одібрав торбинку, розпоров і собі стелив.

А в нас були жорна, лежимо ми на них, на голодну смерть чекаємо. А мати сидить і дивиться, котре перше помре. Прийшла сусідка, показує матері на якусь річ та й каже: «Давай я в тебе її куплю. Я тобі дам 100 рублів і горничко кукурудзи». Мати й згодилася. З тої кукурудзи мама було зварить який каньйор

чи оладочків напече та попродає по 1 рублю. А на ті гроші знову купить кукурудзи.

Забирати ходив і один із наших сусідів. То він як забрав, то не оддав усього у «Іскру» (колгосп), а собі забрав, а матері сказав: «Подохнеш, як мишенята, із своїми дітьми». А вона йому відповіла: «Як дасть Бог, то якое виживемо». А пізніше йому одірвало руку. А мати тоді йому й каже: «Ти мені не давав їсти і води пити, то на ж тепер, пий». А він до неї: «Знаєш ти, Яриночко, хай діти прийдуть, заберуть іструмент, бо то їх батька». А потім пізніше його привалило землею у сестриному погребі.

По сусідству жила одна жінка і мала вона три сини. Зайшли раз до них, а один лежить долі у чистій хаті, а з рота водичка тече, пухлий. А другий ішов до колодязя, та не дійшов – теж найшли мертвого.

Голод – це саме страшне. А винна влада, бо вони грабили. Надворі все дощі і дощі були, люди нічого на городах не могли робить, тіки бур`яни рвали. А тоді люди, хто міг, їздили у Западну і міняли шо в кого було. А промінювали за безцінь, бо такі ціни, що ж зробиш. А їсти щось треба. То було безліч таких, що й вмирали на дорогах.

Записала Велько Анна. 28.08.2008р. с.Мельники

Свідчить Швед Петро Васильович

У нашій сім`ї було п`ятеро дітей: чотири сестри і я. У 1933 році так звані сільські активісти нищпорили по дворах і забирали хліб і різні продукти харчування. Моя менша сестра в колисці плакала і вдень, і вночі. Вона дуже хотіла їсти, а дати їй не було чого. Тому мати давала їй «куклу»– загорнутий в тряпку кусочок макухи або подріблені кукурузяні качани.

Мати почала прохати хворого батька, щоб він поїхав, може, десь заробить хліба. Він погодився. З ним дуже хотіла поїхати і старша сестра Варя, яка благала: «Таточку, візьми мене з собою. Я тебе буду слухати і ніжки розтиратиму (у батька, учасника громадянської війни, дуже боліли ноги і вона їх натирала гасом)». Взяти її не було як, і батько поїхав сам. У цей час померла менша сестра Галя.

Через деякий час від батька одержали вісточку. Він біля Москви влаштувався на роботу в пекарні. Матері він писав: «Приїдь до мене, Палажко, і візьми з собою дітей».

Мати взяла мене і дев`ятирічну Олю, і ми поїхали. Приютилися ми в підвалі на дошках, а батько нам приносив щодня по кусочку хліба. Та жили там недовго. Робота закінчилася, і ми поїхали додому. Мої сестри, Настя і Варя, дуже хворіли: у них дуже боліли животи, і незабаром вони померли. Та нам не було з чого труни зробити. В цьому горі нам допоміг сусід Григорій Люлька, який зняв від сарая двері, з них зробили ящик, поклали туди сестер і похоронили. В живих залишилися я і старша сестра Оля.

Записала Велько Анна. 28.08.2008р. с. Мельники

Свідчить Булдакова (Бойко) Мотря Яківна (19.04.1926 р.н.)

Голодомор я помню дуже добре. Страшно було жити тоді. Йде, було, хтось по дорозі, похитнувся, впав і готовий. По сусідству у нас жили дві жінки – отакі були (показує, що повні), прямо дуже великі, хай мене Господь милуй, то вмерли тоже. Свекор наш на дорозі вмер. Усім було важко, страшно було, люди ледве ходили. Дуже важко...

Я в 33-му році саме пішла у перший клас. Було, йдемо в школу, а вони заїдуть у село гарбою і виносять померлих. Ішли раз, а на кутку виносять дядька і говорять: «Бідний Кирило, і табак не докурив – вмер». Несуть його, а з його кармана табак сиплется. Ото так їздила гарба, збирала по селу мертвих, ховали, мабуть в одній ямі, того вже точно не знаю, але точно без ритуалів і того всього, що годиться. Інколи закопували прямо на городах чи коло хати. А одна баба на селі говорила, що вона вже в Бога і блаженство, і пощаду, бо була побожною таки, але ж ні, нікого не оминула лиха доля. Важко було вижити. В кого хоть шось чуть-чуть було, то виживали. У нас сім'я хоть і величенька – троє дітей і батьки, але ж усі вижили, бо ми мали коровку, ото вона нас і врятувала тоді. А було ж і таке, що люди геть нічого не мали, то виживали як, хто міг, їли все, що бачили: котів, собак на вулицях майже не було, їжаків ловили, птичок, самі голі качани дерли та шось пекли з них. Їли, в кого що було і хто що мав чи міг придумати. А вже навесні, коли почав дозрівати новий урожай, то люди збирали колоски чи то жита чи пшениці, та їли, після чого дуже швидко помирали, бо не можна було так зразу багато їсти. Так і виходило, що наїється людина зерна, та й помирає. Мати, було, напече оладків із качанів дертих, а їх багато їсти не можна, бо погано стає. Ото мати, було, й каже, що їжте один-два, не більше та випийте ще молочка трошки, але не їжте багато оладків.

Балакали, що одна жінка з'їла свою дитину, а чи вона померла, чи її вбила мати того вже не знаю.

Ходили по хатах, забирали у кого що де було, обшукували все і забирали. Ходили свої, яких заставляли таке робити. Приходило коли скільки: і по два, і по три, і по чотири, а то й більше. Було, возами їдуть до нас і забирають, в кого що де найдуть. З нас починали завжди, бо наша хата скраю стояла.

Один раз навесні прийшли до нас у хату забирати, а в нас саме було два мішки чи жита, чи чого іншого, не помню. Ми, малі, сіли на один мішок і прямо кричимо, щоб не забирали. Забрали... А в кого й зернинки не було, все трусили. Воровства ніякого не було на селі, бо не було що красти. Але ж у людей забирали, бо не було що сіяти. Тепер я розумію, що їх заставляли.

Розкуркулювали... Діда одного на селі розкуркулили. Він мав і конячку, і воза, свиню. Жив із сім'єю – п'ятеро дітей і він з бабою. Він не захотів у колгосп записуватись, то його розкуркулили. Вони виїхали у Запоріжжя і там, мабуть, і померли.

Закон «Про п'ять колосків»?.. Судили, канешно. За вкрадені колоски судили. Одного чоловіка як засудили, то більше у нашому селі його ніхто не бачив. За все судили, то кражі не було. Судили крєпко і за все. Як почався хліб уже, то тоді почали трохи жити.

У цьому голоді винуватий Сталін, велике правітельство винувате, бо тоді ж і говорить нільзя було нічого. А так звідки воно прийшло, не знаю. Недорід був, неврожай. В колгоспі, було, не за гроші робили, а за хліб. Трудно було, дуже. Все йшло із Москви. В тих, що чин був, то, канешно, краще жили.

Ото так ми переживали і вижили у голодомор. Дай Бог нікому не бачить те, що ми пережили.

Записала Велько Анна. 3.10.2008 р. с. Стецівка

**Свідчить Таценко Варвара Афанасіївна
(1922 р.н.)**

Про голод помню. Було мені тоді 11 років. Я була сиротою, жила в с. Шабельники коло тітки. Всього в сім'ї було 5 чоловік – я, тітка, дядько, дід та баба... Були тоді такі, що хліб може й був, а було, що й нічого не було. А в кого корова, то багато значить: хліба нема – то молоко є. Таких, щоб смертних випадків у нас не було, а пухлі були. А в других місцях люди вимирали селами. У селі Трушівці вимерло половина населення. А у нас, щоб масово, не помню. Бужин, Тіньки не так пострадали.

По селу тоді ходила комісія і забирала все, розкуркулювали людей. Забирали усе й не дивились, що сім'я велика, чи що. Ходили по 4, із такими палицями – щуп, хліб шукали. Усю живність забирали і квасолу. Її ж там і не багацько було. Та ніяких документів не показували, їх же усі знають, вони живуть у цім же селі – активісти. Є, що були такі дураки, а були й такі, що ще й поможе. Банди розвелися тоді, ох і багато банд. В одній сім'ї було 4 дітей і батько та мати без ноги (ампутирували). І було жорно в них Люди до них і йшли, то так вони й вижили. Можна було зварити хоч кашу чи що.

А моя була робота така: було дерево – берестки – стройове, з нього колеса для возів робили. Ото як воно цвіте, то мені зразу торбу в руки, щоб нарвала того цвіту, а тоді його сушили в печі і товкли.

Виміняти шось можна було. Було на пристані за 4 глєчки ряжанки можна було шось виміняти. Мій дядько робив на паромі, то йому давали більше їсти. Він, було, принесе рибу, а тільки воно, як хліба нема, то й риба не їсться, наїстися толком не можна. Та все ж таки хоч шось перекусить було. І то добре.

1932 р. у нас ше не так було, десь якісь залишки, припаси були, шось можна нашкребти було. А ближче до весни, до нового урожаю вже почало більше відчуватися, починали більше вмирати. Літом почали масово мерти, особливо важкий був червень. Люди не видержували, голодні ж бо були. Як почало у полі вже те жито твердіти, то його намнуть, потріпають, понаїдаються

та й вмирили, бо давно ж не їли. Взагалі, чула ще, що отам далі мати їсть дітей. Як воно ж уже людодід, то піймає та їсть.

Потім стало краще - жнива ж началися. Голова колгоспу, помню, як почали молотити зерно, сказав, щоб для спільного використання наварили галушок, то його забрали вночі без нічого, мовляв, ти - ворог народа. Багато тоді позабирали вночі – то лікаря, то вчителя. А тільки ж вони не верталися. Скажуть – враг народа і все, розпишися.

Один у нас фельдшером працював, любив випити. Колись, по п'яні, видно, підійшов до кума свого, стукає у вікно та й каже, щоб той не йшов у колгосп працювати, бо там гайдамаки заберуть. То після того одсидів він років із 10.

У колгоспи йшли не добровільно, щоб так сказати. У мене дядько – розумною людиною був. І корова була, і кінь був, а ті вже баби плакали і не хотіли, щоб ішов у колгосп. Він їх ото попрослухав-попрослухав, а тоді запряг коня і вивіз усе, здав.

А в школі були ще й сніданки із пшона. Казали нам, щоб брали мисочки з дому. Вчитель, було сахара приносить у торбинці. Варили.

Варили ми тоді все, що бачили – солому гречану сушили, різали на різку, товкли це і пекли з нього оладки. Було, з'їв соломи гречаної, то й живий. Ще їли кукурудзяні качани, щавель, а інше ще ж не поросло, там свекла чи ще щось.

Закон «Про п'ять колосків» чула. Було, було...Сажали за колоски. Тоді хліб цінився. В школі, то й ми збирали. Вручну косар косить, а за ним двоє в'яжуть снопи, а тоді ще й визбирати треба усе. Боялися...

Був Торгсін – міняли золото, магазин такий, було і в Москву їхали жита виміняти, як було за шо. Привозили.

Врожай тоді був, та вивозили хліб. Забирали і вивозили. Виню, канешно, владу, бо в Росії тоді ж такого не було. Це була штучна голодовка.

Записала Велько Анна. 25.09.2008 р. с. Тіньки

Свідчить Кулик Ганна Макарівна (1925 р.н.)

Голодомор помню, важко тоді приходилося. Я тоді жила у с. Худоліївці. У нас була мала сім'я, то вижили, діти ходили просити їсти. Їли листя, оладки з чого-небудь пекли, корінці всякі, бур'ян мололи, конину їли, на піску росли козельки, очерет з Тясмину тягали.

Один хлопчик з сестрами часто приходив до нас спати, а тоді вони зварили і з'їли сестру.

По селу ходили місцеві – комсомольці (Мазур Яків, Зубко Одарка) і шукали зерна. Раз у нас найшли 1-2 кг зерна і те забрали.

У колгоспи йти хто хотів, а хто й ні. А заставляли всіх. Тим, хто вступив давали їжу. Колгоспні поля стеріг сторож серед поля. Там не можна було збирати колоски чи що інше, хіба лише вкрати, а як попадалися, то били нагаями.

Ми не крали – просили, бо не було допомоги ні від кого, і від родичів теж. Можна було й щось виміняти, здебільшого треба було йти на Полтавщину

через Дніпро. Про голод у містах я нічого не чула, мабуть що був, може тільки менший трохи. Сиріт тоді звозили у одну хату – там влаштували дитсадок. Там був наглядач, то були такі собі колгоспні ясла. Ходили ми й у школу – одну куркульську хату, що після того, як господаря розкуркулили, пустувала.

Померлих хоронили на кладовищі. У селі була церква, але всі ікони були у колгоспах, тому правили по хатах, бо за радянської влади не розрешали. А зараз у селі є християнська церква, де на гробики згадують і поминають померлих від голоду. А пам'ячника в нас ніякого нема.

Винними в голоді, я вважаю, керівників, хоч і була ще й посуха.

Записала Велько Анна. 4.08.2008 р. с. Худолівека

Свідчить Больбот Трохим Іванович (1924 р.н.)

Помню... Помню, що дуже їсти хотів. Було нас у сім'ї – батько, мати і нас троє. Пухлі, правда, не були. У Черкасах організували торгсін, тільки треба було золото принести. По-правді сказати – жиди золото видурювали, виманювали. Їли цвіт із акації, качани сушили та товкли і їли. По хатах, було, ходять, вишуковують все. Металева штричка в них спеціальна була, вони ходять, шукають і попід стріхою, всюди. Комунисти вибирали все. Голод був сполошний. Українці не хотіли в колгоспи добровільно йти, от Сталін і видавив народ наш.

Людоїдства у нас не чув я, бо ж малий ще був. Може де що і було, то я не чув. А про закон щодо колосків чув. За три колоски – 5 років тюрми давали.

Колективізацію робили, облава приїжала, кажуть: «Давай хліб». І давай їм усе добровільно, а ні, то ще й по горбу получиш.

Комунисти винні у голодоморі. Все гнило на токах. Зібрана пшениця гнила, її навіть не вивозили за кордон. Все вони робили, щоб у колгоспи люди йшли, а хто не хотів покидати свої одноосібники – обкладали великими податками. В усьому винна влада.

Записала Велько Анна. 27.08.2008р. м. Чигирин

Свідчить Гончаренко Євгенія

Як такого голоду у нас не було, була тоді засуха. Такого, щоб ходили і забирали у нас не було. Ми нічого не ховали, бо всі жили бідно, і ніхто нічого не шукав, бо ні в кого нічого не було. І ми нічого не ховали, бо не було чого. А куркулі хліб, який у них був, вони його вкидали в річки.

В колгоспи не йшли тільки куркулі, а простий народ йшов. Вони йшли в колгосп із задоволенням. Тим, хто пішов до колгоспу готували обіди і навіть батьки носили додому харчі дітям. На полі, хто хотів, той збирав, але були сторожі, які проводили охорону.

У нашому селі люди не помирили і сиріт не було, наші люди не голодували тому, що один одного підтримували. А виживали всі ті, хто трудився. Міста жили тоді так, як і села.

Їли ми ягоди, які можна було їсти, дикі качки, дикі кози, зайці, борсуки, рибу. Такого як людодство не чула. Померлих хоронили кожного в одній ямі, ніхто нікому за це не платив.

В нашому селі померлих од голоду не було, тому хрестів до 53-го году не було, а після нове - з пам'ятничками і гробами.

Голодомору не було.

Записала Велько Анна. 15.07.2008 р. м. Чигирин

Свідчить Тороп Григорій Павлович

Пам'ятаю голодомор. Голод тоді був, хоч і урожай тоже був. По хатах ходила бригада, яка забирала все. Були винагороди за доноси на сусіда. Приходило чоловік 8-10, ціла бригада по 2-3 рази на день без зброї, але в них були залізні палиці, які вони всовували в землю провіряти. Приховати щось можна було, якщо не находили, можна було у лісі закопати торбинку. Забирали вони тільки харчі. Худоби ми ніде не приховували, бо не було худоби.

В колгосп люди не хотіли йти, та їх примушували, обіцяли, що там буде добре. На полях стояли охоронники, які не дозволяли людям збирати нічого.

У кінці 32-го, у 33-му помирали найбільше. Держава ніким не опікувалася, навіть сиротами. Виживали ті, хто були в бригаді, усі з їхньої сім'ї. На селі між родичами ділилися, хоч і не багато, бо голодували всі. Їли корінь козейки, із липи, акації цвіт, шпориш, гав їли, їжаки їли. Шо піймають, те й їли.

Голодомор був скрізь, і в містах, і в селах. Був, скрізь був. Ніде не можна було нічого купити. Багато тоді померло, поточно не знають. Хоронили людей у ямах, а ті, що хоронили отримували хліб. У церквах зараз поминають померлих від голоду, а тоді, під час Радянського Союзу, не поминали. Найбільше запам'ятався голод. У тому був винен Сталін.

Записала Велько Анна. 15.08.2008 р. м. Чигирин

Хоменко Володимир Григорович (1922 р.н.)

Голод 1932 – 1933 р., вичайно, пам'ятаю, дуже добре пам'ятаю. У нас була дуже велика сім'я – восьмеро у батьків, тобто десять чоловік усіх разом. Поскільки сім'я велика, то, звичайно, голодували. Мати наша погано бачила. Батько працював у ДТСААФ комнезамом. Комнезам – це перші сільськогосподарські артїлі у системі торгівлі.

Жили тяжко. Але голодували не тільки ми, тоді був неврожай, тому, окрім України, голодували і Казахстан, і Кубань, і Поволжя та інші. Голодували дуже, доводилося їсти лободу, кропиву варену. Цвіт акації взагалі вважали за десерт, як зараз тістечко яєсь.

Приходилося по-всякому тоді...Бачив і пухлих, і мертвих. Одного разу побачив я під забором жінку, яка була вже мертва.

Сидиш, було, чи робиш що, а думаєш про одне – про їжу, бо ж їсти хочеться і все тобі. Мати, було, наробить якої затірочки чи яка кукурузка знайдеться, то ставимо на стіл і беремо всі разом, щоб однаково було.

А одного разу, пам'ятаю, як сидимо дома, аж тут хтось стукає до нас у вікно. Мати вийшла, а там дівча стоїть, підійшло до матері і просить: «Тьотю, дайте щось...» Мама пішла, принесла пару картоплинок, бурячок, нашкребла, що було. І я вискочив, дивлюся, а дівчинка та взяла те, що мама дала, подякувала і побігла за двір. А там мати її стоїть пухла, у теплому платку. Обличчя дівчинки й досі стоїть у мене перед очима.

У колгоспі були конюшні, а на гною там росли печерички отруйні, то, бувало, і їх збирали та їли.

Про випадки людоїдства також чув. Жінки на кутку збираються, ото одного разу кажуть, що десь жінка дитину з'їла.

Жаль, страшний жаль охоплював, коли бачив голодних. Співчуваєш їм, шкода, а підсобити нема що.

Щодо того, що зараз більшість вважає голод 33-х років геноцидом, то моя думка тут розходиться з іншими. Я не вважаю голод 1932-1933 р.р. геноцидом українського народу. Так, був голод, але не геноцид. Моя мати, як матір багатодітної сім'ї, получила тоді 2 тис. крб.. За 900 крб. батьки купили корову, завдяки якій можна було ще якимось продержатись. У другій школі, у столовій, стояли вздовж гарячі сніданки. Неподалік від нас працював ларьочок. Тоді там працювала Корецька Тетяна. Хлібина коштувала 3,60. Як зараз пам'ятаю. Держава допомагала, як могла. Торгсін – це торгівля з іноземцями. Держава за дорогоцінний метал міняла. Влада робила все можливе.

Те, що ходили по хатах і забирали – так, було. Забирали і продукти. Але ж, мабуть, наша українська натура така. Наш народ віками був пригноблений і в нас виробилася звичка. Зверху давали вказівку, а наші брали більше вказаного. На це треба звертати увагу, а не на геноцид.

Моя думка, що основною причиною голоду в Україні була недолуга політика місцевих органів.

Записала Велько Анна. 27.08.2008 р. м. Чигирин

Свідчить Кубрак Петро Олексійович (1926 р.н.)

Я пам'ятаю, що був голод у 1932-1933 р.р. Це було страхіття. Тоді був неурожай, ну, влада забирала до зернини. Ходили представники влади попід хатами і забирала всі запаси до зернини. І які там документи, заходили до хати і забирали все без суда і права. Вони мали зброю. І якщо сім'я приховувала зерно, їх били та арештовували. Люди закопували, що могли – зерно та продукти, у садках, на городах. Закопували продукти, а щоб не видно було свіжої ями - через покопане проганяли стадо кіз або овець. Активісти ходили попід хатами із щупами – загострені штрики, і штрикали ними по городі, у садку, у клуні, у стріху, шукаючи якусь зернину. Це був представник влади і декілька з ним людей. Забирали все підряд. В любий час вони могли йти і шукати продукти, по декілька раз могли заходити до хати. Якщо сусід доносив

владі про приховання зерна, картоплі чи бурячка, то такій людині видавали винагороду – окраєць хліба.

В колгоспи люди не хотіли йти, ну, їх змушували, забираючи у колгосп конячину, корівчину. Тим, хто пішов до колгоспу, давали якусь похльобку. У колгоспах люди працювали на полі, збираючи колоски чи буряки, але за те, що взяв за пазуху колосок чи бурячок голодним дітям додому, їх арештовували і могли навіть розстрілять. Не дозволяли збирати в полі ні зернинки.

Люди починали мерти, як тільки в хаті не залишалось ні зернини. Але навесні, коли почали їсти всю зелень, об`їдавшись мерли ще більше. Малими сиротами держава не опікувалася зовсім. В селі голодували всі, окрім тих, що були при владі. А виживали ті, хто зумів що-небудь приховати. Ділилися на селі – у кого була коровка, то ті поділилися стаканом молока. А в селі Чмирівка жив наш дядько, то він дав нам мішок буряків і ми дожили до весни. В їжу споживали всі рослини, ягоди, коріння, з листя оладки пекли, листя липи і все, що ворушилося. Були випадки, що батьки поїдали своїх померлих дітей, і також сусідських заманювали до хати і з`їдали.

Щодня селом проїжджали підводою, скидали трупи на віз і вивозили в спільну яму на кладовище. Зараз на місці захоронення людей, померлих від голоду, стоїть великий хрест – це на старому кладовищі. На проводи та Зелені свята всі люди поминають загиблих від голоду, в церквах правлять молебень та панахиди, а за часів радянської влади все було заборонено. Тепер майже в кожному селі є хрести, пам`ятнички померлим від голоду. А найбільше запам`яталося, як діти просять у матері їсти, а мати сама вже вмирає. У цьому голодоморі винна влада.

Записала Велько Анна. 15.07.2008 р. хутір Вдовичино

ГОЛОДОМОР 1932-1933 Р.Р. З ПЕРШИХ ВУСТ

КАПЛОУХА Ганна Василівна,

*ветеран праці, вчителька-пенсіонерка
Суботівської загальноосвітньої школи I-III ст.,
голова Суботівської ради ветеранів війни і праці*

Я, Каплоуха Ганна Василівна, народилася 6 листопада 1923 року в селі Гуцівка Чигиринського повіту.

Село Гуцівка було розташоване на невеликому півострові заплави річки Тясмин, який тягнеться від підгір'я села Вітово на захід до Чигирини завдовжки приблизно 8-9 км і завширшки 2-3 км. Ґрунти тут супіски.

Щороку навесні, коли Тясмин розливався від танення снігу, то з трьох боків ця місцевість омивалася його водами. І зараз цей півострів покритий густим сосновим лісом, багатим на трави, різноманітні квіти, гриби ягоди полуниці, ожини. Водилося там багато зайців, зміїв. В дуплах дерев було багато бджіл. На деревах у своїх гніздах жило безліч птахів. Їх голосні пісні було чути

і влітку, і взимку. Кругом лісу на пісках росли густі чагарники з шелюгу, лози та інших кущів.

В далекому минулому в цих густих недоступних зарослях переховувалося багато людей-біженців, які втікали від нападів ворогів: монголо-татар, турків, поляків тощо, які насувалися на Чигирищину. Вороги грабували, вбивали людей, брали в полон, а села спалювали. У зарослях на цьому півострові втікачі і почали будувати свої оселі. Так розрослося село, яке і назвали Гущівкою.

Люди розмістилися на трьох кутках – за лісом (на південь від лісу), під лісом, де був центр села – школа, магазин та під горою.

Підгір'я з лісом були з'єднані земляною греблею з невеликим дерев'яним містком.

У 20 – 30-х роках село було невелике – до сотні осель. Зараз цього села немає. Його зняли, коли в 50-х роках будувалася Кременчуцька ГЕС. Море стало і зараз є вище від території села (від Стецівської дамби).

Перед виселенням в Гущівці було до 400 осель. Люди жили мирно.

...В моїй дитячій голові відкладалося все побачене і почуте і по-дитячому обдумувалося, робилися певні висновки, які в пам'яті залишилися на все життя.

...Чигирищина в 20 – 30-ті роки минулого століття була багатою на різні історичні події. Після Жовтневої революції 1917 року на нашій рідній землі були німецькі вояки, бо йшла Перша світова війна, за нею – громадянська. Серед населення було велике протистояння. Червона Армія вела бої з білогвардійськими військами Денікіна, Григор'єва і утверджувала владу робітників і селян. В жорстоких боях народжувалась молода Країна Рад.

Населення жило в тривозі, а в 1920 – 1921 роках – голод. Про ці події розповідали мені мої дідуся – Данило – батьків батько і Микола – материн батько та мій батько Василь.

Коли ж я стала дорослою – студенткою Олександрійської педшколи, я дуже цікавилася – чому у 1932 – 1933 роках був голод?

Тепер я пригадую їх спогади. Вони мені розповідали, що в селі Гущівка жили селяни-хлібороби-трудоарі. Займалися сільським господарством. Кожна сім'я працювала так, щоб вижити, щоб було що їсти і в чому ходити.

Після революції 1917 року в буремні роки воєн та утвердження законів молодій Країні Рад в селі, як і до революції, люди поділялися на три групи – заможні селяни, які мали 10 і більше гектарів землі, середняки – мали 1-2 га землі і бідняки, які майже не мали на полі своєї землі. Це були, в основному, наймити в заможних сім'ях або виїжджали на заробітки за межі села. В селі було дві сім'ї багатих селян. Це Мальований Григорій – мав 6 синів і 2 дочки. Працювали всі і наймали наймитів. Він мав млин-вітряк, олійницю, молотарку, віялки і т.п. Були в його господарстві корови, воли, коні.

Інший заможний селянин – Дудник Микола Савович. Мав багатодітну сім'ю – 12 дітей. Всі працювали, мали й наймитів. У нього був млин-вітряк, молотарка, віялка склади і т.п. Основою його господарства була ферма з розведення і вирощування великої рогатої худоби – вирощував і продавав молодняк.

Як на сьогоднішній день, то це були ефективні господарі на селі – трударі. А середняки в своєму господарстві мали одну-дві корови, таку ж кількість свиней, птицю. Хто мав коня, хто пару волів, щоб обробляти свою землю. Це теж були ефективні трударі – обходили своє господарство своєю сім'єю. В селі існувала заздрість і ненависть бідняків (їх називали голотою) до заможних селян. Ненависть ця була таємною.

Люди в селі жили мирно, не було злодіїв і постійних п'яниць. Пили і веселилися люди під час весілля і в релігійні свята. Дітей у сім'ях було багато – від п'яти до десяти і більше.

Коли в селі відбувалися якісь події – як то похорон чи весілля, там обов'язково були присутніми ноги, очі і вуха дітей, які все бачили і все чули. Протягом теплого періоду року всі бігали босоніж, без плавок і трусів. У хлопчаків були штани на одній підтяжці. Діти ходили до школи з полотняною торбою або з сумкою, сплетеною з рогозу. Але до навчання тягнулися, все їх цікавило все, що розповідав учитель, про що написано в підручниках.

Дорослі чоловіки й жінки мали святковий одяг і взуття, а то теж, як тільки розстане сніг і до самих морозів ходили босі і в полотняному одязі. Так жило село...

І ось настали 30-ті роки... З 1929 року вийшов закон молодої країни Рад - об'єднати селян у колективні господарства. Це була реформа сільського господарства. Для селян це було нове, невідоме і страшне, бо, вступаючи, в колективні господарства – ТОЗи (товариства з обробітку землі), а пізніше – СОЗи (спільний обробіток землі), їм потрібно було віддати свою землю на полі, коня чи пару волів (у кого були), воза, плуга, борону і інший сільськогосподарський реманент.

В 1939 – 1930 рр. в СОЗи першими пішли бідняки. З них призначалися і організатори, і активісти цих товариств.

Заможні селяни були категорично проти СОЗів. Середняк утримувався – що буде далі?

В 1930 р. в усіх селян відібрали землю на полі, яка стала власністю СОЗу.

В 1931 р. двох заможних селян розкуркулили (їх назвали куркулями). Забрали все, що було у дворі, в хаті, і вигнали з їхніх осель. Активісти дуже жорстоко поводитися з ними. Таємна ненависть і заздрість спливла на поверхню. Заворушилось село. Люди збирались у гурти і радились – що робити?

В 1930 – 1931 рр. хлібозаготівлі не виконувалися, бо молодий СОЗ не обробив усі поля, тому що не було чим орати і чим засівати. Селяни, в кого ще були запаси зерна, ховали його, не виконували плани здачі податку. Що робити? Я пригадую розповіді моїх прадідів і дідів, батька про ці події (як стала дорослою, то цікавилась, чому був голод?) А з дитинства пригадую, як мій дідусь Данило із своїми братами Архипом і Трохимом та своїми синами Василем і Охримом вечорами приходили до нас у хату і збуджені, розтривожені радились - що робити? Вони по-своєму розуміли ці події і шукали правильного виходу. А ми, діти, лежали на печі, уважно слухали їх розмови і по-своєму

думали про ці події. Вся родина мого дідуся жила на одному кутку – хата коло хати. Всі сім'ї були багатодітними.

І ось дядьки вирішили план хлібоздачі виконати (хоча запаси зерна попередніх років були замалими) і вступати в СОЗ, щоб не було того, що із заможними селянами.

На другий день батько викинув борону і плуга на віз, запряг коня і поїхав у СОЗ. А додому прийшов з батіжком. Мати плакала, а ми, діти, були перелякані. Багато селян, середняків масово поступали так само. Але багато таких селян не хотіли вступати у СОЗ. От за них і взялися активісти. Приїжджали до них в оселю і шукали зерно – і в хаті, і в повітках, в погребях, на горищах. Залізними палицями штрикали землю по всьому дворищу, кричали на господарів: “Де зерно?” Активно це робилося в 1932 році: “Хліб потрібен робітникам! Армії!”

В 1932 р. у багатьох оселях вже не було зерна, особливо у бідняків.

Люди були голодні, пухли і помирали. Дехто з людей дотягнув із своїм хлібом до нового 1933 року. Зерно сушили і товкли в ступах, а потім просівали на сито і пекли оладки та варили кашу. В багатьох господарствах середняків була корова і було молоко. Так виживали... так було в нашій сім'ї. На горищі ще була кукурудза в качанах, то ми протягнули це ще до трьох місяців.

А в травні 1933 р. вже не було чого їсти, крім молока. Город навесні посадили, вже сходили бурячки, була молоденька свекла, з якої мати варила юшку разом з різним бур'яном (лободою, кропивою, диким щавлем тощо).

У батька теж почали пухнути ноги... У травні майже всі люди перейшли на підніжний корм. Багато людей, особливо дітей, шастало у лісі. Там рвали щавель, козельки, кропиву, різні трави. Були вже і гриби – печериці. У лісі водилося багато різних пташок, в гніздах яких були яйця – все підбиралося. Наприкінці травня вже з'явилося багато ягід полуниць. “Паслись” на них і старі, і діти. А на заплаві річки Тясмин у балках, де була вода, ріс очерет – рвали молоді пагони – шпичаки, ріс рогіз – молоді стебла теж ішли на харчі. А ще пізніше зацвіла акація – цвіт рвали, їли сирими квіти. А вдома з них варили юшку. На кожній гілці цього дерева були діти, як птиці на дереві.

Річка Тясмин забезпечувала людей рибою. Так природа – Бог допомагали людям, щоб вижили. Але голодні, слабкі і хворі люди помирали.

У нас була присадибна ділянка – город. Восени 1932 р. батько і багато інших селян частину городу засівали зерном жита чи пшениці.

Навесні все росло гарно. Засухи, як такої, у 1932 р. не було. Я ще ганяла горобців з проса на іншій ділянці городу, яка була в нас від хати за півкілометра.

Я йшла на цю ділянку шляхом повз кладовище. В руках у мене кошолочка з рогузу, в якій були оладки і молоко.

Кожного ранку я заходила на кладовище. Там два дядьки вже копали яму. Я запитую їх: “Копаете? Хіба сьогодні привезуть мертвих?” - “Привезуть, дитино, привезуть...” Я йду далі. У кожній хаті топиться, і я знаю, що у печах печеться.

... Як горобці посідають, я йду додому і знову заходжу на кладовище – яма вже повна мертвих людей, укутаних у матки з рогозу і покладених одне на одного, як сірники у коробці... Тоді їх засипають землею... Так було...

Через дорогу від нашої садиби жила жінка-вдова, і було коло неї четверо майже дорослих дітей (два сини і дві дочки). У печі горить вогонь, і хлопці печуть молоде зерно у колосках, які застромлені у розколеній лозині. Це були великі колоски, зроблені хлопцями. Я їм віддавала свої харчі і отримувала один великий колосок з лозиною. Всі їли це спечене зерно. Яке воно було смачне! Так люди виживали...

Мати, було, нажне молодого жита сніп, обіб'є об драбину, змете його, провіє, проміє і варить кашу (кутю). Потім ми її їмо з молоком.

Я ще пригадую, як навесні 1933 р. у Чигирин було завезено просте і петльоване (так називали борошно вищого сорту) борошно і печений хліб, що мав форму великих цеглин. Хто завіз і звідки – я не знаю. Люди за золото міняли борошно і цей хліб. Мої батько і мати як почули про це, то мати швидко зняла з своїх вух золоті сережки і з шиї золотий хрестик, в обох батьків на пальцях були обручки – теж зняли, і мерщій в Чигирин.

Приносять додому торбинку петльованого борошна, бо простого вже не було, і дві хлібини. Ой! Як це допомогло нам вижити! З того трав'яного борошна і цієї білої муки пеклись оладки. Які ж добрі вони були!

Люди, в кого були золоті речі, теж міняли на борошно і виживали, рятувались від голоду.

Отже, виживали ті люди, які трудилися і могли ще трудитися. Труд завжди облагороджує людину. Також вижили ті, хто мав корову і було молоко.

В селі Гущівка не було крадіжок, вбивств, людоїдства. На думку моїх батьків і дідусів (з їх спогадів), був сильний і трагічний для людей голод. Основна причина – молоде колективне господарство ще не мало змоги засіяти всі поля на степу, бо мало було посівного матеріалу, мало волів, коней, якими орали землю. Техніки в 1930 – 1932 рр. ще не було зовсім. Плани державної заготівлі і здачі зерна не виконувалися. У селян не було землі на полях, не було і зерна...

**СПОМИНИ КУКСИ ГРИГОРІЯ ФЕДОРОВИЧА, 1925 Р.Н., КУКСИ МАРІЇ
ІВАНІВНИ 1930 Р.Н. – МЕШКАНЦІВ С. СУБОТОВА
ЧИГИРИНСЬКОГО РАЙОНУ**

КУКСА Юлія,

учениця ІХ кл. Суботівської загальноосвітньої школи І-ІІІ ст.

В 1932 – 1933 роках сім'я Григорія Федоровича проживала на віддаленому від центру села кутку Дземичева. У молодих батьків він був єдиним сином. Завдяки тому, що сім'я була невеликою, і куток знаходився біля лісу, їм пощастило страшного голоду уникнути.

В той час семирічний Гриша вже був пастушком. Почав ходити до школи. В його дитячу пам'ять назавжди врзалися окремі епізоди жахливого лихоліття, що випало на долю його односельців, його ровесників.

Ветеран вважає, що мешканцям Суботова та подібних йому сіл відносно пощастило, що розкинулися вони в оточенні лісів, та ще й річки Суба і Тясмин рятували. В річках водилася риба, молюски, п'явки, жаби. В болотистій заплаві Тясмина росло багато берегових рослин, які голодні люди пристосовували до вживання в їжу. Споживали рогіз, шпичаки молодого очерету.

Набагато сутужніше доводилося мешканцям степових сіл. Багато дорослих і дітей з інших сіл блукали вулицями Суботова в пошуках порятунку. Суботяни і раді були б поділитися, та не було самим чого їсти... На вулицях можна було наткнутися на тіла мертвих людей – як односельців, так і незнайомих людей. Їх підбирали на підводі і хоронили у спільних ямах здебільшого на центральному, а інколи і на куксівському цвинтарях.

Кінець літа та осінь 1933 року видалися багатими на гриби. Діти збирали білі гриби, маслюки, опеньки, нанизували їх на палички, присолювали, якщо була сіль, і підсмажували на багатті. Григорій Федорович пригадує, що частими були голодні бійки між дітьми за ті гриби, в яких брали участь не тільки хлопчики, а й дівчата. Під час однієї з таких потасовок добряче перепало і йому – старші за віком дівчата пообривали хлопцеві вуха і добряче подерли нігтями обличчя.

Пригадує, як щоранку, йдучи до школи, що знаходилася поблизу трьох криниць, приберігав якогось коржика чи оладка, щоб підтримати своїх друзів - Колю 1921 р.н. та Марфушу 1925 р.н. Родніх, сім'я яких дуже бідувала. Аж одного разу підходить до їх двору, а вони обоє сидять під тином. Коля каже: «Не треба сьогодні нам давати коржика. Ми вчора вечеряли. А це сидимо, чекаємо - по нас прийдуть і заберуть у притулок». Це означало, що батьки цих дітей померли голодною смертю. До притулку, який знаходився на кутку Раківці, ввозили осиротілих дітей. Чоловік не може сказати, скільки там перебувало дітей. Говорить, що не менше десяти осіб.

...«Як зараз бачу: повертаємося зі школи, аж на даху однієї хати (за трьома криницями, де зараз провалля і сміттєзвалище) сидить комнезамівець Дьома (Дементій) і так розкатисто, протяжно волає: «Л-ю-у-у-у-ди-и-и-и-и-и-и!!! Ідїть подивїться, куди глитай сховав наш хлі-і-і-і-б!». «Солом'яна покрівля з хати вже була скинута, розбирали крокви. «Глитай» на прїзвище Шевченко, що мав купу дітей, на сволюці своєї «двожилої» хати (хата на двї половини, розділена сїньми) збив з обаполів схованку, в порожнини якої з одного боку засипав пшеницю, з іншого – жито і замазав глиною. Хату повністю розвалїали, а дерев'яний сарай перевезли на колгоспний двір.

...Навесні 1933 року був свідком жорстокої розправи дорослих чоловіків над десятилітнім Захарком. Голодний хлопчик вирив щойно висаджену в грядку картоплинку. Тут його і накрили три дорослі чоловіки – схватили, підняли його висохле тільце у себе над головами і щосили, з несамовитою люття жбурнули об землю. Гриша з криком: «Порятуйте, Захарика вбивають!» побіг кликати на допомогу. На щастя, якраз проходив бригадир дядько Лавро і врятував нещасного хлопчика.

...«Проте іншому такому ж викрадачеві картоплі не пощастило вирватися з рук озвірілих господарів» – до розмови долучається дружина Григорія Федоровича Марія Іванівна 1930 р.н. В ті часи вона була ще замалою, щоб пам'ятати, проте згадує розповіді своїх батьків. Дорослі чоловіки тричі кинули того хлопчика об землю. Він з тиждень промучився і помер...».

Пригадує жінка розповіді односельців про випадок людоїдства. За її словами, одинока мати Ольона Лапусова, що жила поблизу трьох криниць, задушила одну з доньок, зварила і примушувала їсти інших дітей, щоб врятувати від голодної смерті. Нажахані діти відмовилися їсти м'ясо сестрички, вискочили на вулицю і розповіли все комнезамівцю, який проходив повз їх хату. Жінку заарештували. Дітей помістили до притулку. Проте через кілька років Ольону Лапусову звільнили, і вона повернулася до Суботова, де проживала разом з однією з доньок до самої смерті. За такі злочини могли дати від трьох до восьми років ув'язнення. Такий же термін міг отримати автор політичного анекдота чи частівки. Випадок людоїдства був єдиним у Суботові, і про нього свідчать з незначними відмінностями більшість очевидців голодомору, яким пощастило вижити.

Вдивляючись в вицвілі від сліз і тягаря пережитих страждань добрі очі односельців, і просто не віриться, що ці люди змогли таке пережити і не розтратити кращих людських якостей. Створили сім'ї, зростили дітей, піклуються про внуків і правнуків. Їх свідчення спонукають замислитися над сутністю людського буття, прагнути, щоб подібні жахіття ніде і ніколи не повторилися.

**СПОГАДИ КОЦУРЕНКО ТЕКЛІ ПЕТРІВНИ, 1907 р.н.
ТА СОЛОМОНЕНКО ОДАРКИ ІВАНІВНИ 1926 Р.Н. –
МЕШКАНКИ С. СУБОТОВА ЧИГИРИНСЬКОГО РАЙОНУ**

МІНСЬКИЙ Віктор,

учень ІХ кл. Суботівської загальноосвітньої школи І-ІІІ ст.

**Спогади Коцуренко Теклі Петрівни,
1907 року народження**

У тридцять третьому році був страшний голод. Після того, як роздали людям землю, вони хазяйнували одноосібно і дещо було їсти. Але тоді стали в колгосп забирать. Прийдуть:

- Підеш в колгосп?
- Ні!

Коцуренко Текля Петрівна
(1907 – 6.06.2009)

Тоді все заметуть, до крихти.
В нашій сім'ї було шестеро дітей. Приходили й до нас, так звані, активісти. Казали батькові і матері в колгосп іти, а вони їм – ми, мовляв, старі вже. "То нехай син іде". "Він не хоче", – кажуть. Полізли на горище, там купка проса була.. "Як не підете в колгосп, то все заберем", – пригрозили.
То батько по відру кукурудзи в мішки понасіпав і в землю на городі в різних місцях закопав. Як будуть шукать, то не все вкупі знайдуть. Так і порятував нас усіх від голодної смерті. В голодовку в мене мала дитина була. То ми натовчем жменю кукурудзи, пересіємо, з більшого зваримо кулешу, а з того, що відсіялось сяких-таких оладків спечемо. Коли вже весна настала, варили так званий борщ з кропиви. Зелене жито, яке тільки затужавіло, тіпали об драбину і варили. Було, і в болоті люди цілий день очерет рвуть, а тоді поріжуть рогозу дрібненько, парять і їдять. Люди вмирили з голоду страшно і сумно. Ой–ой–ой! На кладовище, було, везуть на тачці (колеса тільки і драбина) – голова висить, ноги висять... То ото хто сильніший з живих – викопає яму, і мертвих туди клали. Накладуть повно, і як вже нема куди, тоді насиплють могилку. Якось до нашої хати прийшов старичок-дід. "Дочечко, – каже, – дай мені хоч чого в рот вкинуть". А я кажу: "Ой, дядечку, немає. Були оладочки, та ми поїли. Там зосталась крихта". Він отак тремтить: "Донечко, дай я одговіюся, як ту крихту в рота візьму". Я йому дала ту крихту стільки як пів-пальчика, то він: "Спасибі, спасибі, спасибі... Бо я до ранку умру". Ранком, бачу, везуть його на тачці...

А по хатах ходили і все і їстівне забирали свої сільські. У нас у солянці був манюсінський шматочок здору, щоб мастити сковороду, то і його забрали..

Зимомо батько із старшими дочками на заробітки ходили. В ту пору сильно багато людей повмирили. А весною оладки із цвіту акації ми пекли. Зелене жито їли. Мене, було, мати набила, щоб не їла його, бо вмру.

Ніколи не забуду те страхіття.

Спогади Соломоненко Одарки Іванівни 1926 року народження.

У нашій сім'ї було четверо дітей – Марія 1914 року народження, Ольга 1916-го, Захарко – 1925 і я, Одарка, 1926-го року.

Батько нашій Соломоненко Іван помер до колективізації. Як зараз бачу: в дворі на траві постелена ряднина, на ній стоять миски з їжею. Я намагаюся сісти то в одному, то в другому місці, а мене забирає і відводить Марія. На другий день я в матері,

Соломоненко Одарка Іванівна

притулившись до її колін, запитала: «Мамо, умирайте і ви, щоб було так багато людей і щоб вони їли!» Звичайно, я була ще зовсім маленька і не розуміла біди, яка приходить зі смертю.

Мати наша була богомільною і вважала, що вступити до колгоспу - значить переступити через Бога, отож не хотіла грішити і скільки її не визивали, вона згоди не давала. Отож одного разу приїхали до двору підводи і забрали все. Найперше взяли корову, виловили курей. Потім розібрали повітку, перед тим вибравши з неї все те, що було в ній. Батько мав різні інструменти, бо був майстровитий. Отож свердла, молотки, долото, струганок перекочувало на підводі. Навіть решета (а їх було багато, бо були різні за призначенням) взяли. Вигребли все з погребів – до картоплини, з кладовки – до зернини. Мати в рукавицю насипала пшеницю – видерли і висипали. В хаті із жертки забрали рядна, кожухи, весь одяг, рушники, полотно вичистили із сундука. Залишились голі стіни і мати – горювальниця з чотирма дітьми, а ще стара ряднина, на якій віяли квасолі. Її не взяли, бо вона вже була стара і грязна.

З Марії почали здирати вишиту сорочку (вона сама вишила). Вона не давала зняти її з себе, то так тягли за рукава, що повиривали їх із вуставок, але сорочки таки не зняли. З Ганни хотіли зняти черевики, а вона знявши їх почала тікати. Гнався за нею приймак, а вона вилізла на дерево, тож черевики лишилися, бо не схотів здирник лізти на дерево за дівчиною.

Так мати лишилась з дітьми голими і босими в голій хаті. Ряднинку передерла навпіл, застелила нею піл, на лежанці поклала дошки, а піч не застелялася.

В 1933 році помер братик Захарко. Був увесь пухлий і все, пам'ятаю, просив їсти. Не знаю, як вижили ми. Восени ще сяк-так перебивалися, бо ж на тих 20 сотках, що в нас були, виросла якась картопелька, морквина, бурячок. Хліба ж не було, забули, який і він. Зимою їли лушпиння, а то більше нічого не було в хаті. А вже ранньої-ранньої весни ходили мати в ліс рвати салату, то ще якісь їстівні корінці. Потім чухрали листя з береста та пекли з них оладки, а ще оладки пекли з сушеного листя акації. А з болота тягали молодий рогіз. Його і так їли і варили з нього капусту. А яка - то капуста, коли тільки посічений рогіз, свята вода і сіль?

Мати і в голодний 1933-й, і після, щоб якимось вижити, брала в місцевих гончарів посуд і носила його в інші села. Частіше не продавала, а міняла на якісь харчові продукти. Було принесуть миску чи дві якогось зерна, то половину собі, а половину продадуть, щоб було за що заплатити за ті горшки, що брала.

Якимось принесла мати з Розсошенців маленьке курчатко (хтось їй дав). Біля нього була весь час я даю йому якихось крихіток чи назмітаю якогось сміттячка. Виросла курочка, ходила скрізь за нами. Неслася завжди біля порогу.

Та ось прийшов Дземич Павло (по-вуличному Бателей) і до матері: «Ти ж, Оксано, не виплатила податок (це за землю), а в тебе, кажуть, і кури є».

Мати показала курочку, що сиділа в сінях (ми їй там сидельце зробили).

Отож Бателей забрав під плече курочку та й пішов. Звичайно ж, з'їв її дома зі своєю ріднею.

Мати наша весь час ходила в одній і тій самій спідниці. Цілий тиждень носять її навиворіт, а в неділю чи в празник який – налице.

**ГОЛОДОМОР І ДІТИ
(СПОГАДИ КУБРАК МАРІЇ ІПОЛІТІВНИ, 1931 Р.Н.
ТА ДОВГЕНКО ХОТИНИ ЯВДОКИМІВНИ, 1927 Р.Н. –
МЕШКАНОК С. СУБОТОВА ЧИГИРИНСЬКОГО РАЙОНУ)**

МІНСЬКА Ірина,
учениця VI кл. Суботівської
загальноосвітньої школи I-III ст.

Найвразливішою соціальною групою сільського населення, яка масово постраждала від голоду, були діти. Вже взимку 1932 року діти поступово перестали ходити до школи, адже вони були хворими, кволими та безсилими. Україну охопила масова безпритульність дітей. Десятками тисяч вони блукали вулицями міст і сіл у пошуках їжі. Деякі діти, яким ледве виповнювалося 8-10 років, були за маму своїм 2-4-річним братикам чи сестричкам.

Сьогодні дітям, які пережили повальний голод, далеко за сімдесят, та в пам'яті їхній оживають події 1932 – 1933 років, ніби це було вчора. Ось що пригадує **Кубрак Марія Іполітівна, 1931 р.н.:**

«Я була зовсім маленькою, але втямку, як мати наливала нам у чашечки якоїсь водички з м'ясом. Потім уже мати розповідала, що батько залишив її з трьома дітьми і поїхав до сестри в Кобеляки, мабуть, рятувати своє життя. Коли було неповних чотири, мені два і найменшому, Сені, сім місяців. Батько материн не допомагав, бо сердився на матір за

Кубрак Марія Іполітівна

**Довгенко Хотина
Явдокимівна**

те, що вийшла за того «чахотушного» (як дід казав). Мати ж була красивою. Дід же, по батькові, Кубрак Дмитро Федорович допомагав нам, чим тільки міг. Бувало, що заходив голий у болото, де на нього начіплювалося багато п'явок. Коли виходив з води, то п'явки, напившись крові, падали. Він їх збирав, приносив додому, і мати з ними варила якусь страву. Отож нам давала мати цієї страви, де були зварені п'явки і дідова кров. Семимісячний Сеня помер, а ми з Колею вижили. Але Коля помер шістнадцятирічним 29 травня 1945 року від запалення мозкової оболонки».

Своїми спогадами поділилася і **Довгенко Хотина Явдокимівна, 1927 р.н.** Ось що вона розповіла: «Коли був голодомор, мені було шість років. Хоч ще була

маленькою, та про голод пам'ятаю. Коли піросла, багато про нього мені розповідала мати.

Сім'я у нас була велика. У матері було десятеро дітей (вона чотири рази народжувала двійнят). Та у голодні роки четверо дітей померло, бо були слабенькими. Решта вижили завдяки тому, що батько з дідом заховали зерно, а точніше закопали його десь далеко від дому. А потім крадькома приносили його додому, ховаючись, мололи на жорнах, готували з нього оладки. Хліба мати давали кожному по маленькому шматочку тричі на день. Щоб їжу хоч трішки присолювати, батько змушений був ходити аж у Олександрівку, щоб там її купити. У господарстві у нас ще були кури, кролі та конячка, яку дуже хотів забрати у колгосп активіст Головащенко Порфирій.

Із старшими дітьми ходили на поле збирати колоски, щоб принести їх матері, та звідти нас гонили охоронці. Щоб вижити, ми їли цвіт з акації, варили юшку з риби, пекли оладки з листя клена, буряка, у заплавах Тясмина знаходили пташині яйця. Всього й переказати не можна, до чого додумувались люди, щоб не померти від голоду. Майже щодня до нашої хати приходили активісти (Головащенко Порфирій, Друщина Параска та ін.), шукали заховане зерно, але забирали все, що бачили. Проти їхнього беззаконня ніхто не боронився, бо люди боялися.

Жилося дуже важко, адже батьки ще й платили податки у колгосп. Віддавали м'ясо, яйця та все їстівне. Якщо не сплачували податки, то забирали в людей у колгосп худобу, реманент.

Багато у селі бродило сиріт. Батьки їх мерли з голоду, а вони собі щось роздобували, щоб вижити. Був у нас і випадок людодїства.

Про голод без сліз згадувати не можна, – каже Хотина Явдокимівна. – Як зараз бачу, як у нас під тинном лежав мертвий чоловік, опухлий від голоду.

У 1933-му році наша сім'я залишилась без батька. Він перевозив конячкою дрова з Матвіївки до Олександрівки. Та кінь збився з дороги, бо була сильна заметіль. Батька знайшли матвіївські селяни. Він дуже перемерз і помер від запалення легень. Отак ми залишилися сиротами.

Коли я трішки піросла, то з сестрою Зоєю поїхали працювати в радгосп, щось заробляти, і вже жилося трішки легше.

Впевнена, що у всіх цих страшних подіях винна тодішня влада.

Така біда не повинна повторитися. Це було щось страшне, адже вимирали цілі родини»...

Яка я щаслива, що народилася не під час голодомору. Слово голодомор у мене асоціюється зі словами: біль, страх, страждання, смерть. Говорять, що під час голодомору померло від семи до тринадцяти мільйонів осіб. Це жахливі цифри! Спланував усе це Сталін. Він був дуже жорстоким. Сталін видав закон про п'ять колосків, за порушення якого людей розстрілювали. Багато людей гинуло на дорозі, коли йшли добувати собі якусь їжу. Процвітало людодїство, були випадки поїдання батьками своїх дітей. Я переглядала фільм про голодомор, де показували пухлих дітей, вони були дуже знесилені. Ось до чого призвів страшний голодомор:

Голодомор – страшна пора:

Забирали все до нитки,
А Сталін насміхався
І ні в чому не карався.
А люди гинули
Сотнями-мільйонами,
Пухли з голоду,
Вмирили на шляху,
А Сталін насміхався
І ні в чому не карався.

Коли вмирає одна людина – з нею відходить цілий світ.

Коли ж вмирили в муках мільйони від голодомору – з ними відходили цілі Галактики.

Якщо ми забудемо, по кому б'є дзвін пам'яті – подзвін буде за нами.

СВІДЧЕННЯ КАПЛОУХОЇ ЗОЇ ЯВДОКИМІВНИ, 1927 Р.Н. – МЕШКАНКИ С. СУБОТОВА ЧИГИРИНСЬКОГО РАЙОНУ

АНДРІЄНКО Любов,
учениця IX кл. Суботівської
загальноосвітньої школи I-III ст.

У нас в сім'ї був батько, мати і четверо дітей. Батько – Чорнобай Явдоким Денисович. Мати – Чорнобай Параска Федорівна, сестри: Ярина Явдокимівна і Хотина Явдокимівна. Брат – Прокіп Явдокимович. І я.

Жили ми, звичайно, погано, хоч і врожай був. А голод зробили просто так. Деякі господарі ходили на берег заковувати хліб, додому не везли. І мій батько також на березі закопав свій хліб. У нас на кутку була сім'я: батько, мати і четверо дітей. У цій сім'ї померла одна дитина (дочка) просто на дорозі. А так усі вижили. Особливо жахливо було на Шутівці (куток с. Суботова) – вимерли майже всі.

В нас по вулиці ходили («лазили») активісти, які забирали усе до краплі. Навіть на горище забиралися. Це були (я навіть пам'ятаю прізвища):

- Коваленко Оксана
- Дейнеженко Параска
- Мінський Оникій
- Брусник Іван

Так, Мінський Оникій наказував жінкам, щоб ті позабирали усе, що було, а потім, щоб пересвідчитися, ліз сам на горище. Жорстокі були...

Капловуха Зоя Явдокимівна

Люди їжу збирали на шляху (якщо щось траплялося), на смітниках. Не пам'ятаю, чи була у нас корова, адже мені було тоді 6 років. Знаю тільки, що кінь був, завдяки якому батько заробляв гроші або харчі.

Ми пекли оладки із листя шовковиці, на берег ходили по очерет (шпичаки) і рогіз, а потім з нього варили «капусняк». Їли також цвіт акації, били пусті кукурудзяні качани (товкли в ступах) і з них пекли оладки. Гнилу картоплю збирали. Де була хоч крапля крохмалю, його їли.

У нашій сім'ї від голоду ніхто не вмер. Але батька дуже «тягали», часто викликали на допити через те, що хліб закопав. Якось поїхав він на станцію, а саме велика заметіль була, та й захворів запаленням легенів. Здається, років через два помер (бо хто його тоді лікував). У 1938 році він помер.

У 1933 році майже в кожному дворі хтось вмирав від голоду.

У нас у сім'ї були одні чоботи або чулки на всіх. Та я більше боса ходила. У мене брат умів робити салазки, лижі. От я, бувало, біжу з хати, та на салазках з'їду з гори (а ми жили нагорі), а потім хутенько біжу у хату, скидаю салазки і гріюся. А коли нагріюся, то знову йду кататися.

Ми полотно ткали на верстаті, що батько зробив. Ото мати піджачок якийсь пошиє із клоччя, то в такому й ходили. Тобто голодні й холодні.

Як батька вже не було, я в школу почала ходити. У нас була вчителька Ганна Іванівна, яка часто мене додому брала, щоб нагодувати. У неї хлопчик був. Тому одяг, який він не носив, вона мені дарувала. Частенько перепадали ботінки, ще щось стареньке. Я вчилася добре, слухалася її, і вона мене за це любила. А потім вже й «совєтська власть» роздавала дітям-сиротам ботінки (у кого багато людей у сім'ї було).

Моя мати займалась сільським господарством. Поле орали конем, якого потім відібрали. А також забрали і воза, і плуги, і все, що було в господарстві із реманенту. Потім вона вступила в колгосп, робила на різних роботах.

Землі було у нас небагато. Садили, в основному, картоплю, були також і буряк, і капуста. А от пшениці не сіяли.

У 23 роки вийшла заміж. Чоловік також був із Суботова, як і наша сім'я.

Брата мого вбили на фронті, а сестра жила у Києві. Вона померла у 82 роки. Мама померла у 83 роки. До війни я закінчила 5 класів. А потім іще 2 класи.

У 1949 – 1950 роках торгувала в магазині, а потім пішла в ланку.

У 1963 році, як знову стала в магазині працювати, так і пропрацювала 22 роки аж до самої пенсії. За свій трудовий стаж маю медаль «Ветеран праці». А ще маю 5 медалей «За доблестный труд у Великую Отечественную войну».

До цього часу дожили тільки я і сестра-двійняшка Хотина.

Зараз мені 81 рік.

ДІТИ – ЖЕРТВИ ГОЛОДОМОРУ

БОНДАРЕЦЬ Яна,

*учениця VIII кл. Вершацької
загальноосвітньої школи I-III ст.*

Хто се? Чий голос щоночі просить: «Хлібця! Хлібчика дай! Мамо, матусю, ненечко! Крихітку хлібця». Хто водить за мною запалими очима-криницями, очима, у які перелилися всі страждання, муки й скорботи роду людського і розпинає душу мою на Хресті всевишньої печалі? Чий же це мільйонноголосий стогін у мені, хто щоночі будить, стогне, квилить, плаче і веде у холодну ріку, де розлилися не води, а сльози мого народу?

У ній ні дна, ні берегів...

І знову вони йдуть щодня, щогодини, щоночі, мільйони тіней, мільйони очей, прощують небесним Чумацьким Шляхом і повертають до мого серця...

«Небо! Поможи! Дай манни небесної нагодувати помираючих! Саде! Сотвори диво! Плоду дай помираючим! Місяцю! Сили дай помираючим! Земле! Жита дай, гречки дай, проса дай не в липні, а у весняну пору дай! Господи! Вседержителю наш! Чи ж ти осліп від горя і людських гріхів! Поглянь – червона Орда знову жнивує на моїй землі. Глянь на ті покоси! Таких жнив, такого жнива світ не знав від сотворення, таких покосів іще не бачили ні Земля, ні Небо. Подивись на те різнотрав'я, на квіт, на пуп'янки, на... Господи! Невже і там, у Твоєму раю, є Україна, яку заселяєш віднині святими душами?!».

У світі сталося багато трагедій. Страшних трагедій.

Так, були різні війни, катастрофи, які забирали життя людей.

Коли люди гинуть від стихійного лиха, аварії літака чи потягу, виверження вулкану – це одне. Коли люди гинуть на війні, захищаючи свою Батьківщину від ворога, – це друге. Але коли люди гинуть від голоду – це зовсім інше. Особливо – голоду штучного, навмисно створеного владою.

Україна завжди була багата на родючу землю і на хліб. Ще нашу країну називали «житницею Європи».

Хіба можна уявити, що народ-хлібороб помирає на чорноземах від голоду?

Хіба можна уявити, щоб людина збирала врожай, радувалась, що зможе прогодувати свою родину, своїх дітей, а на наступний день влада все забирала, не лишаючи ні зернини, ні картоплини?

У ті часи жертвами ставали не окремі люди – винищувались цілі села. Від голоду помирали і старі, і молоді. Найстрашніше – помирали діти. У вересні 1933 року за шкільні парти не сіли близько двох третин учнів. Не дожили до першого дзвоника.

Саме так влада поступила з мільйонами українців у ті далекі 30-ті роки минулого століття.

Людей свідомо морили голодом. Це злочин проти людини. Це злочин проти народу. Це злочин проти усього людства. У міжнародному праві це називається геноцид.

Голодне лихоліття, яке випало на долю українського народу, найболочіше зразило дітей. Вони виявилися найменш захищеними, не брали участі у колгоспному виробництві, а відтак не одержували рятівних 100 – 300 грамів хліба на працюючого. За переписом 1926 року, діти віком до 14 років становили 38% сільського населення, тобто більше його третини. Дітей віком до 4 років

виявилось 16% – тобто у голодний 1933 рік їм мало виповнитися по 10 років. Та не судилося.

Соціально-економічні експерименти тоталітарного режиму над селянами, масові репресії проти інтелігенції, хижацьке розкуркулення і голод викликали нову хвилю безпритульних дітей. Великими юрбами, ніби голодні гальченята, зліталися вони до великих міст за порятунком, а виснажених голодуванням немовлят приносили батьки. Голод фактично розпочався з весни 1931 року. Саме тоді Нарком освіти УСРР довідався про те, що у 180 районах, що не виконали так званого хлібозаготівельного плану, дитячі установи зняли з централізованого продовольчого постачання. Керівники Наркомату освіти звернулися зі скаргою до ЦКК – НК РСІ та Наркомату постачання ось з таким зверненням : « Цим районам заборонено з поточних хлібозаготовок постачати дитячі інтернатні установи, вчителів і виділяти продукти для гарячих безкоштовних сніданків. З централізованого фонду для цих районів теж нічого не виділено. Це утворило катастрофічний стан постачання особливо дитячих інтернатних установ, що не мають жодних запасів. Діти цих установ примушені тікати, чим збільшують безпритульність». Отже, майже третина районів України припинила централізоване постачання дитячих установ, існуюче харчування не відповідало нормам, і діти часто хворіли від недоїдання.

Досить скрутно почували себе діти, вчителі, батьки. Ось що писали учні Печірської школи Брацлавського району на Вінниччині до ВУЦВКу в листопаді 1931 р.: «Просимо у Вас допомоги, бо ми пропадаємо з голоду. Нам треба вчитися, а ми з голоду не можемо по світу ходити. Індивідуальники та колгоспники – всі пухнемо з голоду, бо працювати ми не можемо, а хліб дають тільки тим, хто має трудовні. Скоро наближаються жовтневі свята, нам треба радіти, а у нас з голоду в очах пожовкло, а в шлунку болить від того сміття, яке ми зараз їмо, бо у нас забрали не тільки хліб до зернини, а і картоплю, квасолу і все, що можна їсти. Ми надіємось, що радянська влада не дасть нам загинути». Діти сподівалися на радянську владу, рідну комуністичну партію, які, власне, і спонукали до голодного животіння та масового вимирання дітей.

Жахливим випробуванням для підлітків став 1932 рік, упродовж якого масово гинули діти у містах і селах. Вони тихо помирали, не дочекавшись допомоги. Гинули без ліку й часу. Кожен лист-скарга, що надходив до приймальні голови ВУЦВКу Г.І. Петровського, переповнений відчаю за подальше життя людей, особливо дітей.

Власне, автори листів називали велику кількість уже померлих і пухлих дітей. Наприклад, взимку 1932 р. у с. Полонисте Чабанського району Вінницької області діти перестали відвідувати школу. Босі, голі й голодні блукали вони селом. У школі давно припинили видавати гарячі сніданки, а про хліб і забули, оскільки його не мали. 8 травня 1932 року у с. Тростяничок Тростянецького району голодувало 40 сімей, з них 15 дітей були уже пухлими, а деякі померли. За перше півріччя 1932 р. у містах, за далеко неповними підрахунками, виявили близько 5 тис. безпритульних підлітків. А скільки не виявили?

У складі Наркомосу було створено Центральний штаб по роботі з безпритульними. До нього увійшли представники різних наркоматів.

Створювали комісії, а діти масово гинули від голоду. У травні 1932 р. у селах Молочки і Галіївці Янушпільського району Вінницької області померло від голоду 3 дітей. Централізованим виявленням дитячої смертності ніхто не займався. Архівні матеріали засвідчують окремі випадки голодної смерті серед дітей, але і вони є жахливими. В усіх регіонах України діти гинули від голоду.

Страшні факти голодомору виклав у своєму листі до С. Косіора студент одного з технікумів м.Києва Г.І. Ткаченко. Ось що він повідав секретареві ЦК КП (б)У у червні 1932 р.: «Десятки й сотні випадків, коли колгоспники виходять в поле і зникають, а через декілька днів їх знаходять, коли вони вже смердять, їх без жалю, наче цілком природно, заривають в яму й квіт, а на другий день цього ж, що заривав попереднього, знаходять труп – мруть з голоду. Тепер, шановний Станіслав Вікентійович, скажіть, – звертався студент, – хіба у нас буде здорове покоління – воно буде хворе, кволе й безсиле та й того залишиться живим 50%».

Ганебним і водночас злочинним було відверте вбивство дітей за розкрадання так званої «соціалістичної власності». Відомо, що 7 серпня 1932 р. ЦВК і РНК СРСР прийняли постанову «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів та кооперації і зміцнення громадської (соціалістичної) власності», яку народ назвав декретом про «п'ять колосків». Судові й позасудові органи чинили безкарно глум над селянами, масово забивали дітей, що піднімали з колгоспного поля декілька колосків.

Голодні й до нестями виснажені діти полохливо лушили недостиглі зерна, жадібно їх поїдали. Від надмірного вживання сирієї білкової клейковини не витримували їхні виснажені шлунки. Вони помирали через кілька годин. А коли нещасні потрапляли до рук активістів, то відразу ставали жертвами свавілля. Зокрема, у доповідній записці начальника політсектору МТС Київської області Налімова на ім'я Л.Кагановича, С. Косіора і П.Постишева йшлося про масові випадки самосуду, тобто про відверту фізичну розправу над дітьми. Так, улітку 1933 р. у селі Бурти Смілянського району Київської області уповноважений від облвиконкому арештувати двох дівчаток віком 12 і 14 років і піддали їх жахливим тортурам: палили руки сірниками, кололи голками пальці, нестерпно били, тримали без їжі і води. Одна дівчинка загинула відразу, а інша була у безнадійному стані. Дітей допитували, виламували їм руки, тиснули пальці дверима, прив'язували до коней, таємно закопували тіла невинних жертв. Таких фактів досить багато.

Сумні події 1933 р. відтворено у листах італійського дипломата в Харкові – консула С. Граденіго. 31 травня 1933 р. він повідомляв Королівську Амбасад у Італії у Москві про жахливі факти голодомору в Україні. Ось про що він писав тоді: «На базарі вранці 21 (травня) мертвих поскидали, як купи шмаття, у болоті з людського гною, вздовж частоколу, що відмежовує площу в сторону ріки. Було їх біля 30. Вранці 23-го я їх нарахував уже 51. Одна дитина ссала молоко з грудей мертвої матері, з посірілим обличчям. Люди говорили: „Це пуп'янки соціалістичної весни”.. Щойно минулого тижня було організовано бригаду для збирання безпритульних дітей. Справді, крім селян, які напливають у місто, тому що в селах не мають більше жодної надії вижити, є також діти, яких сюди приносять і залишають батьки, що самі вертаються до села, щоб

там померти. Ми бачили 10-річних дітей, які були за маму для 4- або 3-річних. Коли надходила ніч, вони їх накривали власним шаликом або плащем і спали скорчені на землі, а біля них лежала бляшанка для сподіваної милостині».

Безпритульність дітей в Україні була тоді явищем масовим, яка свідчила про катастрофічні наслідки голодомору. Створені для так званої боротьби з безпритульністю комісії не встигали за ростом кількості обездолених дітей.

Харків був тоді не тільки столицею України, а й центром дитячого болю і відчаю. З 11402 чоловік, підібраних на вулицях Харкова за січень – травень, 8557 були діти. Комісією, яку очолював О.О. Броневой, було затримано лише на залізницях 10 тис. дітей (тоді у області голодувало 50 районів із 64). Сумну статистику голодомору за наслідками обстеження 66 районів Київської області було викладено і доповідній записці Нарком – здоров'я УСРР до ЦК КП(б)У 3 червня 1933 року. Станом на 25 березня у 66 районах області голодувало 398201 чоловік, з них 178544 дітей. А 15 квітня від голоду страждали 493644 чоловіка, і з них 262109 становили діти.

За неповними даними, загальна кількість голодуючих дітей на Чигиринщині у березні 1933 року становили 1050 осіб, дорослих – 660 осіб, опухлих від голоду – 283 особи.

Страхітливе горе приніс 1933 р. і в наше село. Архівні документи, які б засвідчили статистику страхіття голодомору, згоріли в роки війни, але ми спробуємо відтворити реалії, використовуючи матеріали, які зібрані і продовжують збиратися гуртківцями нашої школи. За спогадами старожилів, урожай картоплі в 1932 р. був незадовільним. На зароблені трудовні колгоспникам нічого не дали – все зерно пішло в план хлібозаготівель. Відчувався тиск партійного апарату і місцевої влади.

В 1932 – 1933 рр. в с. Вершаці, крім дорослих, померло багато дітей. Тільки на основі свідчень очевидців встановлено, що протягом весни 1933 року в селі померло 42 особи, з них 24 – діти. (Факт смертності засвідчено трьома свідками).

Разом з селянами голодували і вчителі школи. Як згадував син Олександра Костянтиновича Білоконя (на той час директор школи) Анатолій, щоб вижити мати пекла з макухи, гички буряків і бур'яну так звані «липестяники», що вживали в їжу. Від них хворіли і пухли. «Ніколи не забуду старенької бабусі, – згадував Анатолій, – яка навесні 1933 року дала мені печену картоплину, коли сидів з опухлими ногами біля батьківської оселі».

Діти вчителів голодували так, як і їхні батьки. Команди активістів і комсомольців ходили по селу і забирали останню їжу в людей. Від голодної смерті мешканців села рятував Чубинівський ставок. Спочатку люди виловили в ньому всю рибу, потім перейшли на черепашки-жабурниці, жаби. В їжу вживали оладки із січки буряків і гречаної полови.

Житель села Чубін Петро Афанасійович, 1925 р. н., свідчить, що в 1933 році в родині Адамовичів було 5 дітей, померло 4, серед них Адамович Юхим Андрійович, Іван та Ольга. Їм було по 10 – 12 років.

В 1933 шкільна куховарка Кахницька Марія варила для школярів за 5 копійок суп в хаті-їдальні, що була біля криниці, де зараз автобусна зупинка в центрі села. Хліба там не давали. Ложки діти носили з дому, дехто з них намагався трохи із своєї їжі залишити і віднести додому своїм меншим братам і сестрам.

Жителька села Вершаці Брусник Анастасія Павлівна, 1928 р.н., згадує: «В 1933 р. Григор'єва Марія Федорівна возила возиком на цвинтар старших братів, які померли з голоду. Ховали в яму, де вже були померлі з голоду. Був випадок коли один чоловік викопав могилу для померлого зі своєї родини, та поки повернувся на цвинтар, виявилось, що викопана могила вже заповнена мерцями. На хуторі Цибиківка у Брусника Афанасія Леонтійовича померла сестра Брусник Федора і Брусник Микита 1922 р.н.»

Із спогадів Кудренко Агафії Кирилівни, 1919 року народження: "В 1933 році від голоду помер Балаш Дмитро 1919 р.н., Іващенко Андрій і троє його дітей. У Власова Павла в 1933 р. померла 5 дітей, він zostався один. Взимку 1933 року в школі занять не проводили. Вчителі почали ходити по хатах і збирали дітей навесні. Костянтин Олександрович Білоконь три рази приходив до нашої хати, щоб я ішла до школи. Я боялася, що мене залишать на другий рік, хоч вчитель запевняв, що я здібна і наздожену пропущені уроки. Але я пішла працювати в колгосп".

Свідок тих страшних подій Іващенко Ярина Трохимівна, 1921 р.н., пригадує: "В 1933 р. в Недік Горпини померло троє дітей. Просила сусіда вирити на цвинтарі яму. Той сказав, щоб за це дала вона хлібину, аби вистачило сил її вирити. Хліба в неї не було. Довелося самій везти возиком на цвинтар своїх дітей і ховати в інших могилах".

Іванова Уляна, 1922 р.н., пригадує: "В 1933 році в школі варили затірку і баланду з різних круп за 5 – 10 копійок. Грошей не було у більшості дітей, тому вони не могли харчуватися в шкільній їдальні. В нашій сім'ї було 7 дітей. Рятувала корова. Мати дітям давала в день молока по три кухлі. В школі в класах було по 42 учні, а на уроці – єдина думка: якби з'їсти хоч кусочок хліба. На Замості (куток с. Вершаці) в той час в сім'ях було по 6 – 8 дітей".

Із спогадів Харківського Семена Антоновича, 1926 року народження: „Ходив у школу, доки не випав сніг. В школі тільки навчився алфавіту. В родині не було чого взути, і до школи ходив босим, сім'я жила бідно. Коли стало холодно і морозно, перестав ходити до школи. До нашої хати до батька прийшов вчитель Перепелиця Петро Михайлович і почав просити батька, щоб я, як його син, ходив до школи. Батько сказав, що його син ходити до школи не буде, бо нікому буде доглядати і пасти корову, що була єдиною підтримкою в сім'ї (в сім'ї ще було двоє братів 1928 і 1932 років народження). Так я більше і не вчився, залишився малограмотним.

В період голодомору в родині Довженків від голоду померло 6 душ, в живих лишилася тільки Довженко Секлета. У Лехтаря Михайла на Пирогівці (куток с. Вершаці) померло 4 дітей".

Васильєв Сава Дем'янович, 1917 року народження, згадував: "Не маючи чого їсти, в 1933 році у Перепелиці Трохима померло 4 дітей 12-16 років, у Вербового Івана Андрійовича – 4 дітей".

Зі спогадів Магденко Єлизавети 1924 р.н.: "У мене в голодомор померло двоє братів Ваня (1926 року народження) та Федя (1932 року народження). Першим помер старший брат (навесні 1933 року), а Федя дожив аж до жнив. Я, бувало, Феді нарву шовковиць, перемішаю з піском і дам, бо він так плакав. Маленький же, їсти хотів, а нічого не розумів. А я спаслася тільки тим, що мене бабуся до себе забрала, в якій була корова. Бабуся жила за 4 кілометри від нас. Коли вона прийшла, я стала проситися: „Бабусю, заберіть мене, не дайте мені пропасти, як я виросту, то все вам робити буду”... Отак я і вижила...”.

Записано зі слів жительки села Вершаці Петрової Ганни Іванівни, 1925 року народження: „В голод мені було 8 років. Голод на Україні зробили штучно. В людей було все: пшениця, пшінка, хліб. Та все одно комусь було мало. Почали створювати групи, які називались комнезами. От вони і ходили по хатах і забирали все, що було у людей. Люди ховали зерно, хто закопував на городі, хто насипав у лежанку. Але в тих, хто ходив, були щупи. І як намацають вони де-небудь зерно, то б'ють людей, щоб одкопувати і віддавали. Все позабирали у людей, не було їм чого їсти. Діти ходили просили, багато старців з'явилося.

Люди пухли від голоду. Щоб якось прокормитися, сушили листя з дерев, терли і їли. У кого залишилися качани від пшінки, то сушили і терли на жорнах. З них пекли оладки. Їли все : лободу, жолуді, збирали гнилу картоплю. Ловили в ставах рибу та черепах, їх було дуже багато, ставили пастки на полях.

Я пам'ятаю, як до нас прийшла сусідка, а у нас була кішка, то вона вкрала її і з'їла. А ще був випадок, що прийшов до нас чоловік просити їсти. Мати йому винесла буряка, то він його не в рот пхав, а у вухо. Так, бідний, і умер у нас під сіном.

В усіх нас були пухлі руки і ноги, навіть репалися.

Не дай Бог кому ще пережити таке страхіття”.

Жахливим є той факт, що на кутку села Когутівка був випадок канібалізму – з'їли дитину.

Свідчить Соколовська Ганна Якимівна, 1907 року народження: "У Когутівці Васильєв Савка жив. У 1933-му році з'їв дитину Чорномор Кліма і Оксани. Дівчинку Сашею звали. Тільки кісточки і zostалися. У 1936 році його засудили, а сім'я виїхала до Одеси”.

Ці історії є лише краплею в морі людського горя, яке довелося пережити мільйонами українських сімей. Вони засвідчують, що голодомор був не стихійним лихом, а рукотворним актом, страшним злочином комуністичного режиму проти українського народу.

Ці історії вкотре доводять, що правда немає кордонів. Правду потрібно шукати, а пам'ять шанувати.

Голод не був наслідком засухи чи неврожаю, а став результатом цілеспрямованої політики комуністичного режиму.

Такі дії влади є злочином і відповідають визначенню геноциду у Конвенції ООН від 9.11.1948 р.

На цій основі 28.10.2006 р. Верховна Рада України за ініціативою Президента України Віктора Ющенка прийняла Закон «Про Голодомор 1932 – 1933 рр. в Україні», яким голодомор визнано геноцидом українського народу.

Ця трагедія ніколи не повториться. Ми, молодь України, гарантія того, що країна ніколи не зазнає такого лиха. Наша пам'ять не дозволить нікому це зробити.

Це наша історія. Ми не можемо її викреслити з нашої пам'яті... Ми не можемо це забути... Винуватці трагедії мають бути визначені в Україні і світовим співтовариством як такі, що чинили злочини супроти людяності.

Голод 1932 – 1933 років не був наслідком засухи чи неврожаю, а став результатом цілеспрямованої політики комуністичного режиму на чолі зі Сталіним. Шляхом тотального вилучення харчів, блокади сіл і цілих районів, заборони виїзду за межі голодуючої України, репресій незгодних із сталінським режимом, створив для українців умови, несумісні з життям.

Такі дії є злочином і відповідають визначенню геноциду у Конвенції ООН від 9 грудня 1948 року.

На цій основі 28 листопада 2006 року Верховна Рада України за ініціативою Президента України Віктора Ющенка прийняли Закон «Про голодомор 1932 – 1933 років в Україні», яким голодомор визнано геноцидом українського народу.

ГОЛОДОМОР 1932-1933 РОКІВ – ГЕНОЦИД УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

ГОНЧАР Марія,
*учениця XI кл. Вершацької
загальноосвітньої школи I-III ст.*

В світі сталося багато трагедій. Страшних трагедій.

Так, були різні війни, катастрофи, які забирали життя людей.

Коли люди гинуть від стихійного лиха, аварії літака чи потягу, виверження вулкану – це одне. Коли люди гинуть на війні, захищаючи свою Батьківщину від ворога, це зовсім інше. Але найстрашніше, коли у ХХ столітті люди гинуть від голоду, особливо – голоду штучного, навмисно створеного владою.

Ми добре знаємо, що Україна була завжди багата на родючу землю і на хліб. Ще нашу країну називали «житницею Європи». Хіба можна уявити, що народ-хлібороб помирає на чорноземі від голоду? Хіба можна уявити, що людина збирала врожай, раділа, що може прогодувати свою родину, дітей, а на наступний день влада все забрала, не залишаючи ні зернини, ані картоплини?

У ті часи жертвами голодомору стали не окремі люди - винищувались цілі села, райони. Від голоду помирали і старі, і молоді. Найстрашніше – помирали діти.

Саме так влада вчинила з мільйонами українців у ті далекі 30-ті роки минулого століття.

Людей свідомо морили голодом. Це злочин проти людини. Це злочин проти народу. Це злочин проти нації. У міжнародному праві це називається «геноцид».

Не шукаймо слів-замінників, називаймо речі своїми іменами. Геноцид є геноцид. За нормами міжнародного права один з найважчих злочинів проти людства тлумачиться досить широко: тут і винищення окремих груп населення за расовими, національними, етнічними чи релігійними ознаками, тут – і умисне створення життєвих умов, розраховане на повне або часткове знищення цих груп. А що вже казати, коли замах учинено на цілий великий народ?

На підставі справжніх, а не фальшивих документів, неспростованих свідчень очевидців, на підставі всіх джерел, які викликають довір'я, мусимо реконструювати систему визиску й терору, що знекровлювала українське селянство протягом багатьох десятиліть. Кажемо: село «постаріло». А це ж прямий наслідок голодомору, матеріальний відгомін ненароджених поколінь.

Жодне селянство в світі не зазнало такого лихоліття, таких невідзбиткованих втрат, яких зазнало селянство України в ХХ столітті.

Світ знає Нюрнберг, де сиділи на лаві підсудних гітлерівські злочинці за скоєні ними злочини проти людства і людяності. Підсудні чинили злочин проти чужих народів Але світ не знає процесу над злочинцями, які чинили катівську наругу куди більшого масштабу над своїм народом. Світ мусить про це знати – у всіх страхітливих обсягах, деталях та подробицях.

Про те, що голодомор 33-го був одним з найстрашніших злочинів проти українського народу та усього людства вперше було сказано лише у 1993 році на міжнародному форумі у Києві, присвяченому пам'яті жертв голодомору.

Найвиразнішою ознакою геноциду в Україні 1932 – 33 років було створення таких умов життя, за яких фізичне вимирання селян було неминучим. Упродовж 1928 – 1933 років партійні і державні органи прийняли десятки постанов, зміст яких був виразом мільйонам людей. Масовому вилученню зерна, свідомому позбавленню селян продовольства була підпорядкована вся робота колгоспів. Колгоспникам упродовж декількох місяців не видавали хліба на зароблені трудовні, що призводило до голодування їхніх родин.

Історики наголошують, що 1932 року в Україні не було посухи. Цим голодомор 1932 – 33 років відрізняється від голоду 1921 року і від голоду 1946 – 1947 років. Урожай 1932 року був малим через небажання загнаних у колгоспи селян працювати за порожні трудовні. Стихійний саботаж селянами громадського господарства призвів до різкого падіння хлібозаготівель. І тоді Сталін вдався до конфіскації усіх хлібних ресурсів в основних хлібовиробних районах – в Україні, на Північному Кавказі, в Поволжі.

В архівах зберігаються десятки тисяч селянських скарг, в яких вони пишуть про вироблені трудовні й водночас жахливе голодування. Керівники України інформували Сталіна про скрутний стан сільського господарства, факти голоду і навіть канібалізму. У відповідь йшли погрози. У липні 1932 року Політбюро ВКП(б) наказало збільшити план хлібозаготівель.

Масове голодування селян в Україні розпочалося в грудні 1931 року і тривало до вересня 1933 року – тобто голод не вщухав протягом 22 місяців.

В зв'язку з тим, що архівні матеріали повністю згоріли в роки війни, ми можемо опиратися лише на спогади очевидців. Гуртківцями школи зібрані і продовжують збиратися спогади односельців – очевидців тих страшних подій. На основі зібраних свідчень встановлено, що протягом весни – літа 1933 року від голоду померло 42 особи (смертність підтверджена трьома свідками). На жаль, очевидців подій залишилося зовсім мало і отримати повні дані неможливо. За спогадами старожилів урожай картоплі в 1932 році був незадовільним. На зароблені трудовні колгоспникам нічого не дали із зерна – все пішло в план хлібозаготівель. Відчувався тиск партійного апарату і місцевої влади на селянство в питанні виконання планів хлібозаготівель, доведених від керівних органів на село.

Як згадує жителька села Чубин Ганна Прокопівна, 1922 року народження, - «в період голодомору в селі відзначались місцеві активісти й комсомольці. По хатах ходили з щупами і шукали заховані зернові запаси, не дивлячись на те, що в багатьох родинах села було по 5-6 душ дітей.

Коли вже не було чого їсти, мій батько попросив мене полізти на горище і знайти в околоті кукурудзяні качани. Мати їх полузала, зерно розстелила на піч, щоб потім змолоти на кукурудзяне борошно, а качани почали товкти в ступі, щоб теж вживати в їжу. Я і моя молодша сестра лежали на печі на кукурудзяному зерні, коли несподівано в хату з щупами шукати зерно прийшли активісти. Штрикали під піччю і у закутках. Перша комсомолка села, що проживала на Колоні, кутку села, Грабовська Мелашка зігнала нас з печі і згребла у два клуночки все кукурудзяне зерно...

...Коли вже почало наливатись жито, влітку 1933 року, опухлі від голоду, повмирали дядько Коваленко Максим Микитович і його трирічний син Андрій. У Сіренків на Довгій вулиці помер син Сіренко Федір Михайлович.

В холодне літо 1933 року, проходячи повз цвинтар побачила розкриту могилу і пішла подивитися, що в ній. Там лежали вкинуті як попало, без трун 12 померлих жителів села.

Із спогадів Курденко Агаф'ї Кирилівни, 1919 року народження: «В 1933 році на сільській цвинтар вивозили по 7-8 душ померлих за день. По хатах ходила сільська комсомолія і вивертала горшки, шукаючи сховану їжу, заглядала навіть в комин, трусила сажу та шукала зерно.

Комсомолец з Самбросівки активіст Карпо Тимофійович прийшов до хати і забрав останні півпляшки олії і десять пачок сірників. Мати наступного дня пішла жалітися до голови сільради Шпака Михайла з питанням: «Хіба сірники теж входять у план заготівлі лишків продуктів?». Проте відповіді так і не отримала, як і самих сірників.

Серед активістів, що ходили по селу, були Кондратьєв, Ізюмов Петро, Пистина – спеціаліст з перевірки горищ і горщиків та ще ряд комсомольців. Власова Петра в 1933 році виключили з комсомолу, бо, як він сам сказав, не зміг заглядати в горшки і відбирати в людей останню їжу та зерно в сім'ях, де були діти.

Васильєв Сава Дем'янович, 1917 року народження, згадував: «Актив комсомольців, до якого входив Семен Перепелиця, Ізюмов Петро, його тесть Гришко Ларигон, в період голодомору перевертали все догори в хатах односельців, шукаючи зерно і реквізуючи всі інші продукти харчування, навіть квасоллю. Вони не зважали на те, що в багатьох сім'ях були діти. Записався в колгосп, здав свого коня і помер з голоду Полозов Марко. Особливо люди почали мерти з березня 1933 року. В той час в селі поширився своєрідний фольклор на зразок:

*Устань, Ленін, подивися
До чого ми дожилися!
Клуня раком, хата боком,
І коняка з одним оком,
І корова без хвоста,
І комора вже пуста.
Ні овечки, ні свині,
Тільки Сталін на стіні.*

Використовуючи складне становище селянства, в Чигирині було відкрито «Торгзін», який в обмін на золоті й коштовні речі давав продукти харчування й борошно. Про нього в народі говорили як про грабіжника селянства. За спогадами одного старожила села, за натільний хрест, золотий перстень і дві пари золотих сережок в «Торгзіні» дали клунок борошна – 24 кілограми, тому назву «Торгзін» народ розшифрував так: «Товарищи, опомніться! Россия гибнет. Сталин измучил народ».

Зі спогадів очевидця голодомору – жителя села Вершаці Басараба Харла Климовича, 1925 року народження: «Пам'ятаю, що прийшли, потрусили, все забрали (члени загону продзачистки). Полізли на горище і забрали качани. З-під закрама пшінку витягували мотовилом, забрали метричні мою і сестри Маші і скурили. Щодо того, скільки людей загинуло від голоду. У нас люди ділилися харчами, хто чим міг, і такого голоду, як у селі, ми не знали. Пухлих було мало. (У 1932-1933 роках проживав на хуторі Чигиринівка)».

А ось ще дані очевидців. Говорить Пасічна Олександра Павлівна, 1924 року народження. «Голодували всі у селі. Але легше було тим, у кого була корова. У нас теж була корова. То батько ночував біля неї, щоб ніхто не вкрав. А потім корову забрали. Мати ходили в ліс, збирали жолуді, робили борошно і пекли хліб. Качани теж товкли і пекли з них хліб. Ракушки із ставу їли до зими, варили і їли черепахи. Люди, які були хороші, то ділилися. Мати, пам'ятаю, ділилася із сусідкою квашеними буряками. У сусіда, Вані Сіренка, померла мати, то моя мама ділилася з ним, чим могла. Щоб вижити, мама ходила в колгосп на роботу. Там давали супик, от вона його і приносила нам, дітям, а в самої ноги були пухлі від голоду».

А ось свідчення Басараб Софії Федорівни, 1921 року народження.

«...Свої, односельці ходили по хатах і забирали останнє. До нас приходили втрюх. Головним у них був Херсончук, інших не пам'ятаю. Худобу забирали, у нас забрали і коні, і корови і все зерно, яке знаходили. Не давали збирати гнилу картоплю, буряки у полі, чи яку зернину. Було, підемо крадькома у поле щось

знайти, несемо додому, а він приїде на коні і забере. А ми йдемо додому голодні і плачемо. Всі страждали від голоду, пухли багато, вмирали. Голод зводив людей з ума. Один випадок був на Когутівці (куток села). З'їли дівчинку там. Бачили люди дитячі кістки. Не голодували тільки такі бандити, що ходили у людей забирати».

Ці свідчення записані зі слів Зав'ялової Наталії Григорівни, 1919 року народження. «...Забирали не тільки пшеницю, навіть квасолю і картоплю. Пам'ятаю, прийшла із школи одного дня, а у нас обшук. Підняли під час обшуку навіть кришу на хаті. Нічого не нашли, то забрали кашу, що діти їли. Обшук проводили Гришко Лаврін, Перепелиця Семен, Павло Херсанович і ще з ним була висока дівка, чужа – активісти всі».

Голод забрав мільйони життів ні вчому не винних людей і багатьом тим, хто вижив, скалічив долю, особливо дітям-сиротам. Залишилася круглою сиротою і Чубин Тетяна Петрівна, записана 1924 роком народження, але повної дати і місця народження не пам'ятає. «Голод добре пам'ятаю, хоч і невеличкою була. Це таке страхіття, що і лютому ворогу не побажаєш. Активісти в людей все забирали, навіть їжу з печі з горшками. Люди пробували ховати хоч невеличкі запаси, але не всім це вдавалося. Щодня ходили із щупами, не залишали жодного клаптя землі не переритим. Дехто додумувався замурувати якісь запаси, але і це їх не спасало. Були випадки, що навіть і одяжину з хати забирали. Люди великого супротиву активістам не робили, бо боялися, що їх вишлють, як кулаків, у Сибір. Про це активісти постійно кричали. При обшуках, ті, що приходили до хати, ніяких документів не пред'являли, бо були односельцями, і їх всі добре знали. Найбільше людей помирало навесні 1933 року, коли все, що можна і не можна з'їсти, було з'їдено. Я сама залишилася сиротою. У нас в сім'ї спочатку від голоду помер брат, потім мама. Я навіть не пам'ятаю, коли і де народилася, тому що в дитдомі ніяких записів не робили, а місця перебування дитдому часто змінювались, ось і стерлося з пам'яті. Пам'ятаю лише, що батько вів мене лісом. Залишив як сироту в дитдомі в Новоєгорівську Кіровоградської області. Жили впроголодь ми і в патронаті, але потроху їсти давали. Ходити не було в чому. Мене одягли у чоловічу сорочку, підперезали. Дітей було багато різного віку. Нас переміщали з місця на місце. Накінець почали розвозити по колгоспах. Посадять, було, чоловік десять на воза і возять по селах. Голова колгоспу бере стільки дітей, скільки можуть прогодувати на колгоспних харчах. Я з однією дівчиною попала у Вершаці у колгосп «Широкий лан». Спочатку жили в патронаті при колгоспі, а потім поселили нас у колгоспну хату, одна жінка наглядала за нами. А ми вже величенькі були і самі себе могли обійти. Волею долі так і залишилася на все життя у цьому селі. Тоді, у 32-му, де дівся батько, не знаю. Напевно, теж помер, бо був геть пухлий. На все життя у пам'яті закарбувалося, як батько наостанок міцно обійняв мене і дуже плакав. Я впевнена: якби батько вижив, то обов'язково мене б відшукав».

Голод 1932 – 1933 років не був наслідком засухи чи неврожаю, а став результатом цілеспрямованої політики комуністичного режиму на чолі зі Сталіним. Шляхом тотального вилучення харчів, блокади сіл і цілих районів,

заборони виїзду за межі голодуючої України, репресій незгодних із сталінським режимом, створив для українців умови, несумісні з життям.

Такі дії є злочином і відповідають визначенню геноциду у Конвенції ООН від 9 грудня 1948 року.

На цій основі 28 листопада 2006 року Верховна Рада України за ініціативою Президента України Віктора Ющенка прийняли Закон «Про Голодомор 1932 – 1933 років в Україні», яким Голодомор визнано геноцидом українського народу.

ГОЛОДОМОР 1932-1933 РОКІВ У ДОЛІ МОЄЇ РОДИНИ

БОНДАРЕНКО Софія,

учениця XI кл. Суботівської загальноосвітньої школи I-III ст.

Безумовно, голодомор 1932 – 1933 років залишив певний відбиток у пам'яті кожного українця. Всі вони пам'ятають як їм прийшлося нелегко у боротьбі за власне життя. Та не здогадуємось ми, скільки людських доль за цей час було скалічено і загублено. Історія, яку я хочу розповісти, сумна і радісна водночас. пов'язана вона безпосередньо з моєю родиною А сталося все у серпні 1933 року на Чигиринщині. У сім'ї Олександри і Андрія Ульяничів панував страшний голод. На руках у матері був тримісячний син Михайло та ще двоє маленьких дітей Софійка та Іванко. Сім'я ледве зводила кінці з кінцями. Та одного дня одному комсомольцю пригледілась хатина Ульяничів. Він зайшов до оселі, та вигнав сім'ю не тільки з хати, а до того ще й і з села.

Де тільки вони не жили. Ходили від села до села. Олександра розуміла, що якщо старшеньких дітей ще зможе прогодувати, то маленького Михайлика ні. І тоді вона вирішила віддати сина на розпорядження долі. Мати залишила його під вікнами лікарні у селі Медведівка.

На щастя, там працювала санітаркою бездітна Олена Криниця, яка і забрала дитину до себе та назвала Іваном. Сама ж Олександра запевнила всіх, що її найменший син помер від голоду.

Всі учасники цієї історії врятувались від голодної смерті. У Олександри з'явився ще один син Петро. А її так званий мертвий син жив з мамою у Медведівці та носив вже прізвище Бондаренко.

Він виріс, закінчив Черкаський сільськогосподарський технікум. Трохи згодом одружився, і з дружиною переїхав до Новоселиці. Тут вони побудували дім та виростили і оженили двох синів. Це мій рідний дідусь – батько мого батька.

Криниця Олена
з внуком
Володимиром

Я пам'ятаю, як мій дід говорив, що рідних батьків не знав, і що дуже хотілось дізнатись звідки він родом, хоч і прийомну матір вважав за рідну.

Олександра ж не наважилась розповісти сину, що вона його рідна матір. І ніхто в сім'ї про це не знав. Та одного разу вона все-таки не витримала і розповіла своїй сестрі Палажці про те, що Мишко живий. Цю розмову підслухала племінниця Олександри Ганна, і якби не вона, то мабуть про цю історію її брат ніколи б і не дізнався. Згодом Олександра і Палажка померли. Пройшов час і Ганна Гнатівна переїхала до Новоселиці, оскільки, її дім у Рублівці згорів. Поселилась вона на одній вулиці з нами. І хтозна, скільки б вона ще мовчала, якби не страх за власну смерть. І одного разу наважившись, вона все-таки розповіла Івану Даниловичу про те, що він Ульянич.

На фото (зліва на право):
Ульянич Іван Андрійович,
Бондаренко Іван Данилович,
Ульянич Михайло

Рівно через 70 років мій дідусь дізнався про свою рідню: сестру, братів, племінників, онуків і т.д. Та, на жаль, батьків в живих так і не застав. Зате очі його загорілись бажанням дізнатись все про свою рідню.

Ця історія не залишила байдужими і журналістів. Вона була надрукована в газетах «Провінційна Хроніка», «Нова Доба» та «Антенa».

Важко навіть уявити, що все це сталось саме через голодомор 1932 – 1933 років. Таких історій, мабуть, ще безліч. Та я радію з того, що ця загублена гілка великого роду знайшла своє місце.

Спогади Щербань Ганни Гнатівни 1925 року народження – жительки с. Новоселиця

Чимало страждань випало на долю українського народу. Не винятком цього став і голодомор 1932 – 1933 років. Це була надзвичайно тяжка трагедія в історії України. Понад півстоліття голодомор 1933 року перебував поза увагою істориків. Але настав час, нам звернутися до цієї раніше забороненої теми. Правда про голод, якою б вона не була, потрібна не лише тим людям, які його пережили, а й прийдешньому поколінню. Голодомор охопив майже всі куточки України. Не винятком стало і моє рідне село – Новоселиця. З жахом згадують мої односельці страшні події того часу. Одним із свідків геноциду була і моя бабуся. Пропоную послухати її спогади: «Батька не було. Він помер у 1931 році. Коли розпочався голод, мені вже було вісім років. У нас забрали у колгосп плуга, борону. Мати в колгосп подали дві заяви, та їх не прийняли. Те, що ми літом заробили, все і забрали. До нашої хати приходила ціла бригада чоловіків. Забирали не тільки зерно, квасолю, жито, борошно, а й речі повсякденного вжитку. На горищі вигрібали все. Пам'ятаю, що у нас стояла під повіткою діжка з попелом, а біля неї був мішок, у якому трішки борошна і жита. а один побивач узяв і висипав у попіл те борошно, а жито пересипали у мішок і винесли. Їсти не було чого. мати продавали рушники. На зароблені гроші

купували стакан чи два борошна. Розділяли його по дві ложки, потім розбавляли молоком і все ділили на восьмеро осіб. Одна моя сестра мало з голоду не вмерла. добре, що була корова, так і врятувались. Також сушене листя шовковиці та кукурудзяні качани товкли у ступах, сіяли з них борошно та пекли такі-сякі оладки. Ось так і вижили. Сім'я була немаленька. А от у моїх сусідів у сім'ї, двоє дітей померло від голоду. Страшний був час...».

І хоч мало людей, які врятувались, та всі вони дякують Богові за надане право на продовження життя. Із скорботою вшановують загиблих від голоду. Вічна їм пам'ять!

ГОЛОДОМОР 1932 – 1933 РР. В СПОГАДАХ СТАРОЖИЛІВ СЕЛА ВЕРШАЦІ ЧИГИРИНСЬКОГО РАЙОНУ

ПЕРЕПЕЛИЦЯ Алла Іванівна,

*молодий науковий співробітник
Національного історико-культурного заповідника „Чигирин”*

Чорними сторінками минувшини села Вершаць вважається голодомор 1932 – 1933 років. Сталінський режим створив голод на початку 30-х років ХХ століття, щоб колективізація в українських селах пройшла скорішими темпами. Перевівши село на рейки великого виробництва, тоталітарній державі було легше керувати новоствореними ТСОЗами, артілями, комунами.

Населений пункт Вершаці у 30-ті роки ХХ століття належав Кременчуцькій окрузі Глинського району Катеринославщини. Із початком колективізації на території, що нині входить до Вершацької сільської Ради було створено 5 колгоспів: «Широкий лан», «Будьонного», на хуторі Самбросівка «Новий господар», в селі Тарасо-Григорівка із прилеглими хуторами налічувалось 2 господарства: «Сталіна» та «Червона Чута» [5]. Заможні селяни ігнорували усупільнення худоби, господарського реманенту, вирізували живність, що була в домашньому господарстві, переховували знаряддя праці, зовсім не бажали ставати членами колгоспів. Процес створення колективного господарства прискорила Постанова ЦК ВКП(б) «Про заходи по ліквідації куркульських господарств в районах суцільної колективізації» [1, с. 210], що вийшла в січні 1929 року. За статистичними даними, в період розкуркулення 1930 – 1932 років з території України було депортовано близько 850 тисяч селян, 350 тисяч втекло з села до міста, біля 550 тисяч переховувалися на території інших сіл.

«Розкуркулення», що спричинило виселення заможних селян з власних осель, в селі Вершаці відбулося досить стрімко. За період 1930 – 1932 років було розкуркулено цілі сільські родини. Зокрема, брати Чубини: Конон, Федір, Махтей, Василь та Кузьма.

На 10 років в далекі сибірські землі відправили: Олексія Кондратьєва, Михайла Козуба, Петра Вербового, братів Юхима та Йосипа Іванових, Антона

Бондаренка, Лук'яна Григор'єва, Данила Гаращенко, Федора Іваненка [3]. Згідно радянського законодавства розкуркулені заможні селяни та їхні діти до початку 40-х років ХХ століття зазнавали всіляких утисків та переслідувань. Вони не мали права голосу до 1937 року.

Україна завжди була надзвичайно важливим в економічному, політичному, геостратегічному плані регіоном Радянської імперії. Потенціал її промисловості, сільськогосподарського виробництва складав підвалини національної безпеки. Сільське населення України залишилося живильним середовищем самостійницьких прагнень, вперто чинило опір колективізації, хлібозаготівлі, радянзації. Дані фактори визначали заходи всеосяжної і неослабленої уваги керівництва більшовицької держави до республіки. Протягом 1932 – 1933 років відбулося 69 засідань політбюро ЦК ВКП(б), на яких було розглянуто 270 питань [6, с.458], що стосуються України. Постанови політбюро разом з іншими документами розкривають дію бруталного, людиноненависницького механізму тотального викачування зерна із вимираючого українського села.

Літо 1932 року було дуже холодним. На городох селян картопля та інші овочі не вродили. Жнива розпочалися тільки через три тижні після християнського свята Первоверховних апостолів Петра і Павла. Жінки в'язали снопи в юпках та валянках. На зароблені трудовні колгоспникам нічого не дали – все вивезли в план хлібозаготівлі. Районне керівництво, керуючись відповідними постановами щодо виконання планів здачі зерна, постійно чинило тиск на селян [4]. В селі Вершацях за 1932 – 1933 роки померла велика кількість дітей. На одному із кутків села Когутівка був випадок канібалізму. Цей факт підтвердила жителька села Вершаць Пасічна Олександра: «Оксана Чорноморчиха послала свою дочку Сашу однести батькові їсти на степ. Шлях дівчини проходив через Когутівку. Люди бачили, як ганялися племінники Карпа Васильєва за Сашею. Озвірілі від голоду сини із родини Васильєвих (по вуличному Проньки) спіймали, потім зарізали Олександрю Чорноморець» [4].

В роки голодомору вижили тільки сім'ї, в яких була корова. Кухоль молока із так званими «липистяниками» [2], напеченими із лопуха, гички буряків та бур'яну давали сили жити. Від голодної смерті певний час рятував мешканців села Чубинівський ставок. Спочатку люди виловили всю рибу, потім перейшли на черепашки-жабурниці. В їжу вживали оладки із січки буряків та гречаної полови. В цей час команди активістів і комсомольців ходили із щупами по селу, шукаючи заховану пшеницю, кукурудзу та сою. Забирали останні запаси харчів: вивертали горшки із їжею, заглядали навіть в комин, трусили сажу, намагаючись знайти зерно. Найбільшу жорстокість по відношенню до своїх односельчан проявляв комсомольський актив: Семен Перепелиця, Петро Ізюмов, Ларіон Гришко. Комсомолка Пистина була великим спеціалістом по перевірці горищ і горщиків. Майже через 75 років, із сльозами на очах згадує Ганна Прокопівна Чубин: «Коли вже всі харчові запаси закінчилися, мій батько послав мене на горище пошукати в околоті заховані качани пшінки. Мати їх полузала, розстелила на печі, а качани потовкла в ступі, щоб теж вживати в їжу. Ми із сестрою Машею лежали на печі в пшінці. Тут де

не взялися активісти. Провірили щупами всі закутки. Мелашка Грабовська зіграла нас із печі, згребла всю пшінку у клуночок. Ми просили її не забирати, хватали за руки, плакали, але нічого не допомогло. Правда, осталося трохи качанів. Мати добавляла в товчені качани бур'яну та пекла із них оладки». В команді комсомольців вирізнявся гуманністю Петро Власов. Він мовчки ходив по хатах, коли знаходили заховане зерно, просив хоч-що не будь залишити голодним дітям. За це його вигнали із комсомолу, а потім заслали до Сибіру. Події, що відбулися у ці страшні роки виливалися у своєрідний фольклор:

Не просіть ви, діти, сала –
Комсомолія все забрала...
або Устань, Ленін, подивися,
До чого ми дожилися!
Клуня раком, хата боком
І коняка з одним оком!
І корова без хвоста,
І комора вже пуста,
Ні овечки, ні свині
Тільки Сталін на стіні.

Згідно статистичних даних, загальна кількість голодуючих на Чигиринщині у березні 1933 року становила 1050 осіб, дорослих 660 осіб, опухлих від голоду 283 особи. Більшовицька влада обіцяла дати сільським вчителям 10% захованого селянами хліба, якщо вони про це довідаються від учнів. Хитромудро придуманий засіб не мав успіху серед вчительського колективу школи. На початку 30-х років ХХ століття в класах Вершацької школи нараховувалось більше 40 чоловік. Шкільна куховарка Кахницька Марія варила для школярів затірку із різних круп, продавала її за 5 копійок. Ложки діти носили із собою, залишки каші відносили своїм молодшим братам та сестрам. В основній масі дітей грошей не було, тому в більшості на думці панувало єдине: «Якби мені з'їсти кусочок хліба» [4]. Використовуючи складне становище селян в Чигирині відкрили Торгзін, який в обмін на коштовні речі давав продукти харчування. Про нього в народі говорили як про грабіжника селянства. Спогади старожилів свідчать, що за натільний хрест, золотий перстень і дві пари золотих сережок в Торгзіні дали 24 кілограми борошна. За рядна та платки можна було отримати пшоно та гомеляс. Торгсін селяни розшифровували так: «Товарищи опомнитесь! Россия гибнет! Сталин измучил народ!».

Селян, які працювали на колгоспних та радгоспних полях, годували супом із сої. Жінки не їли, а несли їжу додому дітям. Тому часто великі сім'ї залишалися без батьків. Найбільше померло людей в березні-квітні 1933 року. За один день на сільський цвинтар вивозили 7 – 10 душ. Навесні 1933 року помер Іваненко Андрій і 3 його дітей. У Власова Павла померло 5 дітей. Недік Горпина поховала 3 своїх діток. В родині Довженків від голоду померло 6 душ, залишилась тільки старша дочка Секлета. На кутку Пирогівка у Лехтаря Михайла померло 4 дітей. Перепелиця Трохим Кононович поховав 4 дітей віком від 12 до 14 років. Вербовий Іван Андрійович 4 малолітніх синів [5]. У

1933 році священник села «печатав» померлих тільки з дозволу сільради, за який родина повинна була заплатити 10 карбованців. Дітей священник відспівував безкоштовно. На цвинтарі в одну яму клали 10 – 12 душ, в кращому випадку померлих накривали полотном, більшість були покриті ряднами або ряднинками.

Пам'ять тих, хто пережив страшні роки лихоліття, закарбувала імена померлих від голоду 1932 – 1933 років односельчан.

1	Марченко Пилип Єлисеєвич	22	Сіренко Карпо Іванович
2	Марченко Оксана	23	Орловецький Володимир Олексійович
3	Демченко Прокіп	24	Вербова Килина
4	Григор'єв Федір Карпович	25	Вербова Дарина
5	Григор'єва Марія	26	Вербова Анастасія
6	Лехтар Михайло	27	Полозов Марко
7	Щербина Петро Семенович	28	Полозов Петро
8	Довженко Григорій	29	Балаш Харитина
9	Демченко Григорій Пилипович	30	Балаш Дмитро
10	Марченко Василь Трохимович	31	Коляда Марко
11	Сова Андрій	32	Коляда Векла
12	Чубов Володимир	33	Сіренко Степан Іванович
13	Чубов Параска	34	Сіренко Євдокія Степанівна
14	Іващенко Андрій	35	Голик Катерина Іванівна
15	Гончар Надія Данилівна	36	Голик Ілля Федорович
16	Сербин Харитон Іванович	37	Адамович Андрій
17	Білоус Наталія	38	Брусник Федір
18	Стежко Василина	39	Брусник Микита
19	Коваленко Павло	40	Рясик Ілля Федорович
20	Вебовий Іван Григорович	41	Рясик Данило Федорович
21	Чуприна Дмитро Антонович	42	Назаренко Надія Іванівна

У 2007 році при вході в сільський цвинтар коштом Вершацької сільської Ради жертвам голодомору 1932 – 1933 років був встановлений дерев'яний хрест. Влітку 2008 року хрест перенесли в центр села до танка – пам'ятника Т-70М.

Аналізуючи розповіді свідків тих подій, приходимо до висновку, що голод 1932 – 1933 років – це не наслідок стихійного лиха або природного катаклізму, а штучно спланований сталінським режимом геноцид українського народу.

Література

- 1 Макарюк В. Голодомор 1932 – 1933 рр. Причини, передумови, наслідки. с.Мельники 1932-33 рр. ХХ століття. На фоні державних подій // Чигиринщина: Історія і сьогодення. – С.210.
- 2 МПД автора. – Спогади Васильєва Савелія Дем'яновича, 1917 р.н., мешканця с.Вершаці
- 3 МПД автора. – Спогади Гришка Михайла, 1916 р.н. мешканця с.Вершаці.
- 4 МПД автора. – Спогади Пасічної Олександри, 1922 р.н. с., мешканки с. Вершаці.
- 5 МПД автора. - Спогади Чубина Петра Панасовича, 1925 р.н., мешканця с.Вершаці.
- 6 Пиріг Р.Я. Голодомор 1932 – 1933 рр. в Україні: Документи і матеріали. – Києво-Могиланська академія, 2007. – С.458.

**СПОГАДИ ТОПЧІЯ ВАСИЛЯ ХОМОВИЧА, 1926 Р.Н.
ТА СИСЕНКО (КУЧЕРЕНКО) ВАРВАРИ МАКСИМІВНИ,
1925 Р. Н. – МЕШКАНЦІВ С. СУБОТОВА
ЧИГИРИНСЬКОГО НАРОДУ**

ПУШКАР Ольга,

*учениця XI кл. Вершацької
загальноосвітньої школи I-III ст.*

Спогади Топчія Василя Хомовича, 1926 р.н.

Народився в Суботові 3 квітня 1926 року. Мою матір було звати Тетяна, батька – Хома. У сім'ї було шестеро дітей: Іван, Кирило, я, Санька, Хтодоська, Манька.

У 30-му році батько вступив у колгосп. Віддав туди все: плуг, борону, дряпак.

Коли почався голод, майже щодня ходили комсомольці і забирали все, що тільки було можна. Навіть ходили по грядці і штрикали штиками в землю. Одного разу прийшли знову. А мати десь роздобула кілька шматків сала. Поклала те сало під відро, а мене посадила зверху. Я сидів на тому відрі і дуже кричав, щоб мене не чіпали і не забрали сала.

Мої брати, Іван і Кирило, були дуже пухлими. Ходили на берег по шпичаки та рогіз. Коріння рогозу висушували, перемелювали його на борошно і випікали з нього оладки. Ось це борошно і врятувало нас від голоду.

А ще вище нашої хати жив Гнат – наш свояк. Він відкопав у лісі картоплю і ділився нею з нами. Так і вижили.

З нашої сім'ї померла сестра Хтодоська. У 33-му батько нажав жита, підсушив, намолов борошна, а мати спекла хліба. Мати сварила нас, щоб їли потрішку. А Хтодоська його з'їла багато і вмерла. Її мертвою біля тину знайшла наша сусідка тітка Олена.

**Сисенко (Кучеренко) Варвари
Максимівни**

**Спогади Сисенко (Кучеренко) Варвари
Максимівни, 1925 р.н.**

В родині року 1933 були батько, мати, дід і баба і я. Мені було вісім років.

У період колективізації – забрали і коня, і воза, і плужок, і весь реманент, який був у господарстві. Батька заставляли відвезти самому до колгоспу все, що мала сім'я, але батько навідріз відмовився, це робити. Так як сім'я не вступала в колгосп, то обкладали податком по 2-3 рази на рік. Батько з лісу не вилазив. Що заробить там, то і віддасть податки. Бідний батько доходився до того, що зробив собі із верби довбаки. Передки обшив з якоїсь кирзи, щоб на сніг чи на іншу непогоду були. Батько був у нас

спокійний і недоступний. Коли визивали, щоб заставляти в колгосп вступати, то він казав матері: «Іди ти, бо я, як піду, то повіюся.» Мати розповідала, що їх жінок, держали у кімнаті або цілий день або й більше. Одного разу баба (по вуличному Барвінчиха) стала перед своїми мучителями, руки в боки й почала співати. ...Оце тобі й культозбір...

Люди горе терпіли, а в душі боролись. В 1933 році мати ходила десь полоти. Одного разу принесла мати у відрі квас і буряки, поставила відро під мисником. А я взяла те відро, сіла, обняла те відро і почала їсти буряки, юшка так і тече по руках. Мати заходить і просить, щоб я почекала, поки вона щось зварить. Приходили забирати активісти щось із хати. А в хаті не було нічого, сундук був теж пустий. А на дні лежало тільки одне моє суконне пальтечко. А я стала плакати: «А в чому ж я буду йти в школу?» Був серед наших активістів чоловік із Чигирини. Він сказав, щоб дитячого не брали. Знаю: батько було принесуть чи привезуть грабові дрова. А на гілочках цих дров - бруньки. Ото ми з дітьми і оббираємо ті бруньки і запихаємо їх до рота.

А на огороді моєї бабусі росли вишеньки. То я з сусідською дівчинкою на тих вишеньках увесь клей пооббирали із корою. На другий день раненько я знову побігла до тих вишеньок. Там уже була і сусідка -Люба. Я її почала проганяти, хоч на вишеньках нічого вже не було (клей не міг же вирости за одну ніч). Мати було рвуть листя з липи, бабуся сушить його, а потім потре на порошок та добавить якогось борошенця, і напече оладків.

...Варвара Максимівна не може спокійно говорити, плаче, руки її тремтять. Без болю розповіді людей, які прожили те лихоліття, не можна слухати.

**СПОМИНИ ШЕВЧЕНКА ФЕДОРА КУЗЬМОВИЧА, 1926 Р.Н.
ТА ПРОХАЧ ОЛЕКСАНДРИ ГРИГОРІВНИ, 1933 Р.Н. –
МЕШКАНЦІВ С. СУБОТОВА ЧИГИРИНСЬКОГО РАЙОНУ**

БЕВЗЕНКО Валерія,
учениця VIII кл. Суботівської
загальноосвітньої школи I-III ст.

Згадує Шевченко Федір Кузьмович
Голодомор 1933 року.

– Я був малий, а все пам'ятаю, наче то було вчора. Знаю, що ні про що більше не думалось, а про те, що хочеться їсти (чоловік витирає сльози, а голос починає дрижати). Активісти села надто ревно виконували накази – витрушували все, що знаходили в повітці, і на горищі, а то і в кашнику. Хай уже пшениця-жито, а то вже забирали квасолю, і науту, і всякі інші запаси, що були в

родині.

Я був частим гостем у баби і діда. Дід був гарним майстром. Отож, за тиждень робив воза, і я з ним їхав на базар. Дід продавав воза за якийсь зерно чи суміш, і ми вертались додому, щасливі – вже голод буде менший, бо вже баба,

домішуючи щось у борошенце (часом, товкли у ступі жолуді чи кукурудзяні качани, просівали і добавляли у борошенце). Крупчики кидали у воду, щоб у ній щось плавало.

Пригадую (як приходив до діда і до баби), мене на вулиці залишали, щоб я давав знати, як хтось ішов дорогою. У цей час мололи на жорні. Якщо хтось почує звук жорна, то заявить. Жорно розіб'ють і не буде на чому молоти.

Наша сім'я, недоїдаючи, вирішила зарізати корову (вона була ялова). Батькові брати також мали щось взяти, якийсь шматок м'яса. Ввечері корову зарізали, а вранці вже в дворі були міліціонери.

Почали грузити м'ясо на підводу. Мати плакала і просила, щоб залишили хоч ратиці та тельбухи, але ніхто не звертав увагу на її сльози. Забирали все. А за селом викинули в провалля те, що їм було не потрібне. То хіба це не говорить про те, що сім'ю залишали на голодну смерть?

У нашому краї не так люди голодували, бо річка та ліс рятували, а люди, які жили в безлісній зоні вимирали сім'ями. Ішли до нас щось міняти, просили попід хатами. Часом і знаходили людей мертвих на дорозі.

Мій батько, його брати і ще один сусід взяли мішки і пішли десь під Цибулів, бо хтось сказав, що там вигрузили дохлих корів. Їх забирали у людей, грузили у вагони і везли до тих пір, поки вони не подохли. Дядьки і батько повернулися з пустими мішками, бо дохлу худобу оточила міліція і не допускала людей до місця того звалища.

Знаю ще й те, що в кооперацію не завозили солі. Бо будь-який харч без солі взагалі непридатний.

Страшно мені навіть згадувати про той час, страшно, щоб, не дай Бог, не повернулося.

А ще дуже добре пам'ятаю такий епізод. Ми з хлопцями гралися недалеко Куксянського кладовища і бачили, як люди на тачці привезли мертвого. А в яму хтось уже інший закопав мертвяка. Сили на те, щоб закопати мертвого не було, то часом або залишали мертвого біля кладовища, або підстерігали, що якщо хтось викопав яму, опускали в неї того, кого привезли.

Згадує Прохач Олександра Григорівна

У 1933 р. урожай вродив як ніколи! Але людям нічого не давали, а навпаки активісти їздили по селах і забирали все, що можна: і одяг, і їжу. В людей нічого не залишалось.

Зимою біля Хреста снігу було по коліна. Там збирали мерзлу картоплю, хоч вона була гнила, тому що щось потрібно було їсти. Весною очікували, поки розцвіте акація, і їли цвіт цього дерева. І собак, і котів їли, аж поки колосочки з'явилися на житі і пшениці.

Шевченко Федір Кузьмович

Зараз це вулиця Шевченка, а як тоді називалася, не пам'ятаю, там жила жінка Лівіцька. В неї було четверо дітей. Одну її дочку відправили в Сибір. А жінка від голоду з'їла своїх трьох дітей, а через деякий час і сама померла від голоду. Цю сім'ю по-вуличному називали Мироненками.

Тоді школа не працювала, бо не було кому вчити і не було кого вчити. Померлих людей по двадцять тіл клали на воза, без трун скидали в одну яму і сьак-так загортали.

Страшно було, навіть згадувати страшно. Мені 82 роки, але я пам'ятаю все, що сталося. Наша сім'я порівняно з іншими, не дуже голодувала, бо батько був військовим, то отримував пайок. Було що поїсти. Але такого, що було, нікому не побажаєш.

СПОМИНИ КОВАЛЕНКО ОЛЯНИ АНДРОНІВНИ, 1931 Р. – МЕШКАНКИ С. СУБОТОВА ЧИГИРИНСЬКОГО РАЙОНУ

КОЗЕНКО Марія,
*учениця VI кл. Суботівської
загальноосвітньої школи I-III ст.*

Я народилася в 1931 році. У мене була старша сестра Дуня. Пригадую, що в нас у хаті під столом було сховане сало. А Дуня запримітила те сало і вигребла його з-під долівки. Ість сама і мені дає.

У 1932 – 1933 роках я вже їла сало без хліба. Взяв дід десь насіння, стали товкти його в ступі. Аж тут збирачі податків в хату. Ми посідали на ступу. Проте збирачі забрали те насіння.

Навпроти нас жила сусідка, і було в неї три дочки. Вона зловила меншу з дочок, зарубала і стала варити в казані. До неї зайшла бабуся і помітила, де ж це поділася дитина. Аж у казані лежить меншенька і вариться. Баба пішла в сільраду й розказала все, що побачила. Сусідку забрали у відділок міліції.

Одна наша родичка покинула чотирьох дітей і втекла на Вдовичине до родичів. Один з її синів був нерідний її чоловікові. Чоловік наловив черепашок, своїх дітей годував, а нерідного сина мучив голодом. Хлопчик лежав опухлий і помер.

В Матвіївні була в мене тітка Марія. Мала вона трьох дітей. Один хлопчик опух і помер від голоду...

В 1947 році в нас була корівка. Її продали, та й купили щось поїсти. Було, мати натче ряднинок, повезуть до Кіровограда, та й куплять якоїсь їжі.

Одного разу влітку ми нарobili оладків з акації. Ми з братами і сестрами наїлися, і наче очманіли від них, стали погано бачити. Лазили по підлозі. Було в сім'ї голодно. То я пішла до сільради, та й плачу. Голова сільради й каже: «Чого прийшла?» А я: «Голод мучить...». Видали мені 3 кг жита.

**СВІДЧАТЬ ЛЮДИ, СВІДЧИТЬ ІСТОРІЯ...
(ГОЛОДОМОР 1932-1933 РОКІВ ЗА СПОГАДАМИ МЕШКАНЦІВ
С. СТЕЦІВКИ ЧИГИРИНСЬКОГО РАЙОНУ)**

ЗАЛЮБОВСЬКА Оксана Володимирівна,
*молодший науковий співробітник
Національного історико-культурного заповідника „Чигирин”*

Багато вже мовилося і писалося про голодомор 1932 – 1933 років. Голод став для українців тим, чим був голокост для євреїв і різанина для вірменів. Як трагедія, масштаби якої неможливо збагнути, голод травмував націю, залишивши на її тілі глибокі соціальні, психологічні та демографічні травми, які вона носить сьогодні. Кинув він і чорну тінь на методи й досягнення радянської системи.

Сталін наголошував, що "национальный вопрос есть по сути дела вопрос крестьянский". Тому голод був спрямований на українське селянство для придушення національного опору. Особливо чітко це проявилось у постанові від 14 грудня 1932 р., у якій "проблеми" хлібозаготівель в Україні та на Кубані пов'язувалися з "неправильно проведеною" політикою українізації. Після цього почалося закриття українських шкіл на Кубані та переслідування української інтелігенції.

Голод, який поширювався протягом 1932 р., набув найстрашнішої сили на початку 1933 року. Підраховано, що на початку року середня селянська родина з п'яти чоловік мала близько 80 кг зерна, щоб проіснувати до наступного року. Інакше кажучи, її член мав близько 1,7 кг на місяць. Залишившись без хліба, селяни їли котів, собак, щурів, кору, листя навіть пили помії з кухонь добре забезпечених членів партії. Мали місце численні випадки канібалізму. Партійні активісти продовжували конфісковувати збіжжя, незважаючи на те, що з голоду вимирали цілі села.

Голод не був наслідком засухи чи неврожаю, а став результатом цілеспрямованої політики комуністичного режиму. Шляхом тотального вилучення харчів, блокади сіл і цілих районів, цей режим створив для українців умови, несумісні з життям.

Чорним крилом смерті голод пройшовся і по селу Стецівка Чигиринського району Черкаської області. Такі свідчення давали люди, які вижили в лихоліття тієї страшної трагедії.

В даній роботі зібрані свідчення мешканців с.Стецівка в період із листопада 2006 по листопад 2008 років.

Розповідь Скрипник Софії Петрівни про події голодомору 1932 – 1933 рр.

«Мені було 18 років, тому я це страхиття пам'ятаю дуже добре. Жила я разом з батьком і матір'ю. В іншому краю села жила моя сестра з чоловіком і дітьми. Я ходила два рази в тиждень працювати в колгосп. На той час він мав

назву «Ворошилов». Колгосп був бідним, але під час голоду міняв макуху, сою та інші продукти на реманент, мішки, рядна. А те, що він виплачував своїм робітникам, рівнялось нулю. Тих, хто не хотів іти в колгосп, називали «куркулями». А не йшли в нього багатші люди. Тоді в них конфіскували все майно і десь висилали.

В простих людей активісти забирали зерно. Сховати від них що-небудь не було можливості. Шукали повсюди. Навіть в хатах деяких людей вивалювали стіни. У нас у хаті була зарита скриня проса, яку вирили і забрали Заволока, Калмишов і Турик. Це були активісти. В багатьох людей не було зовсім нічого їсти, тому ті люди їли все, що попадеться їм під руки : їжаків, крис, мишей, горобців, собак, котів, листя з дерев, товкли качани з кукурудзи, падаль. Але траплялися і жахливіші випадки. Наприклад, наш сусід Іван Карпенко убив і з'їв двох своїх синів і жінку. Після цього він сам прожив декілька днів і помер. Можу припустити, що цей випадок був непоодиноким. Люди стали звірити. Те, що сталося, словами не опишеш. Щоб зрозуміти це, треба було тільки побачити, не дай Бог, звичайно.

Гріх сказати, що ми голодували, але і в нас були такі періоди, протягом яких ми тижнями не їли. Ми вижили завдяки корові, а от сестра Килина, її чоловік Василь і діти Іван, Мишко і Палажка померли.

В Стецівці не було жодної хати, в якій хто-небудь не помер за час голоду. Помираючи, люди переносили адські муки. Вони спочатку пухли, потім із них текла вода. Трупни лежали по всьому селі.

Одного разу я поверталась з роботи, то по дорозі бачила кількох мертвих, з яких люди стягували одяг. Прийшовши до дому, побачила, як якийсь юнак просить у батька хліба. Батько виніс хлопцеві шмат хліба, а той уже лежав мертвим.

Мертвих собирали по селу і заривали в так звані «братські могили». Були випадки, коли заривали по 40 чоловік. Знаходяться «братські могили» десь на території сучасного колгоспу. Тим, хто заривав мерців, давали незначний пайок.

Була в мене тітка Марина, яка вже померла, так вона розповіла мені те, що з нею трапилось. Вона була майже мертва. Її хотіли зарити в «братську» могилу. Вона почала проситись, але її ніхто не слухав. Тоді тітка зняла з себе намисто. Її витягли з ями і залишили умирати, але вона дивом вижила. І після того прожила ще 30 років. Але не всім так пощастило...

...Після голоду над селом довго ще стояв трупний запах...

Я пережила і Другу світову війну, але навіть фашистські загарбники ставились до нас якось краще за наших співвітчизників. Одним словом, в свої 86 років, я не пам'ятаю такого нелюдського відношення до українського народу.

ОПИТУВАННЯ ПРО ГОЛОДОМОР 1932 – 1933 РР.

1. Прізвище, ім'я по батькові опитуваного? **Маламуж Антоніна Андріївна**
2. Дата народження ?

- 1900 р.
3. Місце народження ?
- Народилась у с. Вітово Чигиринського району.
4. Місце проживання на 1932 – 1933 роки ?
- В 32 - 33 рр. проживала в Стецівці.
5. Кількість членів сім'ї? Яке підсобне господарство було?
- 5 осіб, господарство було, але його конфіскували.
6. Які погодні умови були в 1932 році ?
- Погодні умови 32 р були сприятливі на урожай.
7. Чи був зібраний урожай 1932 року, яким він був?
- Урожай був багатий, зібрали багато і пшениці, і жита, гречки, проса і т.д.
8. Що ви знаєте про «Закон про 5 колосків»?
- «Закон про 5 колосків»... Це значило, що не можна було навіть після комбайна йти на поле і збирати колоски, а того, хто ходив збирати, засуджували на 5 років, часто посиляли дітей, так дітей не саджали у в'язницю, а били.
9. Чи проводилась конфіскація сільськогосподарської продукції в вашому селі? У вас особисто?
- У селі проводилась конфіскація - забирали все, до останньої зернинки. У нас теж забрали все, навіть одягу забрали.
10. Хто проводив конфіскацію?
- Конфіскацію проводили працівники сільради.
11. Які саме продукти були конфісковані?
- Конфіскували пшеницю, жито, гречку, пшоно, кукурудзу, борошно, сіль - все. Не залишали нічого й краплі. Хіба що, як удасться заховати, то щось і зостанеться.
12. Чи був голод у 1932 – 33 році в вашому населеному пункті? Чи відчували ви голод особисто?
- Голод був у 1932 – 33 рр. (Антоніна Андріївна відчула це на собі – під час голоду вона геть опухла, її мати думала, що вона помре. Але, на щастя, вона вижила. Під час голоду помер її батько і брат. Вижили тільки мати та інший брат Василь – нерідний Антоніні Андріївні, який її ненавидів, і коли Антоніна Андріївна дуже захворіла, він відвіз її до Тясмину і залишив. Мати знайшла свою дочку через 2 доби і забрала, врятувала її. Їли вони і собак, і котів, і навіть дохлих коней, різну траву.
15. Чи вважаєте ви, що голод 32 – 33 років був штучним?
- Голодомор був штучним.
16. Чи збереглись у вас речі того часу (фото, газети, документи тощо)?
- Ніяких речей не збереглося, оскільки, навіть речі конфіскували.

Спогади про голодомор 1932 – 1933 рр. жительки села Стецівка
Чепурної Христини Митрофанівни, 1915 р.н.

З 1932 по 1933 роки почалося дуже тяжке життя для населення нашого села Стецівка. Розпочався голодомор. В цей потік страшних подій і потрапила

наша родина. На той час мені ще не виповнилося 17 років. Треба було вижити самій і прогодувати ще 4-х чоловік зі своєї сім'ї. Тоді не було нічого їсти, доводилося йти в поле і шукати те, що миші відложили собі на зиму : це і насіння з бур'яну, соняшника, кукурудзи та інше. А інколи попадалися й самі миші, їх теж ловили. Потім оце все зерно перетиралося і з нього варили кашу або суп, а ще пекли оладки.

Ці події голодомору були б не такі страшні, якби на той час не розпочалася колективізація села та створення колгоспів. До колгоспів людей змушували вступати, мовляв, у колгоспі їм буде легше жити. Але це було не так, і вони також помирали. А хто не хотів іти до колгоспу, тих змушували. Навіть були такі випадки, що і вбивали, а майно те, що залишалося – забирали. Люди боялися колективізації і ховали все, що в них було поїсти, чи щось з майна. Але всерівно ті, хто приходили від колгоспу, знаходили, забирали. Були такі випадки, що люди їли людей. Одна жінка з'їла свою маленьку дитину.

Протягом голодомору з села зникали собаки, коти, навіть криси. Птахів ловили та їли живцем. З приходом весни людям стало трохи легше жити, вони їли бруньки з дерев, листя та траву. Протягом голодомору померло дуже багато людей. Впевнена, що ще одного такого голоду не переживе народ.

**СПОГАДИ ДЕРЕВ'ЯНКО ІРИНИ ПРОКОПІВНИ, 1926 Р.Н.
ТА ЮРЧЕНКО МАРФИ ІВАНІВНИ, 1921 Р.Н. – МЕШКАНОК С. СУБОТОВА
ЧИГИРИНСЬКОГО РАЙОНУ**

СЕМЧУК Лілія,

*учениця VIII кл. Суботівської
загальноосвітньої школи I-III ст.*

Спогади Дерев'янка Ірини Прокопівни

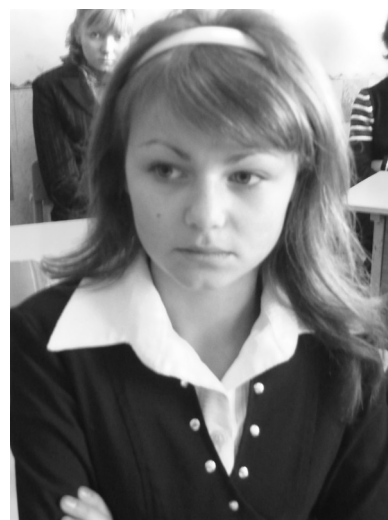
Я на той час проживала в селі Боровиці.

Після революції почали створювати артіль, а з кінця 20-х років ХХ століття колгоспи. Почалася насильницька колективізація. У селян відбирали плуги, борони, худобу – примушували іти в колгоспи. Мені було сім років, коли мати вступила в колгосп. Мати годувала всю сім'ю. Було важко, тому що не мали батька, який помер. Обробляли землю худобою і реманентом, які відібрали в заможних людей. За роботу в колгоспі отримували дуже мало. Видавали мізерну кількість жита, пшениці, гречки, проса, які вирощували в колгоспі.

В нашому селі були сім'ї, які були розкуркулені.

Таких сімей було багато. В них забирали все майно з хати, а господарів з дітьми вислали до Сибіру. На жаль, прізвищ цих людей я не пам'ятаю, тому що була тоді ще малою, а з того часу вже пройшло стільки років!

Можливо, дехто з висланих людей і повернувся в Україну, проте в Боровицю ніхто не повернувся, бо не було куди повертатися – відібрали хату і все майно до колгоспу.

В 1933 р. мені виповнилося сім років. Одягалися в полотняний одяг. Спали на ряднах на печі або на підлозі. Їли те, що виростили на городі. А як закінчилися припаси, ходили збирати щавель, шпичаки, козельки, цвіт акації і берести, товкли в ступі качани з кукурудзи, пекли з них оладки. Вживали на різній зелені, поки дожили до появи перших житніх колосків. Їх перемелювали на жорно і пекли хліб.

Семчук Лілія записує спогади своєї бабусі
Дерев'янка Ірини Прокопівни

Пригадую, як вийдеш на вулицю, то скрізь лежать мертві люди – дорослі і діти.

Нас у сім'ї було четверо дітей і п'ята мати. Батько помер в 1929 р.

Після голодомору в селі не стало ні котів, ні собак. Їх поїли люди. В селі залишилося дуже мало людей. Ми всі вижили завдяки нашій матері. Вона їздила в Косари на пивний завод і привозила брагу. З цієї гущі мати випікала оладки, ще й давали нам трішки пийнути цієї браги. Коли мати привозила брагу, то люди стояли біля двору і просили хоч трішки ковтнути. Мати ділилася брагою, проте це голодним і виснаженим людям мало допомагало. Возили леварду з Дніпра.

В кожному селянському господарстві був посів. Сіяли хоч трішки жита, а потім жали і випікали хліб. Людей, які помирали, вивозили на кладовище і закопували. Трупи забирали возами. Керували похованнями голова сільської ради та інші активісти.

Довелося мені пережити і голод 1947 р.

В цей час я вже повернулася з Німеччини. Тоді мені виповнилося 19 років. Я добре пам'ятаю все, пережите в той час.

Я поїхала працювати в радгосп. Робітників, які важко працювали, годували дуже погано – здебільшого макухою. Привозили хліб, але видавали його дуже мало. На відміну від голодомору 1932 – 1933 рр. у 1947 р. був недорід, і голод був не таким страшним. Просто не вистачало продуктів харчування.

Мені випало пережити і голодомор 1932 – 1933 рр., і голод 1947 р. Все добре пам'ятаю і ніколи такої трагедії не забуду. Все це пережила і очима дитини, і очима дорослої людини. Ця чорна пляма назавжди залишилася в моїй пам'яті. І не дай, Боже, щоб наші діти, внуки і правнуки не пережили цього знову.

Спогади Юрченко Марфи Іванівни

Родина в нас була велика: дід, баба, батько, мати і нас четверо: Гриша – 1918 року народження, Вася – 1924-го, Настя – 1927 і я – 1921 року.

У нашій родині в 1933 році вижили, слава Богу всі. Рятувала корова, але найдужче хотілося хліба. Пригадую, що головою в колгоспі тоді був Росінський Олександр. Він дозволив давати людям хоч коли-не-коли по шматочку сояного хліба (він дуже кислий). Як мене пошлють по нього, то поки донесу додому, то майже увесь зіщипаю. Харчі шукали серед рослинності. На пісках у Розсошинцях росли козельки. Шукали їх, бо в них корінці їстівні. В сусідів помер хлопець років 12. Їли ж усякий непотріб, тож хлопець помер від захворювання кишечника, бо з нього так і летіла вода. Одного разу ми приїхали з ярмарку, побачили, як на обочині лежали мертві люди.

В 1947 році я вже жила в Суботові. Була в мене Валя, їй було 5 років і маленький синок Славик 2,5 місяці. Їсти було нічого. В суп кладу 2 манісінські картоплинки і бурячок та накришу лободи. Часом, Валю забирали родичі в Розсошинці. Якщо їй щось давали, то вона просила й для мами.

А я, було, запалю каганець (капну олії) і при такому світлі вишивала косинки. За півлітри молока давала косинку. А якось вчителька Настя Данилівна принесла мені скислого борщу. Я купила маленьке порося, і вона принесла, щоб я йому у варене добавляти. Борщ аж верх вивів, а Валя наїлася, і блювала. 6 липня 1947 року синок помер.

Той період не можна без болю згадувати.

**СВІДЧЕННЯ ПРО ГОЛОДОМОР 1932 – 1933 РР.,
ЗАПИСАНІ ВІД КОВАЛЕНКО МОТРИ ГНАТІВНИ –
МЕШКАНКИ С. НОВОСЕЛИЦЯ
ЧИГИРИНСЬКОГО РАЙОНУ**

ГОЛУБ Ірина,

учениця XI кл. Суботівської загальноосвітньої школи I-III ст.

Мої батько й мати – Запорожець Гнат Харитонович, Запорожець Варька Степанівна. Нас у сім'ї було троє дівчат: Полька, Галька й Мотря. Почалося щось страшне – в Україні запанував голод.

Люди не хотіли йти в колгоспи працювати. Була партія, яка селян грабувала. В батька була коняка, якою він їздив на заробітки. От він нам і підвозив харчів. Бувало, сидимо на лежанці втрьох, а він нам то пшонця, то ячменю подертого на жорно кине. Але навіть і це забирали. А мати кричала: "Не чіпайте моїх дітей!".

Були люди, які дерли котів, їли навіть людей. В нашому селі був такий чоловік. Він заходив і до нашої оселі, а мати мерщій біжить до нього і щонебудь дасть, якби тільки нас не забрав. Через деякий час цього чоловіка в селі не стало. Ми дуже голодували, але ці страшні часи я все-таки пережила. Я не хочу, щоб ці страждання, ці муки повторилися.

**СПОГАДИ ЖУК НАДІЇ АНДРІЇВНИ, 1933 р.н. –
МЕШКАНКИ С. СУБОТОВА
ЧИГИРИНСЬКОГО РАЙОНУ**

БЕНДА Віталія,
учениця ІХ кл. Суботівської загальноосвітньої школи І-ІІІ ст.

Жить стало краще, жить стало веселей».

Йосип Сталін

«...А онде під тиним опухла дитина,
голоднее мре...».

Тарас Шевченко

Вдумайтесь в ці рядки. Вони належать двом людям – антиподам. Ще геніальний Тарас Шевченко у своїх віршах пророкував жахливу трагедію українського селянства. Нестерпно болісно ступати стежками пам'яті, по яких маревом ходять пухлі старі і малі, вимерлі родини і навіть села. Кістлява рука смерті ні вдень, ні вночі не випускала своєї кривавої коси.

Ще страшніше ставало від того, що тривалий час радянська влада приховувала цю трагедію, Тільки через багато років з'явилися матеріали, які «відкрили» нинішньому поколінню очі на страхітливі події голодомору 1933 – го, почали друкуватися архівні документи очевидців, на основі яких створювалися художні твори та кінофільми. Острах бере, коли слухаєш їхні розповіді:

«...Отже, в сім'ї нас було шестеро: батько, мати і четверо дочок. Проживали усією сім'єю в селі Безбородьки, що знаходиться на Драбівщині. Голод почався літом, 1932 року, на той час мені було сім років. За кілька місяців у селян забрали увесь хліб, усі харчі, усі пожитки. Кому коли – небудь хоч щось вдавалось хоч щось заховати, то ховали, а кому ні – то відбирали все, не щадили нікого: ні бідних дітей, ні жінок, ні старих.

На той час у нас ще був колгоспі добрі люди давали живу чи мертву худобу іншим. А ще була вирита яма, куди осінню скидали картоплю. То ми діти, будучи голодними, бігали туди її красти. Іноді вдавалось це зробити непомітно, а були випадки, що когось і зловлять. Картопля ж та була гнилою, смердючою, але ми на це не зважали, бо хотілося дуже їсти. За підібраний у полі колосок розстрілювали або давали десятирічне ув'язнення».

Голод в Україні найдужче лютував, наприкінці зими 33 – го року. Люди в селах їли мишей, шурів, горобців, траву, кору з дерев, робили борошно з кісток. За рік в Україні вимерло до 10 мільйонів людей. А на весні 33 – го року почалося людоїдство. Відбулося 10 тисяч судів над людоїдами.

Про пекельні муки і страждання голодування відомо не так вже й багато. Про це писали, свідчили, згадували передовсім за кордоном. В Україні довгий час мовчали. А чому? Хто в цьому винен? Звідки шукати причини голоду? А це був не просто голод, а – Голодомор!!! «Люта голодість» нищить все святе... Смерть... Жах... Страх... Панують і знищують все... Не в силах знищити лише одного – великої душі українця...

«...Важко мені ворушить минуле... Малими нас мати посилала в ліс, ми збирали гриби, ягоди, жолуді, здирали кору з дерев – все це було нам за їжу. З листя дуба і з інших дерев пекли оладки. А ще, на щастя, в нас, в Безбородьках, було три ставочки, то майже всі люди були там, щоб впіймати якусь рибу, навіть билися за неї, сварилися між собою. Та нас Бог милував: під час голоду ніхто з членів сім'ї не помер. А в інших – вимирали сім'ями, страшно було малими дивитись на це. Зараз болить душа за всіх померлих...»

Нехай же вічно горить свічка пам'яті в нашій Україні, що стояла храмом скорботи за «невинно убійними» її синами і дочками!

**«АПОГЕЙ» ГОЛОДОМОРУ – ЛЮДОЇДСТВО
(СВІДЧЕННЯ НЕЗУНЕНКО МАРІЇ ЛУКІВНИ, 1924 Р.Н. –
МЕШКАНКИ С. СУБОТОВА ЧИГИРИНСЬКОГО РАЙОНУ)**

ДМИТРИШИНА Валентина,
*учениця VIII кл. Суботівської
загальноосвітньої школи I-III ст.*

Історики сперечаються стосовно кількості жертв голодомору, але є події і явища, які затьмарюють будь-яку статистику. До них можна віднести масові випадки людоїдства в українському селі 1933 р., хоча вони траплялися і весною 1932 р.

Матеріали кримінальних справ людоїдів однозначно свідчать про те, що причиною скоєного був голод. Реєстраційні книги смерті органів ЗАГСів містять записи: «зарізано людоїдом», «батько зарізав і з'їв», «зарізано для їжі».

Поїдання людей були зафіксовані в усіх областях України. Так, у с. Байдівка Старобільського району Донецької області 37-річна жінка харчувалася трупом її померлого чоловіка. Небіжчика нікому було поховати, а в неї не вистачило фізичних сил «вирити могилу». 5 травня 1933 р. в с. Бойки Решетилівського району Харківської області жінка разом з дорослою донькою, яка мала немовля, задушили його і зварили. І таких випадків було чимало.

Як не пригадати трагічну долю жінки з поеми Миколи Руденка «Хрест»:

А я діточок побила,	Їж коханий, не барися,
До схід сонця поварила,	Виплюнь пальчики Орисі,
Трактористу-молодцю	Від синів та від дочок
Наробила холодцю.	Тільки жменька кісточок.
Їж, Іване! Пий, Іване,	Душі їх пішли до раю,
Хай коханячко не в'яне,	Я ж останки позбираю
Ти ж казав: якби сама...	Та землиці їх віддам,
Подивись, дітей нема.	Всі ми будемо отам!

В нашому селі також був випадок поїдання дитини своєю матір'ю. Ось що про це розповіла Незуненко Марія Луківна, 1923 р.н.:

«В 1932 році я навчалася уже у 2-му класі. Діти ходили у школу голодні. А в кого були якісь оладки, то ділили між всіма дітьми по шматочку або

обмінювали на щось інше. У нас вдома не було ні зерна, ні борошна, але батько ловив рибу і раки, то мати варила ту рибу, а я у школі обмінювала її на якісь оладки.

У людей забирали все їстівне. Люди в селі дуже голодували. Я разом із братом марили хлібом. Мати навіть золоті сережки здала та купила борошна із кукурудзи. А коли подивилась у торбину з цим борошном, то побачила, що то просто перемелені качани кукурудзи.

Весною чухрали бруньки, влітку їли цвіт липи, а цвіт акації сушили та додавали його у борошно і пекли оладки.

Мені і зараз чітко згадується, як до хати зайшов чужий голодний дід. Він побачив у кошику рибу, яку батько щойно приніс, брав її, обтирав бо свиту і їв сирою. Мені аж страшно стало.

Але ще страшніше стало, як почула, що одна жінка, Карла Ганна, через нестерпний голод поварила та поїла своїх дітей. Сусіди помітили, що давно не бачили на подвір'ї її дітей. Вирішили увечері зазирнути до неї у хату через вікно. Та й побачили, як вона з сундука виймала за руку мертву дитину. Вони дуже перелякалися і доповіли про побачене бригадиру Бруснику. Коли він до неї прийшов, то побачив, що вона смажила м'ясо.

Ту жінку забрали у район, і ніхто про неї більше нічого не чув.

Ще згадую, як ми з батьком на горищі розгрібали сміттячко і вишукували зернята кукурудзи. Вижили ми з горем пополам. Батько віддав у колгосп воза і конячку, думав, що дадуть за це зерна, але повернувся тільки з батогом.

Голодом нас не знищили, то в 1938 році батька засудили до 10 років без права переписки, і він помер на будівництві Біломоро-Балтійського каналу.

Тож голодний психоз і тривале недоїдання спричинили мутацію моралі населення. Селяни-канібали втратили людську подобу. Їх судили, тому що вони вчинили моральний і кримінальний злочин, але чи були вони злочинцями? Що спонукало їх до людоїдства? Голодомор!

Незуненко Марія Луківна

ГІРКА ТВОРЧІСТЬ ЗНЕДОЛЕНОГО НАРОДУ

РЯДНИНА Ольга,
учениця VIII кл. Суботівської
загальноосвітньої школи I-III ст.

Тема колективізації, голодомору знайшли відображення в усній народній творчості. Яку тягу до життя мав український народ, коли в ті страшні часи голодомору складав частівки, співомовки, приказки, вірші, прислів'я, анекдоти. В цих творах народ відверто констатував злигодні життя:

*Нема хліба, нема моні,
А ми плескаєм вдолоні.
Встань-ка, Ленін, подивися,
Як колгоспи розжилися:
Гарба раком, трактор боком,
І кобила з одним оком,
І корова без хвоста,
І комора пуста.
Їде Сталін на тарані,
Дві сільодки у кармані.
Цибулиной поганяє –
Америку доганяє.
А на хаті серп і молот,
А у хаті смерть і голод.
Нема хліба, нема сала,
Бо радянська влада стала.
Ні корови, ні свині,
Тільки Сталін на стіні*

Босі, в простеньких спідничках, в біленьких хустиночках...ходили у пошуках їжі, наспівуючи...

*Куди йдеш, куди йдеш,
Куди шкандибаєш?
У райком за пайком,
Хіба ти не знаєш?*

Або з гіркотою та слізьми на очах:

*Батько в созі, мати в созі,
Діти бродять по дорозі...*

Голодні, збідовані, люди віршем констатували злигодні життя...

*Нема сала, нема кики,
Тільки кіно та музики...*

Приказки, прислів'я, примовки та частівки творилися українським народом тоді самі по собі, з того стану і потреби, в яких перебуває людина. Тому-то в них відтворено найсуттєвіше і вони завжди найістинніші.

Частівки

*Нехай кишки воркотять –
Вони їсти хочуть.
Чого очки не сплять –
Вони ж їсти не хочуть?*

*В тридцять третьому году
Їли люди лободу
Пухли від голоду –
Помирали на ходу*

*Отощали усі люди.
Падали, як мухи,
Кропивою-лободою
Не наповниш брюха...*

*Голова укази издає:
- Продналог давайте,
Де хочете, там беріть,
Хоч з нігтів колупайте*

Прислів'я.

Совецька власть – як порваний мішок: скільки не сип, все одно не насиплеш

*В тридцять третьому году
Люди мерли на ходу*

*Кулак у нас той,
Хто на кулаку спить.*

*Таку примовку приказували, коли викачували стебло в долонях, щоб потім їсти
Какакіш, какіш, молочай, у мед умочай,
А з меду у вино, щоб солодше було.*

ГОЛОДОМОР 1932 – 1933 РР. ПРИЧИНИ, ПЕРЕДУМОВИ, НАСЛІДКИ. СЕЛО МЕЛЬНИКИ 1932 – 1933 РОКІВ ХХ СТ. НА ТЛІ ДЕРЖАВНИХ ПОДІЙ

МАКАРІЮК Вікторія Володимирівна,
*молодший науковий співробітник
Національного історико-культурного
заповідника „Чигирин”*

*Щиро вітаю учасників Третьої
історико-краєзнавчої учнівської
конференції. Тему, якій присвячена
наша конференція, не можна назвати
емоційно легкою. Навпаки, це одна з
найболючіших тем. Всі, тут присутні,
хто готувався до неї і спілкувався зі*

*свідками тих трагічних років знають, що біль, який пережито 75 років тому,
згадується і зараз крізь сльози. Такі спогади не можуть залишити людину
байдужою.*

*Все, описане мною нижче, розкриває хід подій, які привели до голодомору і
сам голод в селі Мельники, моєму рідному селі, в селі , де мій рід «пустив
коріння» на декілька поколінь до того, в селі, де «зарито» мого «пуна», і
зарито так глибоко, що іншого місця на Землі для себе я не бачу.*

*Нижче подані матеріали я збирала ще в 2003 – 2005 роках, коли ще були
живі свідки голодних років, спогади яких були настільки живими, що інколи*

здавалось, що це все відбувалось з ними не 70 років тому назад, а той рік, чи поза той. Спілкуючись з людьми я ділила їхній біль на двох, сльзи на двох і тому можу сказати, що все написане нижче – відфільтровано через душу, і ні додати ні вирізати звідси хоч речення я не в змозі.

Хочу також сказати, що ця робота лягла в основу однієї з серій радіопередач про Голодомор, які підготувало радіо Бі-Бі-Сі, саме цей матеріал одного жовтневого дня привів до мого порогу приємну жінку і розумну людину – Ольгу Тимофіївну Бурду – кореспондента радіо Бі-Бі-Сі, майстра своєї справи.

Останнім часом з друку виходить багато книг по даній тематиці. У 2007 році в м. Черкаси вийшла з друку книга «Голодомор. Книга пам'яті в документах і спогадах», де на 437 сторінці в зведеній таблиці подано інформацію про села Чигиринського району. На 2007 рік тільки в семи селах району були складені списки жертв голодомору. Це села Галаганівка (44), Зам'ятниця (43), Іванівка (113), Матвіївка (45), Стецівка (80), Суботів (80) та Мельники (185). Поіменний список жертв Голодомору в Мельниках додається.

Сто вісімдесят п'ять чоловік. 185 доль, 185 страждань. Лише двох людей до цього списку додала я, і це все, що мені вдалося зробити, адже я народжена лише в 1970 році. Зараз, в даний час, до роботи по доповненню списку долучився голова ради ветеранів села Чучупака Микола Сергійович. Список, до якого було вписано 183 осіб, було складено не в 2006-2007 роках, і не сільською радою, як написано в таблиці, а набагато раніше. І тому, я вважаю, буде справедливо, якщо сьогодні ми згадаємо тих людей, які займалися цим не за указом Президента, а за покликом душі. Це Жук Текля Григорівна та Мироненко Григорій Арсенович. Про них вам розповість наступний доповідач – Чиж Альона, я ж пришу заслухати мою доповідь: «Голодомор 1932 – 1933 років. Причини, передумови, наслідки. Село Мельники 1932 – 1933 років на фоні державних подій».

За час розвитку людського суспільства не раз траплялися випадки, які міжнародною громадськістю класифікувалися як злочини проти людства.

Одним з яскравих і по своїй суті найжорстокіших злочинів проти українського народу був організований сталінським режимом штучний голодомор 1932 – 1933 років. Найстрашнішим було те, що це було не стихійне природне явище, не природний катаклізм. До цього голоду держава штовхала село, яке відмовлялося прийняти колективну систему господарювання з початку колективізації, в той час як більшовики шлях до соціалістичного суспільства пов'язували з переведенням селянства на рейки великого виробництва, поскільки в умовах тоталітарної держави колгоспами керувати легше [2, 327]. Основними запропонованими формами господарювання були ТСОЗи, артілі, комуни.

Селяни не бажали відмовлятися від своєї власності і передавати її в колгоспи. Поставлені в безвихідь, вони почали продавати або забивати худобу, ховати або псувати сільськогосподарський реманент. Щоб врятувати поросля від "усуспільнення" та не здавати шкуру, його різали в сараї, витягували на горище,

там осмалювали жаром під висмикнутим з комина димарем, щоб дим виходив через нього, щоб складалося враження, що топиться в хаті [9, 6].

Довго мельничани противились колективізації. Та в 1929 році 2 березня на Монастирських і Будянських землях була створена комуна "Заповіт Леніна". Пізніше, в березні 1930 року організовано два ТСОЗи: "Доля бідняка", який пізніше перейменовано в "Нове життя" та "Іскра", які були об'єднані в 1932 році в артіль "Ударник" [5, 10].

Разом із створенням колгоспів за Постановою ЦК ВКП(б) в кінці січня 1929 р. "Про заходи по ліквідації куркульських господарств в районах суцільної колективізації" почалось розкуркулювання заможних селян [4, 19]. Становлення колгоспно-радгоспної системи супроводжувалось насильницькою експропріацією землі, худоби, реманенту.

Ось як розкуркулювання згадує Шпильова Олена Петрівна (1919 р.н.), яка з батьками на той час жила на х. Беркотівка: "Розкуркулювали нас в листопаді 1932 року. Одного дня прийшли люди (не хочеться їх і згадувати), описали все майно, навіть перепряди конопель. Про те, що будуть розкуркулювати батьки знали, бо не хотіли йти в колгосп. Але ми надіялись, що це лихо нас обмине, бо були не куркулями, а середняками. Та й викуп, який нам запропонували як відступне, батько заплатив (заплачено 2000 крб., щоб по документах наша сім'я залишилась в середняках). Але на другий день приїхали люди і з нашого двору вивезли все майно і худобу: в хліві була дуже велика вгодована свиня, яку батько не встиг зарізати, коза, кури, – забрали все. Свиню догнали до колгоспу і там зарізали, м'ясо поділивши між собою. Коза ходила по колгоспному двору ще з місяць, а потім її не стало. Скриню з одягом, яку теж забрали, поставили в сільраді і продавали з неї одягу. Купляли свої ж, мельничанські люди, які на той час вже вступили в колгосп. Коли одяг із скрині продали — нам дозволили її забрати. Отож на зиму в нас залишилась пуста скриня і мішок картоплі. І це в листопаді! Але голодовку наша сім'я однаково пережила" [10, 9].

У 1929 р. на листопадовому пленумі ЦК ВКП(б) було вирішено "за всяку ціну" прискорити розвиток машинобудування і інших галузей важкої промисловості, для того, щоб забезпечити умови для побудови нових фабрик і заводів. У таких умовах село стає сільськогосподарським додатком великої індустріалізації. Тобто основне завдання села – забезпечити робітників продуктами харчування, яких катастрофічно не вистачало.

В таких умовах на кожне господарство накладався ненормований план хлібозаготівлі, який з кожним роком зростав. У 1930 р. по Україні було здано 400 млн т хліба, в 1931 р. – 380, але цього досягнуто майже повним знекровленням села [3, 10].

Спостерігаючи за цим процесом державні діячі зайнялись не порятунком селян, а навпаки, посилили тиск на них. Згідно з постановою РНК УРСР від 6 грудня 1932 р. конфіскації підлягали продовольчі і посівні фонди, а в разі невиконання плану хлібозаготівель вилучались і насінні фонди [3, 12]. Разом з тим 6 грудня 1932 року виходить Постанова РНК УРСР і ЦК КП(б)У "Про занесення на "Чорну дошку" сіл, які злісно саботують хлібозаготівлі" підписана головою рад наркому В.Чубарем і секретарем С Косіором де сказано: "Негайно

припинити довіз товарів кооперативну і державігу торгівлю...; заборонити колгоспну торгівлю...– припинити... кредитування і провести дотермінове стягнення кредитів... і т.д." [3, 524].

В Мельниках весняну посівну кампанію вже не було чим проводити, і тому комунари свій посівний фонд почали поповнювати за рахунок індивідуальних селянських господарств. Вже навесні 1932 р. люди жили впроголодь. Врожай осені, який вдалось зібрати, трохи поповнив селянські оселі хлібом, але ненадовго. Вже влітку 32-го з'являються на полях люди, яких називали "перукарями". Вони ножицями зрізали колоски, щоб хоч було чим нагодувати дітей. Почалися так звані "крадіжки соціалістичного майна", за які згідно з "Інструкцією Верховного суду та ОДПУ СРСР "Про механізм застосування репресій" за "Постановою ЦВК та РНК СРСР" від 7 серпня 1932 р. передбачалось, згідно з розділом 2 п.б, десятирічне позбавлення волі, а при систематичних крадіжках "колхозного хлеба, свекльї и др. с/х продуктов" - вища міра покарання [3, 563].

Поскілки план по хлібозаготівлі виконати не вдалося, знову по селу пішли загони, які витрушували останнє зерно в людей. В Мельниках люди, які цим займались, були особливо жорстокі. На кожному кутку трусили зерно різні бригади. Так в історію ввійшли: Лук'янеико Дмитро, Задоя Григорій, Вітько Василь, (?) Іван Пимонович, Марченко Денис, Атамась Микола, (?)Кирило Сарафійонович, Самофал Юлим Всеволодович, Холод Павло Максимович, Пилилась Ничипір, Красота Григорій Лукович, Хижняк Семен Михайлович⁷. Це були люди, які в односельців, навіть у сусідів, витрушували все до останньої зернинки, прирікаючи людей на голодну смерть [11, 1]. Але про кожного з них відгуки різні. Якщо Вітько Василь просто ходив, бо примушували, але не подавав голосу, то Кирило Сарафійонович, бачачи, що забирають все до останньої зернини, вступався за хазяїв і просив, щоб залишили хоч що-небудь. А от про Марченка Дениса, Красоту Грицька, Івана Пантелеймоновича добрих відгуків не було. Всі, хто пам'ятає в ті часи цих людей плакали і говорили, що це були нелюди [11,2].

Витрушували все – з комор, засіків, горщиків, рукавиць. Забирали навіть те, що було звареним!!! Якщо в когось із членів бригади виникали підозри, що господар зерно закопав, то металевими прутами перевіряли двір, город, сіно, солому. Голод почався з осені 1932 року, але весна 1933-го була найважчою.

Протягом весняних місяців у Мельниках померло більше 180 чоловік [7, 1]. Мати Дробної Одарки Пилипівни наховала в глечиках пшениці, понасипавши до половини і поставивши глечики за комин. Квасолу в рукавицях поховала підвісивши на мотузочках між одягом. Але бригада, що прийшла до них, забрала все те, та ще й за те, що поховали, забрали варену кашу з горщиком. В голодовку сім'я Васюри Пилипа, батька Одарки, втратила чотирьох членів родини: дружину Васюру Олиту Федорівну (1882 р.н.), матір – Васюру Лихверю (1862 р.н.), дочку Хтодору (1926 р.н.), сина Григорія (1928 р.н.). З дітей вижили Одарка і Марія, бо, за їх словами, найчастіше бігали по молоко до хрещених батьків Одарки – Чучупаків Оксани і Степана і в переважній

більшості випадків додому доносили менше половини, обділяючи таким чином інших членів сім'ї [12, 8].

Коли почала цвісти акація, вона стала єдиним продуктом, який можна було біль-менш споживати. Крім акації їли листя липи, лушпиння, товкли качани і бадилля кукурудзи, гнилі буряки [13, 3]. Але декому не допомогла навіть акація. Швед Параска Іванівна весною 1933-го втратила чотирьох своїх братів і сестер віком 1,4, 5 і 8 років. Поховані вони в кінці городу, тому що підвода, яка їздила по селу збирати трупи, не встигала всіх вивозити на кладовище. Дехто з людей просив, щоб приїхали наступного дня, бо людина сьогодні ще жива, а завтра вже буде мертвою точно [13, 3].

В більшу частину родин с. Мельники весною 1933-го прийшла біда. У Заді Кирила було 11 дітей. З них померло 7. На цвинтарі поховано 4, а 3 – біля хати. Задоя Степан і троє його дітей померли майже одночасно.

Багато людей, не маючи нічого їстівного, йшли або ж по селу просити милостині, або ж до лісу, в надії щось знайти, хоч якусь падаць. Так Стародуб Наталка Павлівна пішла в ліс по здобич і померла на о. Зубкове. Там її закопали. Цокало Павло Антипович, який пішов до сусідів попросити їсти, помер під тином [6, 11].

Інколи люди, не витримуючи постійної присутності смерті, вчиняли акти самогубства. Коли помер Козир Пилип Дем'янович, його дочка, вже пухла з голоду, підійшла до сусідського колодязя, перехрестилася і скочила вниз головою. Діти побачили, і кутчани витягли дівчинку гачками.

Голод і відчай штовхали людей навіть на найстрашніше - людодіство. В двох випадках матері з'їдали своїх дітей, в третьому жінка, прізвище і ім'я якої поки що не встановлено, з'їла п'ятирічного хлопчика Гришу, в чому зізналась через сорок років, помираючи [14, 10].

Розуміючи, що за такої ситуації не те, що не буде чим проводити весняну посівну кампанію, а й не буде кому, правління артіль "Ударник" організує поїздку по хліб аж на Північний Кавказ. Командували Бондаренка Платона і Лісового Петра. Весною 1933-го вони в артіль привезли півтонни сої і сочевиці. Це декому допомогло пережити найстрашніші часи [15, 5].

На сьогоднішній день в список жертв голодомору с. Мельники внесено прізвища 185 осіб. І це тільки ті, хто помер весною 1933 р. Загалом же по Україні кількість загиблих від голоду остаточно не підраховано. Тому кількість його жертв, за різними джерелами, коливається від 3 до 9 млн чол. [4, 47].

Голодомор 1932 – 33 рр. належить до трагедій, наслідки яких відчуються багато десятиліть. Помирали з голоду здебільшого селяни. Трагедія 1932 – 33 рр. остаточно зламала їхній опір колгоспно-феодальній системі, суттєво підірвала сили у відстоюванні споконвічних національних прав. Саме цього прагнув тоталітарний режим, саме про це цинічно говорили його ставленики в Україні.

"Між селянами і нашою владою точиться жорстока боротьба. Це випробування нашої сили і їх витривалості. Голод довів їм, хто тут господар. Він коштував мільйони життів, але колгоспна система існуватиме завжди. Ми

виграли війну", – підбивав підсумки періоду секретар ЦКВКП(б)У і секретар Дніпропетровського обкому КП(б)У М. Хатаєвич [8, 249].

Коментарі та примітки.

1. Залежно від ступеня усуспільнення колективні господарства поділялись на кількатипів: **ТСОЗи** – товариства спільного обробітку землі, в яких колективізувалися лише посіви; **артілі** – колективізувалися посіви та майно, але залишалась присадибна ділянка та необхідний для її обробітку живий і неживий реманент; **комуни** – селянські господарства повністю розчинялись в колективному.
2. На вищезгаданому пленумі було зазначено, що Україна повинна в найкоротший термін впровадити колективізацію, показуючи приклад іншим радянським республікам. Тому внаслідок прискорення темпів проведення колективізації стрімко зростала кількість районів суцільної колективізації. Якщо в жовтні 1929 року в Україні було 10 суцільно колективізованих районів, то через два місяці їх стало 46.
3. Сім'ю Олени Петрівни приїхали розкуркулювати: Красота Григорій Лукович, Холод Павло Максимович, Пилипась Ничипір, Самофал Юхим Всеволодович, (?) Іван Пантелеймонович. Всі Мельничани.
4. В різних галузях промисловості на той час будувалось близько 400 нових підприємств. Як гриби після дощу на півдні і сході України виростають заводи-гіганти, вартістю понад 100 млн. крб. кожен. Це «Запоріжсталь», «Криворіжсталь», «Азовсталь», «Дніпрогес», «Дніпроалюмінійбуд», «ХТЗ», «Харківський турбінний завод». У Донбасі стали до ладу 100 нових шахт.
5. З хліба, який було здано на виконання експортних зобов'язань пішло: в 1930 році – 298 млн. пудів, в 1931 р. – 316 млн п., в 1932 р. – 107,9 млн. п., в 1933 р. – 105,3 млн.п., що свідчить про те, що голодували не тільки селяни, а й робітники вели напівголодний спосіб життя.
6. Славнозвісний «Закон про п'ять колосків», підписаний власноруч Сталінінм.
7. «Чорний список» допомогли скласти: Дробна Одарка Пилипівна, Сула Семен Іванович, Шпильова олена Петрівна, Атамась Мотря Григорівна, Головка Марфа Матвіївна, Матірна Явдоха Петрівна.
8. Під час відзначення 75 роковини Голодомору названо вже цифру 10 млн. чол.

Список жителів с. Мельники Чигиринського району, які померли від голоду весною 1933 року

Порядковий номер та прізвище, ім'я, по батькові	Рік народження
1. Атамась Василь Ярифейович	1900
2. Атамась Петро Васильович	1924
3. Атамась Василь Васильович	1927
4. Атамась Оксана Василівна	1931
5. Атамась Михайло Ярифейович	1905
6. Атамась Явдоха Іванівна	1922
7. Атамась Ферір Іванович	1928
8. Атамась Михайло (?)	1883
9. Атамась Панас Хомович	1888
10. Атамась Марія Панасівна	1919
11. Атамась Микола Панасович	1921
12. Атамась Іван Панасович	1924
13. Атамась Євген (?)	1873
14. Андрущенко Терентій Сакійович	1889
15. Балабуц Онисія (?)	1890
16. Балабуц Яків Семенович	1924
17. Балабуц Соломія Семенівна	1927
18. Балабуц Параска Семенівна	1930
19. Біда Василь Дмитрович	1931
20. Біда Федір Дмитрович	1933

21.	Бразалій Марко Максимович	1884
22.	Вітько Яким Іванович	1874
23.	Вітько Ївга Іванівна	1880
24.	Вітько Олександр Якимович	1916
25.	Вітько Іван якимович	1921
26.	Васюра Йосип Аврамович	1890
27.	Васюра Анастасія Йосипівна	1922
28.	Васюра Василь Йосипович	1927
29.	Васюра Кіндрат Карпович	(?)
30.	Васюра Олександр Йосипович	1929
31.	Васюра Данило Тимофійович	1885
32.	Васюра Варфоломія Тимофійвна	1873
33.	Васюра Іван Мефодійович	1918
34.	Васюра Григорій Назарович	1928
35.	Васюра Павло Артемович	(?)
36.	Васюра Олита Федорівна	1882
37.	Васюра Григорій Пилипович	1928
38.	Васюра Хтодора Пилипівна	1926
39.	Васюра Лихверя (?)	1862
40.	Васюра Олександр Іванович	1929
41.	Васюра Ярина Іванівна	1921
42.	Горбань Нестір Гнатович	1881
43.	Горбань Оксана Юхимівна	1883
44.	Головко Андрій Олександрович	1921
45.	Головко Василь Миколайович	1925
46.	Головко Якилина Миколаївна	1929
47.	Гончар Хтодора Зіновіївна	1883
48.	Гончар Семен Мефодійович	1906
49.	Гончар Іван Сергійович	1920
50.	Гончар Ганна Сергіївна	1923
51.	Гончар Володимир Сергійович	1925
52.	Гончар Сергій Сергійович	1927
53.	Гончар Оксана Сергіївна	1930
54.	Гончар Сергій Кирилович	1890
55.	Деркач Михайло Лукович	1929
56.	Деркач Марко Якимович	1890
57.	Деркач Марія Марківна	1921
58.	Деркач Микола Маркович	1923
59.	Деркач Степан (?)	1890
60.	Деркач Іван Данилович	1921
61.	Деркач Михайло Петрович	1914
62.	Деркач Ганна Петрівна	1931
63.	Драголюб Радіон (?)	1925
64.	Дудник Іван (?)	1920
65.	**Зубенко Григорій Кирилович	1928
66.	Задоя Григорій Кирилович	1920
67.	Задоя Семен Кирилович	1922
68.	Задоя Явдоха Кирилівна	1924
69.	Задоя Феня Кирилівна	1926
70.	Задоя Олекса Кирилович	1928
71.	Задоя Василь Кирилович	1930
72.	Задоя Микола кирилович	1932
73.	Задоя Степан (?)	1880
74.	Задоя Михайло Степанович	1919
75.	Задоя Григорій Степанович	1921
76.	Задоя Микита Степанович	1925
77.	Задоя Василь Сафронович	1928

78.	Зінченко Демид Кирилович	(?)
79.	Зінченко Левко Іванович	(?)
80.	Кривда Йосип Іванович	(?)
81.	Кривда Іван Йосипович	1929
82.	Козир Демид Пилипович	1884
83.	Козир Катерина Пилипівна	1920
84.	Козир Іван Іванович	1927
85.	Козир Роман Іванович	1929
86.	Козир Василь Іванович	1932
87.	Козир Петро Якович	1863
88.	Кучеренко Данило (?)	1901
89.	Кучеренко Григорій Данилович	1926
90.	Кучеренко Варвара Данилівна	1929
91.	Кучеренко Олита Данилівна	1931
92.	Лук'яненко Микита Федотович	1920
93.	Лук'яненко Семен Федотович	1922
94.	Лук'яненко Гордій (?)	1925
95.	Лук'яненко Іван Григорович	1921
96.	Луцкевич Микола (?)	(?)
97.	Матірний Яків Савович	1887
98.	Матірний Харлан Дмитрович	1867
99.	Матірна Текля Володимирівна	1877
100.	Макарюк Дмитро Семенович	1885
101.	Макарюк Василь Дмитрович	1914
102.	Макарюк Оляна Дмитрівна	1912
103.	Макарюк Володимир Дмитрович	1925
104.	Мироненко Наталка Мефодіївна	1918
105.	Мироненко Мар'яна Карпівна	1883
106.	Мироненко Арест Юхимович	1898
107.	Мироненко Іван Арестович	1921
108.	Мироненко Степан Арестович	1923
109.	Мироненко Ганна Арестівна	1928
110.	Мироненко Федір Костович	1883
111.	Мироненко Параска (?)	(?)
112.	Мироненко Лука Іванович	1925
113.	Майстренко Ганна Терентіївна	1825
114.	Мірошніченко Іван Петрович	1926
115.	Ніколаєнко Микола Панасович	1919
116.	Ніколаєнко Василь Панасович	1921
117.	*Овдій Марія Семенівна	1913
118.	**Овдій Ганна Іванівна	1930
119.	Омельченко Параска (?)	(?)
120.	Проценко Макар Костович	1920
121.	Проценко Михайло Костович	1923
122.	Проценко Левко (?)	1890
123.	Проценко Ганна Левківна	1921
124.	Проценко Іван Левкович	1923
125.	Пиптя Федір (?)	1887
126.	Пиптя Микола (?)	1890
127.	Пилипась Яків Микитович	1890
128.	Пилипась Мотря Федорівна	1895
129.	Пилипась Микола Якович	1926
130.	Пилипась Михайло Ничипорович	1923
131.	Пилипась Марфа Антонівна	1929
132.	Пилипась Секлета	1863
133.	Рак Ліда Семенівна	1926
134.	Рак Іван Карпович	1918

135.	Рак Петро Карпович	1924
136.	Романча Омелько Антонович	1870
137.	Радишевська Ганна Митрофанівна	(?)
138.	Радишевський Федір Митрофанович	(?)
139.	Радишевська Ярина (?)	(?)
140.	Радишевський Михайло Федорович	(?)
141.	Радишевський Кіндрат Федорович	(?)
142.	Радишевський Семен Федорович	(?)
143.	Радишевська Хтанаська Федорівна	(?)
144.	Стародуб Микита Власович	(?)
145.	Стародуб Наталка Павлівна	(?)
146.	Стародуб Кирило Микитович	(?)
147.	Стародуб Олександр Микитович	(?)
148.	Снозовий Яків Явдокимович	(?)
149.	Снозова Хтодоська Явдокимівна	(?)
150.	Снозова Пріська Явдокимівна	(?)
151.	Сула Дементій (?)	1880
152.	Самофал Федір Карпович	(?)
153.	Цокало Павло Антипович	1884
154.	Цокало Петро Павлович	1921
155.	Цокало Семен Павлович	1925
156.	Цокало Микита Антонович	1890
157.	Чиж Гапка Григорівна	1926
158.	Чиж Данило Григорович	1918
159.	Чиж Григорій Петрович	1893
160.	Чиж Мусій Петрович	1898
161.	Чиж Гаврило Порфилович	1921
162.	Чиж Микола (?)	1853
163.	Чиж Ганна (?)	1853
164.	Чиж Якилина Миколаївна	1880
165.	Чиж Сарафина (?)	1863
166.	Чучупака Павло Михайлович	(?)
167.	Чучупака Іван Павлович	(?)
168.	Швед Іван (?)	(?)
169.	Швед Марія (?)	(?)
170.	Швед Федір Іванович	1913
171.	Швед Пилип Сергійович	(?)
172.	Швед Ївга Сергіївна	(?)
173.	Швед Іван Павлович	(?)
174.	Швед Олита Сергіївна	(?)
175.	Швед Іван Аврамович	(?)
176.	Швед Володимир Ларіонович	(?)
177.	син Шведа В.Л.	(?)
178.	син Шведа В.Л.	(?)
179.	Шевченко Мина (?)	(?)
180.	Шевченко Явдоха Миколаївна	1871
181.	Шевченко Олена Гаврилівна	1930
182.	Химич Панас Артемович	1917
183.	Химич Федір Степанович	1915
184.	* (?) Марія (?)	(?)
** (?)	Галя (?) (жили біля кочегарки)	1929

Зірочкою позначені випадки людоїдства: * – матері, що їли власних дітей, ** – з'їдені діти.

Посилання

1. Бондаренко В.В. Развитие общественного хозяйства колхозов Украины в годы довоенных пятилеток. – К., 1957.

2. Довідник з історії України. – К.: Генеза, 2001.
3. Колективізація і голодомор на Україні 1929 – 1933 р.: Збірник документів і матеріалів. – К.: Наукова думка, 1993.
4. Кульчицький С.В. 1933: трагедія голоду. – К., 1989.
5. Мироненко Г.А. Становлення радянської влади в Мельниках. Альбом.
6. Мироненко Г.А. Чигирин і Чигиринщина. Альбом.
7. Список мельничан, що весною 33-го померли від голоду склали Жук Тетяна Григорівна та Мироненко Григорій Арсентійович.
8. Турченко Ф.Г. Новітня історія України. – К., 2000.
9. МПДА. Розповідь Сули Семена Семеновича.
10. МПДА. Розповідь Шпильової Олени Петрівни.
11. МПДА. "Спогади про голод 33-го". Збірка спогадів, записана з уст жителів с. Мельники.
12. МПДА. Розповідь Дробної Одарки Пилипівни.
13. МПДА. Розповідь Атамась Мотрі Григорівни.
14. МПД. Розповідь Проценко Катерини.
15. МПД. Розповідь Головка Марфи Матвіївни.

ЖНИВА СКОРБОТИ

СПАСІБІНА Світлана,

учениця XI кл. Медведівської загальноосвітньої
школи I-III ст. ім. М. Залізняка

Це було не стихійне лихо, а зумисне підготовлений голодомор 1932 – 1933 років. Сталін, говорячи про підсумки першої п'ятирічки, заявив: «Ми, безперечно, досягли того, що матеріальне становище селян і робітників поліпшувалося з року в рік. У цьому можуть сумніватися хіба що запеклі вороги радянської влади» [1, 23]. А після такої заяви ніхто не міг висловити іншу точку зору. А насправді – все забрала влада у селян, всі фонди: продовольчі, фуражні, насінневі. Це був розбій, свідомо спрямований на фізичне винищення селян, українців.

Масове голодування розпочалося ще у грудні 1931 року, тривало до вересня 1933 року. 22 місяці народ страждав, мучився, вмирав. Число жертв – 8 мільйонів чоловік. Це 1/5 всього населення України [3, 47].

У 1932 році погодні умови склалися сприятливі, і хліб, слава Богу, вродив, українці, працюючі люди, не полінувалися зібрати його. Але становище в країні було катастрофічне. Тому партійно-державна верхівка під керівництвом Сталіна прийняла холоднокривне рішення: вийти з кризи шляхом конфіскації запасів зерна у хліборобній галузі. Отож, на Україну було відправлено з Москви і Ленінграда так званих десятитисячників – кримінальних злочинців [4, 59]. Як хижі зграї, вони ходили від хати до хати і шукали хліба. Пробивали залізними щупами підлоги, печі, стіни, скопували подвір'я, сади, городи, їздили по полях і все, що знаходили, забирали, залишаючи цілі родини без шматка хліба.

За кілька місяців ці надзвичайні комісії під керівництвом Кагановича, Молотова, Постишева викачали із сіл усі запаси зерна. У кожному населеному пункті були спеціальні бригади, які викликали по одному господареві, вимагаючи негайно відвезти на станцію мішок зерна. Відпускали тільки після того, як селянин погоджувався. Деякі селяни-бідняки накладали на себе руки. Ганебним і водночас злочинним було відверте вбивство дітей за розкрадання так званої «соціалістичної власності». Відомо, що 7 серпня 1932 року ЦВК і РНК СРСР прийняли постанову, яку народ назвав декретом про «п'ять колосків». Судові й позасудові органи чинили безкарно глум над селянами, масово забивали дітей, що голодні ходили по колгоспному полі і збирали колоски [2, 563].

Так, у селі Бурти Київської області було заарештовано 2 дівчат 12-ти і 14-ти років, їх піддали жахливим тортурам: палили руки сірниками, кололи голками пальці, тиснули пальці дверима, виламували їм руки. Зловлених дітей прив'язували до коней і піддавали їх тортурам, тіла невинних жертв закопували таємно [4, 63]. Таких фактів досить багато.

1932... Жахливі сторінки голодомору. А чи були ті, хто виступав з протестом, заступався за голодуючих? Так, були, але про них ми знаємо мало. Серед тих правозахисників – Лука Даниленко.

1932 рік. Молодий лейтенант Даниленко закінчив артилерійське училище і з радістю прибув до свого рідного хутора Вейхово на Сумщині. Зустрівся з рідним братом, і Давид розповів йому про голодомор – і про спухлих людей, і про вимерлі села. І якраз тоді прибув уповноважений з району по заготівлі хліба і наказав Давиду вести до тих, хто має хліб. Давид почав відмовлятися, бо у людей вже не було чого брати. Лука не витримав. Підвівся, витягнув наган і наказав негайно забиратися з хутора і забути сюди дорогу, а ні – то він всіх перестріляє.

Поїхав Лука у літні військові табори, а слідом за ним полетів донос про випадок на хуторі. І запрацювала державно-тоталітарна машина:

виключення з рядів КПРС, переведення на Далекий Схід, слідчий ізолятор, військовий суд у Хабаровську, вирок - розстріл із конфіскацією майна [4, 64].

Наступила холодна зима. Хліба не стало вже до Нового року. Голодні сім'ї їли кукурудзяні качани, стебла, просяне лущиння, стручки акації, сушену соломку, трави, гнилі кавуни й буряки, а також м'ясо домашніх тварин і дохлих коней.

Голод охоплював територію з населенням 60 млн. чоловік, а число жертв досягало 7,5 млн. У селах навесні 1933 року почалося людодство і трупоїдство. Зареєстровано 10 тис. судових справ над людодями. Коли наступила весна, розсипалися люди на пасовиська. Скубли все, що починало зеленіти. Рвали кропиву, лободу, бур'яни, варили кашу з грициків, калачиків, їли цвіт акації, різні гриби, навіть отруйні, і помирали від отруєння. Тим, хто ходив весною на роботу в колгосп, давали відсипне – 200 грамів борошна або крупи. До цього люди додавали перетертого берестяного листа і пекли маторжаники.

1933 рік. Найчорніший час в історії України. В світі не зафіксовано голоду, подібного тому, що випав на долю однієї з найродючіших і найбагатіших країн.

Навесні цього року в Україні помирало 25 тис. людей щодня, 1000 – щогодини, 17 – щохвилини. Всього жертвами голодомору, за неповними даними, стали від 7 до 10 млн. чоловік, з них 3 млн. — діти [4, 54] Наприкінці зими 1933 року голод набув в Україні велетенських розмірів. Люди в селах їли мишей, щурів і горобців, траву, кісткове борошно, кору дерев. Намагаючись урятуватися, тисячі селян ішли в міста, де навесні скасували хлібні карточки, і можна було купити хліб. Проте сільським жителям хліб не продавали. Дороги, що вели до міст, були заблоковані, проте тисячі селян усе ж пробивалися туди, та, не знаходячи порятунку вмирили прямо на вулицях. Намагаючись врятувати від голодної смерті дітей, селяни везли їх до міст і залишали в установах, на вулицях. Доведені до відчаю, люди їли один одного, викопували мертвих і також їли.

Не обминув голод і наш край. Голод в селі Медведівка Чигиринського району Черкаської області розпочався ще з осені 1932 року. Попід хатами ходили бригади, витрушували зерно, квасолу, горох (навіть з горщиків), залізними прутами розшукували захований у ямах хліб, тобто все відбувалось за сценарієм. Зима 1932 – 1933 років була дуже тяжкою, але найстрашніше наступило весною. Люди їли неїстівне – товкли в ступах качани з кукурудзи, домішували полову, шукали в лісі левурду, чухрали молоде листя з липи, рвали квіти акації, розшукували щавель. Попід хатами щодня ходили старці, прохаючи щось з'їсти. М'ясо коня, що загинув, вважалось ласощами.

Цей жах голоду був знайомий мільйонам людей. Серед них Слісаренко Марія Іванівна, 1922 року народження – очевидець голодомору 1932 – 1933 років в селі Медведівка. В її пам'яті закарбувалися ці страшні сторінки з життя нашого народу: «Я жила в бідній сім'ї, як сказати, в сім'ї селянина. Нас в сім'ї було восьмеро. Це були батько, мати, шестеро братів і нас двоє. Галька і я. Я в сім'ї була сама найменша. Мій батько працював в колгоспі, а мати ткала. Одного разу в 1933 році мій батько поїхав на заробітки і не повернувся. Я змалечку ходила по наймах, працювала в колгоспі. Ми їли листя із дерев, торішні буряки, картоплю, моркву, цибулю тощо. Старші брати працювали на полях. Кожен день вони приносили по три, або чотири стакани кукурудзяного борошна.

Але найдужче мені запам'яталось чуже горе, в сім'ї Мироненка Івана Юхимовича. Він жив неподалік від нас. Якось я не могла заснути, лежачи на ліжку. Потім раптом почула страшні крики Марійки, дочки Івана, ми перелякались, а ранком, коли ми прийшли, то вони були мертвими.

Ми їх поховали на кладовищі. Потім через рік померла моя мама, і я лишилась одна із сестрою. Такі тяжкі дні запам'ятались мені в 1933 році» [6].

Зі мною поділився спогадами Гарбуз Костянтин Пантелеймонович, 1924 року народження: «В нашій сім'ї було 5 осіб: батько, мати і троє дітей. Вже у 1932 р. не було хліба та зерна. У 1932-1933 рр. зерно забирали бригади, і вже не було геть ніякого жита, пшениці, ячменю, гороху, кукурудзи у дворі. Сусід

Михайло Гнатович заховав у нас 4 мішки жита, але його знайшли і забрали. Ми залишилися без хліба. У нас залишилась лише бочка буряків, які мати заквасила на борщ, їли також гичку, яка почала відростати, ми її зривали і запарювали. А качани, які залишилися уже без зерна, товкли в ступі і робили муку, яку добавляли у запарену гичку і їли.

А найкраще для дітей, у той час було, коли сливи одцвілися, залишалися ріжки, і вони були дуже смачні. Ще їли цвіт акації і берестка, його сушили і мололи на муку. У мене в першого з трьох дітей почали пухнуть ноги. А на руках почала лопатись шкіра і текти вода. І я мамі кажу: «Я умру - мені капут». І мати взяла мене під руки і вивела на вулицю. Підвела до молодого акації, нагнула гілку з цвітом і каже: «Їж». Я їв, і мене це врятувало.

Почало підспівати жито, і ми крали колоски, з них виминали зерно і перетирали на борошно. А також зривали молоді качани, які тільки наливалися молочком, їх варили і пили сироп. А в кого були корови, тим було трохи легше, корів випасали і пили молоко.

Один чоловік від голоду пішов з Шмиглівки на Шпаківку (кутки с. Медведівки) і по дорозі вмер, а тіло його люди обрізали, варили і їли. Його діти дізналися про нього, поїхали возом, забрали його і поховали в дворі.

У Кравченка Івана Дмитровича шукали зерно в усіх сараях, горищах, і не могли знайти. А ще у саду було закопане зерно, мед, перерили все і знайшли, але цей мед не привезли до колгоспу, а забрали собі.

Кажуть, що голод зробили комуністи, але у той час у селі Івківці не було ні одного комуніста. Лише був актив села, який визначав Чигирин, і вже цей актив забирав у людей зерно. Потім це зерно звозилось на станцію Фундукліївка, зсипалося у кагат, але воно пропало, бо пішов дощ і зерно «загорілося» [6].

Писаренко Василь Дмитрович, 1928 року народження, тяжко, з жахом згадує голодомор 1932 – 1933 років: «Пам'ятаю, що все розпочалося з того, що людей силоміць забирали до колгоспів, а ті сім'ї, які відмовлялися робити задарма, не маючи з цього ніякого прибутку, відмовлялися йти в колгосп. І за непокору, таємно в Радянській Україні розпочався голодомор. В людей забирали все: зерно, картоплю, всю худобу, все, чим дорожили люди. Забирали, не думаючи про народ. Вижити в таких умовах практично було неможливо, але не жаліли нікого, ні дітей, ні жінок і тим більше чоловіків. По вулицях ходили примари, бо назвати людьми їх було важко. Тіла понабрякали, не можливо було впізнати когось, було чути страшні стогони. Ці муки людей лягли чорною плямою на все подальше їх життя.

...Мати заховала трохи жита у сундук, де його не знайшли, і вночі розпалювала піч, розминала жито на жорнах і пекла коржики. Ще, пам'ятаю, була захована бочка з квашеними буряками, з яких мати варила борщ, це й спасало нас від смерті. Пам'ятаю, як до нас прийшла сусідка і попросила хоч чогось з'їсти, бо страшно було переносити ці муки. Мати дала їй буряк, який заквасила на борщ. Наша сусідка гризла його і на її очах виступали сльози, руки трусилися, неначе вона нічого смачнішого ніколи не їла.

Ті, в кого поодбирали їжу і житло, були просто приречені на смерть. Ми мали хату та щось з'їсти, щоб тільки протриматися, не здаючись перед смертю.

Влітку вони ще могли прожити, а от зимою, коли в лісі чи на полях уже не було ні трави, ні рясту, а кругом лише сніг, люди ходили голодні й холодні, чекаючи смерті. Страшно все це згадувати, коли твої друзі, однолітки помирали просто на дорозі, в лісі, чи в хаті, і ніхто на це не зважав.

...Ще пам'ятаю випадок, коли в моїх сусідів не стало маленького хлопчика років чотирьох, Андрійка, як за ним плакала мати, не спала ночами, все чекала свого синочка і вже тоді, коли голодомор минув, одна баба зізналася перед смертю, що з'їла його, того маленького, невинного хлопчика, який так хотів жити, а вона, не боячись Бога, задушила його, положила в мішок під дерево і вже вночі, коли ніхто не бачив, віднесла до себе додому і з'їла його, забравши у дитини життя.

Коли я згадую ці всі події, то на душі стає дуже тяжко, і я дякую Богу за те, що я вижив, і нікому не бажаю пережити такі муки, які терпіли ми» [6].

Жах голоду не оминув і Воскобойника Павла Захаровича, 1916 року народження: «Я добре пам'ятаю голодомор 1932 – 1933 років, який не був наслідком стихії чи неврожайного року, а був результатом обдуманого і жорстокого геноциду проти українського народу. В колгоспах хліб забирали в державу ще з осені, а пшеницю та інші харчові продукти, які зберігалися в людей, спеціальні бригади колгоспних активістів відбирали насильно.

Відчуття голоду було ще зимою, але особливо він охопив село навесні. Тоді і почалися масові смерті. Дуже багато людей ходили опухлими, вмирали на ходу. Я бачив, як у моєму рідному селі від голоду пухли і умирали люди, як пухли малі діти, як старі люди падали прямо на дорозі. Коли почалася весна, і прокинулася природа, голодні люди їли все, що можна було їсти: акаційовий цвіт, свеклу, молодий рогіз. В селі поїли майже всіх собак і котів. Моя сім'я також би вмерла, якби не корова, яку ми тримали і стерегли, як зіницю ока.

Але особливо мені запам'ятався такий випадок. Одного разу ми з хлопцями гнали корів на пасовище і побачили, як із двору Манджури, що проживав на одній з вулиць, вискочила собака із закривавленою кісткою в зубах. Нас це зацікавило і ми пішли туди. Недалеко біля хати лежав закривавлений скелет людини, присипаний землею. Ми почали кричати, і нас почули люди, які сіяли буряки. Коли ми поверталися, то у дворі Манджури було повно людей і міліції. Коли ми заглянули у вікно, то побачили, що біля печі стоїть людодід, біля нього на сковорідці ще шкварчало людське м'ясо. Ось до яких жахів може привести голод.

Я вважаю, що винуватцями голодомору були Сталін з його соратниками і вся комуністична партія, і вимагаю суду над нею» [6].

Не оминули 1932 – 1933 роки і його майбутню дружину Воскобойник Ганну Василівну, 1923 року народження: «Під час голодомору мені йшов десятий рік і я добре пам'ятаю все. Вважаю причиною голодомору комуністів, оскільки все їстівне вони відбирали в людей без жодного документу. Просто приходили і переривали всю хату, повітку, погріб, скирти сіна, город. Ми не чинили опору, бо дуже їх боялися. Заховати не можна було нічого, бо про час приходу ми не знали. Приходили вони вчотирьох, чи була в них зброя, чи ні, я не знаю, але пригадую залізні шворні, якими вони штрикали в сіно, щоб

знайти в ньому зерно в мішках. Людей насильно примушували вступати до колгоспів, заставляли їх звозити все до колгоспного двору. Ми здали до колгоспу коней з возом і всім реманентом, відвели їх до колгоспної стайні, яка була побудована із колод зруйнованого Миколаївського монастиря. Потім стайня згоріла, а з нею і наші коні.

По зерно і продукти приходили серед білого дня і забирали все їстівне. Особливо важко було навесні, коли люди пухли і вмирали з голоду. Люди їли все, що можна було їсти, навіть котів і собак. Їли листя з дерев, цвіт акації і липи, жолуді. Про дітей-сиріт держава не турбувалася, вони гинули від голоду разом з дорослими. По селу їздила підвода і звозила померлих на кладовище, де їх у ямах разом і хоронили. Не голодували тільки комуністи.

Ми не померли з голоду лише тому, що 1932 року приїжджав наш дядько Микита, батьків брат, з Америки, куди він виїхав ще в 1916 році. Всі батькові брати і наш дід виїхали в Америку з 1914 по 1927 роки. Мій дядько плыв на пароплаві із Києва до Одеси як американський турист. На пристані «Бужин» він втік з пароплава, найняв пару коней і приїхав до нас, привіз здоровецьку валізу з подарунками, які потім мати міняла на продукти у Голоківці.

Були у нашому і селі випадки людодства.

Господи, як ми пережили все це, я й досі не усвідомлюю!

Ви мені назвіть ще хоча б одну країну в світі, де б уряд при наявності чверті чорноземних ґрунтів світу «умудрився» б за неповні півстоліття організувати три голодовки, як це було на Україні?! Ні? Комуністична партія має відповідати за злочини проти людства перед судом!» [6].

Очевидцем голодомору 1932 – 1933 років став Колісник Кузьма Юменович, 1911 року народження: «Коли почалась колективізація, і люди не хотіли йти до колгоспів, їх насильно туди заганяли. Мій батько до колгоспу вступив у 1934 році, а до того працював у лісництві з власним конем, то для коня давали дерть, з якої мати пекла хліб. Одного разу до нас зайшла тітка Васька, місцева активістка, мати якраз місила діжку з тістом, то зразу ж прийшли трусить. Серед них був і батьків брат. Хата була в нас маленька і дуже низька, у сінях навіть горища не було, то дядько ухватився за сволок і вискочив на горище. В той день у нас забрали все.

Тих, хто вступив до колгоспу, чув, ніби підгодовували. А ми пухли з голоду. За зірвані на колгоспному полі колоски людей судили так, що ні ми, ні батьки, туди не ходили, бо була бригада охоронців, і, не дай би Бог, нас там побачили.

Масово люди почали помирати навесні 1933 року. Всі голодували, не голодували лише представники влади. Я пам'ятаю, зимою 1933 року батько поїхав на Кавказ і привіз кукурудзи, то ми її мололи і пекли оладки. Одного разу прийшов дядько, той, що був у активістах. У нього були пухлі ноги. Почав у батька просить, щоб той дав хоч що-небудь, а батько сказав, що якщо вискочить на горище, як тоді, коли трусили, то дасть. Дядько відповів, що не подужає. Тоді батько залаявся і вигнав його з хати. Багато людей померли з голоду, але наша сім'я вижила. Я вважаю, що винна у всьому влада. Не дай, Боже, комусь таке пережити!» [6].

Отже, голодомор – один з найжорстокіших злочинів сталінізму проти українського народу. Його головною причиною стало насильницьке вилучення хліба у селян. До цього доєдналися ще й сукупність національно-політичних та соціально-економічних чинників: необхідність знищення українського селянства як свідомої національної верстви, яка загрожувала імперським інтересам Москви;

непосильні для селян хлібозаготівлі; надмірний хлібний експорт; небажання колгоспників працювати у громадському господарстві; конфіскація властями продовольчих запасів; економічні прорахунки, спроба вести соціалістичне будівництво військово-комуністичними методами [5, 176].

Але, незважаючи на небачену жорстокість, виконати план хлібозаготівлі у 1932 році не вдалося. Внаслідок голодомору було остаточно зламано опір селян колгоспно-феодальній системі і суттєво підірвано сили у відстоюванні споконвічних національних прав. Але чи варте це таких великих людських втрат? Чи є щось цінніше за людське життя?

Цей штучно організований голод, спрямований на винищення українського народу, зумів знищити велику частину нашого народу, та нація через десятиліття все ж змогла відродитися і стати на захист власних інтересів. Але ж голод був спеціально організованим сталінською владою, тому, я вважаю, що за цей страшний злочин проти українського народу має хтось відповідати.

Напередодні проведення у Суботіві Третьої шкільної історико-красознавчої конференції в мому серці мимоволі народилися такі поетичні рядки:

*Тієї зими все ставало похмурим,
Тієї зими голод вдерся в село...
Тієї зими всі безсилля відчули,
Тієї зими все насправді було...
А люди страждали, молилися богу,
А діти вмирили безсилі в полях...
Все їли, що мали, потроху-потроху
І плакали гірко – був смуток в серцях...
Тож ми – українці, – народ вільний, славний,
Повинні державу свою піднести,
Щоб наш дух козацький, сміливий, прадавній
Зумів відродиться в майбутнє весни!
Давайте подбаєм про рідну країну,
Давайте не будем робить помилок!
Ми разом – одна і велика родина
Майбутнє щасливе – вперед, як в танок.*

Література

1. Бондаренко В.В. Развитие общественного хозяйства колхозов Украины в годы довоенных пятилеток. – К., 1957.
2. Колективізація і голодомор на Україні 1929-1933 р.: Збірник документів і матеріалів. – К., 1993.
3. Кульчицький С.В. 1933: трагедія голоду. – К., 1989.
4. Турченко Ф.Г. Новітня історія України. – К., 2000
5. Довідник з історії України / О.В. Гісем, О.О. Мартиню. – Тернопіль, 2003.
6. За матеріалами шкільного кабінету історії. Збірка спогадів жителів сіл Медведівка та Івківці, записані протягом 90-х років ХХ ст.

“ЧАС НАРОДЖУВАТИ І ЧАС ПОМИРАТИ, ЧАС РУЙНУВАТИ І ЧАС БУДУВАТИ, ЧАС МОВЧАТИ І ЧАС ГОВОРИТИ...”

(із спогадів очевидців, зібраних краєзнавцями Мельниківської загальноосвітньої школи І-ІІ ст.)

СКВОРЦОВА Наталія,
*учениця VIII кл. Мельниківської
загальноосвітньої школи І-ІІ ст.*

Пам'ять – нескінчена книга, в якій записано все: і життя людини, і життя країни. Багато сторінок записано криваво – чорним кольором. Читаєш і подумки здригаєшся від жаху. Особливо вражають сторінки, де викарбувано слова про голод. „Немає страшнішої смерті, ніж повільна смерть від голоду”. А так вмирала майже вся Україна. Моторошний парадокс: вмирали на всеплодючих чорноземах, на безмежних полях і ланах, всіяних житом і пшеницею, на дбайливо доглянутих городах з рясним врожаєм. Чому вмирали? Бо в людей забирали все. Все, до останнього колоска, до останньої зернини.

Це було не стихійне лихо, а зумисне підготовлений голодомор. Сталін, говорячи про підсумки першої п'ятирічки, заявив: ”Ми, безперечно, досягли того, що матеріальне становище селян і робітників поліпшувалося з року в рік. У цьому можуть сумніватися хіба що запеклі вороги радянської влади. А після такої заяви у селян відібрали всі фонди: продовольчий, фуражний, насінневий. Це був розбій, свідомо спрямований на фізичне винищення селян – українців. Масове голодування розпочалося ще у грудні 1931 року, тривало до вересня 1933 року. 22 місяці народ стражда, мучився, вмирив.

Не оминуло це лихо і наше село Мельники.

Про ці події ми дізнаємося завдяки матеріалам колишнього учителя нашої школи Мироненка Григорія Арсентійовича. Краєзнавці нашої школи, зацікавлені подіями 1932 – 1933 рр., активно включилися в пошукову роботу. Насамперед, взяли за збирання матеріалів від очевидців тих страшних днів. На жаль, більша частина людей померла, але залишилися їх діти, внуки, правнуки, які надали певний матеріал. Звичайно, це тільки початок. Ми хочемо розкрити всі темні плями цього періоду. На допомогу нам прийшла ветеранська організація. Надають допомогу Чучупака Микола Сергійович, Майстренко Степан Іванович.

Голод в селі Мельниках Чигиринського району Черкаської області розпочався ще з осені 1932 року. Попід хатами ходили бригади, витрушували зерно, квасолію, горох (навіть з горщиків), залізними прутами розшукували захований у ями хліб. Зима 1932 – 1933 років була дуже тяжкою, але найстрашніше наступило весною. Люди їли неїстівне – товкли в ступах качани з кукурудзи, домішували полову, шукали в лісі левурду, чухрали молоде листя з липи, рвали квіти акації, розшукували щавель. Попід хатами щодня ходили старці, прохаючи щось з'їсти. М'ясо коня, що загинув, вважалося ласощами. Тієї весни померло 186 осіб, але це далеко не всі. Не всіх хоронили на цвинтарі, а закопували на городах, у садках біля хат.

У Задої Кирила було 11 дітей. З них померло 7, живими залишилось 4. Захоронено на цвинтарі – 4, а на городі – 3. Є й тепер залишки могил. Овдій Марія Семенівна жила з дочкою в землянці (в Цимбаловому яру), коли до них навідалися сусіди, то побачили напівз'їдену дівчинку і мертву матір. Мати... їла дочку.

У Атамася Василя Єфремовича померло троє дітей – Вася, Петя і Оксана (Васі було 7, Петі – 9, Оксані – 2 роки). Померли і їх батько Василь та його брат Михайло. Помер Мироненко Арест Юхимович у 35 років і троє його дітей – Іван (12), Степан (10), Галя (5 років).

У сім'ї Васюри Йосипа Аврамовича, якому було 43 роки, померли, крім нього, троє дітей – Настя (11 років), Василь (6 років), Сашко (4 роки).

Були випадки людоїдства. Зубенко Кирило Дорофійович з весни жив у лісі, в курені. Його розкуркулено, бо не хотів записуватися у колгосп. Лісництво дало грядку у молодій посадці. У нього був син Гриша (5 років), якого не стало. Шукали, гукали... І лише через 40 років одна жінка, помираючи, призналася в своєму гріху – це вона тоді вбила хлопця і з'їла його.

Від голоду помер Козир Пилип Демидович. А його дочка Катя, що опухла від голоду, підійшла до колодязя і скочила вниз головою. Діти побачили, сказали сусідам, і ті витягли її гачками.

Помирали старі, але найбільше діти. Колгосп виділив підводу і нею звозили померлих на цвинтар, де ховали без домовини.

Як згадує Сула Семен Іванович, житель села Мельники, що в той час поросят різали в сараї, а щоб осмалити – витягували на горище хати, висмикували з лежака димар, щоб виходив дим через нього - складалося враження, що топиться в хаті. Розповідям про смерті немає кінця. У декого вже немає рідних, не всі імена вже пригадують.

Ми, красзнавці Мельниківської загальноосвітньої школи I-II ступенів, поставили за мету знайти місця поховань, загиблих в роки голодомору та встановити їх прізвища, бо, за словами старожилів, список неповний.

ТРАГЕДІЯ 1932 – 1933 РОКІВ В МЕЛЬНИКАХ

МАЙСТРЕНКО Ольга,
*учениця IX кл. Мельниківської
загальноосвітньої школи I-III ст.*

Про страшні роки Голодомору учні школи дізнаються з уст очевидців, яких на жаль, з кожним роком стає все менше. Їхні свідчення відкликаються болем і слізьми за невинно убієнними рідними й близькими.

Із свідчень Пилилась Оксани Іванівни, 1915 року народження.

„Я залишилась сиротою із двома братами. Старшому було 9 років, меншому – 6. У колгоспі мене поставили куховарить. Варили затірку для тих, хто працював у полі. Мені ж додому давали літровий горщик затірки. Приходила додому, а старшим брат Іван уже приготував тирсу з липи, щоб можна було напекти оладків. Цим і жили.

Одного разу сусідка запропонувала піти в Черкаси на базар, продати яблук і купити хліба. Ішли манівцями, боялися міліції, яка не пускала селян до міста. Добралися благополучно. Виторгувала дві хлібини і льодяників для хлопців. А дома вже ждав бригадир і давай допитувати, де була. Я плакала і нічого не могла відповісти. То він вдарив мене нагайкою по плечах. Було обідно, а найбільше жаль матеріну сорочку, яка тріснула від удару. Після того мене перевели працювати в ланку. Жали пшеницю, ламали кукурудзу, копали картоплю і буряки, але брати нічого було не можна. Коли ми йшли з роботи додому, нас перевіряв бригадир або сторож.

Люди мерли, як мухи. На вулицях лежали опухлі люди. Одного разу прийшли комнезамівці, забрали квасолю у торбинці на посів, а з скрині взяли намисто, в якому пізніше ходила жінка бригадира. Легше стало навесні – з'явилася левурда, кропива, бруньки на деревах.

Старший брат разом із хлопцями ходили по полю, де було зерно. Шукали мишачі нори і забирали запаси, які робили миші на зиму. Ці походи закінчилися для хлопців погано, їх побачив бригадир і відправив в контору колгоспу. Хотіли відправити в інтернат, звинувативши їх в тому, що вони крадуть колгоспне збіжжя. Я дуже просила, плакала і його відпустили. Вижили ми завдяки тому, що рідний дядько, який проживав у Головкивці мав корову і я брала інколи у нього молоко”.

Із свідчень Зубенко Тетяни Федорівни, 1909 року народження: „Нас у сім'ї було багато. Діти були і батькові, і материні, і спільні.

У колгосп позабирали всю худобу. Рік теж вдався неврожайний. Постійно ходили активісти, забирали все збіжжя з комори. Пам'ятаю, одного разу зайшли й до нас. Ми саме обідали. На столі стояла миска з пісним борщем, в якому плавали кілька картоплин, кропива і щавель. Вони перекинули все в хаті, переколупали діл, забрали батькові хромові чоботи. А на кінець перелили миску з борщем.

У сусідів взагалі розшили хату, розібрали комин, а в підвалі найшли мішок зерна і тоді всю сім'ю посадили на воза і вивезли, як тоді казали, на Соловки.

А на другий день зранку прибігла дядина і сказала, що втопилася дядька Охріма дочка Катерина. Не витримала голоду і кинулася в колодязь, що стояв у дворі.

Першими голоду не витримали менші діти. Вони плакали і просили молока. Батько пішов у колгосп, і йому дали аж пів літри. Та це їм не допомогло.

У селі не було ні собак, ні котів. Свого пса тримали у сінях, щоб не з'їли. Дуже страшно було, коли дізналися, що в центрі села одній сім'ї мати з'їла дитину. Наша мати цілий день плакала, а ми мовчали. По селу їздила труповозка, її всі боялися, бо інколи разом з мертвими забирали і живих, які були непритомними.

В ці роки у мене померли дід з бабаю, три сестри, дядько і двоюрідний брат, а ще сусіди та подруги. До цього часу не дозволяю собі, щоб крихта впала із столу. І не можу дивитися на горобців, бо згадую смак їхнього м'яса.

Із розповіді Шведа Павла Яковича що народився 7.01.1919 року.

У нашій сім'ї було 12 дітей. Батька звали Яків, матір – Ганна. Нас було 5 братів і 7 сестер.

У 1933 році мені було 14 років. Добре пам'ятаю, як було голодно. Виручала нас корова. Усією родиною ходили по печериці до лісу, бувало, батько посилав і тричі на день. Ми їх присолювали і їли. Старша сестра Олена пекла оладки з листя липи. Сковорідку змазували свинячою шкурою. Бувало, полізу на горище, а вона висить на бантині. Так і хочеться відрізати і пожувати. Ми як різали свиню, то не смалили, а повністю здирали шкуру з сала. Все це робили в погребі, бо як дізнаються, то зразу ж відберуть. Заставляли мене їсти січену свеклу, я плакав і не хотів.

Померла у нас лише сестра Ганнуся, 1930 року народження. Мати перестала годувати її груддю, а так вона їсти відмовлялася. У матері пересохло молоко, бо все краще з їжі віддавала нам.

Запам'яталося мені, як ми шукали матиного хрещеника по лісі. Йому було три роки, звали його Юхимом. Його батьки саджали кукурудзу біля посадки. Хлопчик пішов до лісу і не повернувся. Ніхто не знав, де він подівся. Лише через п'ять місяців, коли помирала наша сусідка – мати Понфилинка Трохима, зізналася, що вона вбила хлопчика і зварила дітям. Вона просила прощення у Бога за свій великий гріх.

СПОГАДИ БЕВЗЕНКА ПИЛИПА САФОНОВИЧА, 1917 Р.Н. – МЕШКАНЦЯ С.
СУБОТОВА ЧИГИРИНСЬКОГО РАЙОНУ

(записала вчителька Суботівської ЗОШ ІІІ ступенів
Шапошник Марія Іванівна; подається фотозаписом)

Бевзенко Пилип Сафонович, 1917 р.н.

Того 1933-го пам'ятаю. Як не пам'ятаю, коли голодував. Знаю, що в селі були акції. Вони приходили і відбирали не тільки зерно, а все, що було вирощено на городі. Моя мати закопала пшито під скринню, але його знайшли. Але поки ходили по підводу, щоб ^{забрати} ^{його} матерію (дітей було троє) рознесли його, як мши. Виснажили його нам на півмісяця. А продукти забирали всі. Шукали і на городі, і в дворі, і по повітках. Із горіжків, макійер виснажили квасолю, навуку, тигвицю, рились в скринях. Люди, якщо в кого щось і було, то намагалися так ійти, щоб ніхто не бачив, бо донесуть. В полі не дозволяли збирати нічого, навіть шал, де був зібраний урожай. Охорона була і на полі, і біля каморки. Каморки охороняли із зброєю.

Синь Бондаренка Павло з'їла не тільки м'ясо з корови, а навіть шкуру, але від голоду врипувалися не всі.

Мати моя варила кашу з рогоз і шпичаків огерешу. В заплавах Писмени знаходили пшаники, рибу, + ловили рибу. Полювали людей багато. Коронили по 3-4 в одній сімі, бо не було сил їх копати.

Колись нас учили спочатку думати „о Родіне“, а потім уже про себе, про свою сім'ю, свій рід. І коли прийшло усвідомлення, що перш за все потрібно осмислити: хто ти сам, для чого прийшов на цю землю, хто твої предки, — вже майже не залишилося тих, у кого про все це можна було дізнатися.

Про діда Луку мені розповідала мати Марія Незуенко і баба, яку також звали Марією. Мати все життя прожила у Суботіві, а баба Марія (дівоче прізвище Дейнеженко) — родом з Розсошенець. Якось ще дівкою вона ворожила разом з іншими дівчатами, куди хто піде заміж. Її собаки загавкали за Тясмином, у Суботіві. „Мені так не хотілося туди виходити заміж, що я, замість того, щоб зрадіти, що не доведеться у дівках засиджуватися, розсердилася“, — згадувала вона.

СПОМИН ПРО ДІДА

Луку Денисовича Потапенка з села Суботів

Повінчалися дід з бабою грізного 1920 року, і було їм по 20. Коли йшли після вінчання з суботівської Михайлівської церкви (її комуністи зруйнували ще до війни) на Розсошенці, здійнялася така стрілянина, що довелося ховатися від куль. Жінка, яка проживала під горою, побачивши молодят, гукувала до баби: „Ти хоч рушник з руки зніми та заховай, а то його видно на всю округу!“

Хата Потапенків стояла у центрі Суботова, біля тієї ж Михайлівської церкви. Пізніше, вже перед самою війною, там почали будувати клуб і бабу з дітьми переселили в куркульську оселю неподалік Трьох криниць, бо хату довелося знести. Дід співав у церковному хорі, на свята дзвонив у церковні дзвони. Мати згадує, як під час репетицій, що проходили у них вдома під керівництвом церковного старости, у хаті від сили могутнього співу чоловіків часто гасла гаснища. Дід любив рибалити, полювати на зайця. Якраз це і врятувало сім'ю під час голодомору 1933-34 років. Мати багато розповідала про голодомор, але особливо болісно їй було згадувати, як батько разом з дітьми лазив по горищі на колінах і вишукував у полові зернята кукурудзи та ягоди калини, з яких потім пекли оладки.

У житті Марії та Луки Потапенків було всякого: і

щастя, і горя — наполовину. Вони рідко сварилися, і сварки були недовгими. Баба згадувала: розсердився чоловік, грюкнув дверима, вийшов надвір — через півгодини заходить і розмовляє, ніби ніякої сварки й не було. Перед гулянкою дід завжди приказував: „Щоб там не сиділа, похнюпившись, а веселою була!“

Разом поховали двох дітей — маленьку Явдошку та Івана (старшого). У пам'яті про нього баба назвала наймолодшого сина також Іваном, який пізніше помер від тєї ж хвороби, що і його брат. У 1934-му дід відвів у колгосп конячину, віддав воза, плуга і борону. Він не дивився, куди повели коня, — це було невідсилю. Прийшовши додому, тільки й сказав: „А батога я їм не віддав!“

У 1936-му Лука Денисович навчався на курсах шляхових бригадирів, після чого ремонтував містки та дороги у

Суботіві. Чоловіки вранці збиралися в нього у дворі, а потім разом ішли на роботу.

11 лютого 1938 року сім'я бачила свого батька і чоловіка востаннє. Військовий прийшов уранці, коли дід снідав. Почкавав, сидючи на стільчику біля дверей. Дід вийшов першим. Військовий, виходячи, зняв мисливську рушницю, яка висіла біля дверей, і вони пішли...

Це була остання чистка у Суботіві. Тоді забрали десятьох осіб.

Баба залишилася сама з трьома дітьми. Найстаршій, своїй матері Марії, було тринадцять, Фадеею — десять, Івану — два роки.

Перед війною матері підказали, куди треба написати, щоб дізнатися про долю батька. Вона написала листа Берії. Опісля її викликали у Чигирин у військомат. Провели до кімнати, у якій спиною до вікна стояв

чоловік. Він запитав: „Ти писала листа?“. Мати відповіла, що так. Той сказав, що прийшла відповідь, і з листочка, який тримав у руці, зачитав, що „Потапенко Лука Денисович засуджений на 10 років ув'язнення без права листування і перебуває у таборах на Біломорсько-Балтійському каналі“. „А за що ж він засуджений?“ — вигукнула мати. „А за це ви не хапайтеся (тобто не ваша справа)“, — була відповідь.

Уже після війни баба отримала повідомлення: „Не винний. Помер у тюрмі від виразки шлунку“.

Баба Марія так більше заміж і не вийшла. Сваталися, але вона відповідала: „З чоловіком я жила гарно, краще жити не буду. А як погано, то мені й так погано“. Вона поховала ще двох синів: Івана — 15-річного, Фадеея — вже у зрілому віці. Доживала віку з дочкою.

Пам'ятаю, сидить баба на лежанці й плаче. Її ніхто не ображав, не була хвора, щоб щось боліло. „Бабо, чого ви плачете?“ — питаю. „Якби мені вже вмерти...“ — відповідає вона. Дивно було таке чути мені, дівчині, і тільки зараз я розумію, чому баба Марія плакала...

Ганна СИНЯК.

Полтавщина.

На фото: Марія Андріївна та Лука Денисович Потапенки (вгорі); слухачі курсів шляхових бригадирів.

**ЖЕРТВИ
ПОЛІТИЧНИХ РЕПРЕСІЙ
30-х – 40-х РОКІВ ХХ ст.
НА ЧИГИРИНЩИНІ**

ЧИГИРИНЩИНА У ВИРІ ПОЛІТИЧНИХ РЕПРЕСІЙ 1930-Х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ

ЛАЗУРЕНКО

Валентин Миколайович,

кандидат історичних наук, доцент, помічник ректора Черкаського державного технологічного університету з гуманітарної освіти та виховання, заступник голови правління Черкаської обласної організації Національної спілки краєзнавців України.

Жорстокого удару по всій духовній сфері України, було завдано масовими політичними репресіями 30-х років ХХ століття. Нове керівництво Наркомату освіти УСРР в особі В. Затонського і А. Хвилі (попередній нарком, прихильник українізації М. Скрипник був доведений до самогубства) при підтримці Політбюро ЦК КП(б)У повело широкомасштабну боротьбу з “націоналістичною засміченістю”

культурно-освітніх, мистецьких, наукових та релігійних установ.

Особливо страждала інтелігенція. Одним із перших політичних процесів в Україні проти неї стала сфальсифікована ОДПУ справа “Спілки визволення України” — за нею офіційно було засуджено 45 чоловік (2 академіки, 11 професорів, 2 письменники, науковці, викладачі вузів, учителі, юристи, священнослужителі, студенти, державні діячі УНР). На місцях по цій справі репресії набули масового характеру і цим було започатковано державний політичний терор проти інтелектуалів України.

Не минула хвиля терору і Чигиринщину. На початку 1938 року в селах Суботів та Мордва прокотилася хвиля арештів членів так званої “повстанської організації”, яка мала за мету підняти “на случай войны вооруженное восстание против Советской власти”. Тільки в Мордві в 1937 – 1938 роках було репресовано 22 особи [1; 4].

Репресій зазнавали і письменники. Так у 1937 році був репресований член Спілки письменників України, уродженець Чигиринщини, а саме села Боровиці, Віталій Єлисейович Чигирин.

Чигирин Віталій Єлисейович

Народився 4 травня 1908 року в селі Боровиця Чигиринського району Черкаської області в багатодітній сім'ї сільського вчителя.

Працював у Золотоніській друкарні (нині - Черкаської області). Після закінчення курсів працював у заводській газеті “Дзержинець” у місті Кам'янську (нині місто Дніпродзержинськ).

Чигирин
Віталій Єлисейович

1933 рік – відповідальний секретар “Літературної газети” (місто Харків). 1934 рік – прийняття до Спілки письменників СРСР. Членський квиток підписав сам Максим Горький.

Автор п'єс “Сонце” та “Шляхи” (у співавторстві з М. Миньком), роману “Квітець” (1937). Автор таких прозових книг як: “Фрагменти доби” (1932), “Світання” (1934), “Перший гарт” (1935), “Дівчата” (1936), “Записки хлопчика”, “Повість про хорошу дівчину”.

В 1937 репресований. Член Національної Спілки Письменників України. Реабілітований посмертно у 1957 році.

22 квітня 1937 року оперуповноважена секретно-політичного відділу УДБ НКВС УРСР Гольдман випродукувала за вказівкою свого начальства постанову, в якій Віталій Чигирин був звинувачений у приналежності до української націоналістично-фашистської терористичної організації, яка замишляла вчинити розправу над тодішніми “вождями” республіки. Того ж дня він був заарештований на своїй квартирі.

У ежовських застінках Віталій Чигирин поведився на подив мужньо і стійко. На “конвейерах” і очних ставках рішуче відкидав усі звинувачення й наклепи. Протоколи його допитів рясніють твердженнями: “Ніякою контрреволюційною діяльністю я ніколи не займався!”, “Контрреволюційних зв'язків не мав і не маю!”, “Винним себе не визнаю!”, “Про існування троцькістських організацій не знав і не знаю...” [2; 456].

В одному чистосердечно зізнався Чигирин: у день самогубства Миколи Хвильового (13 травня 1933 р.) він відправив до Харкова телеграму Івану Кириленку такого змісту: “Разом із тобою ридаємо над могилою Хвильового” [2; 456]. Поте цього виявилось досить, щоб 14 липня 1937 року виїзна сесія Військової колегії Верховного Суду СРСР під головуванням диввійськюриса Ричкова на закритому засіданні ухвалила: застосувати до Чигирина найвищу міру покарання – розстріл без права оскарження.

Наступного дня, 15 листопада 1937 року, життя його насильно було обірване в київській тюрмі, а ім'я надовго забуте. Лише 27 вересня 1956 року президія Правління Спілки письменників України вустами Олеса Гончара і Юрія Смолича порушила перед прокуратурою республіки клопотання про перегляд справи Віталія Чигирина і його цілковиту реабілітацію. І рівно через п'ять місяців, 27 лютого 1957 року Військова колегія Верховного Суду СРСР на підставі матеріалів, що заново відкрились, винесла ухвалу: вирок Військової колегії Верховного Суду СРСР від 14 липня 1937 року стосовно Віталія Чигирина скасувати і справу про нього припинити за відсутністю складу злочину [2; 456 – 457].

В цей же страшний геноцидний 1937 рік було заарештовано і репресовано заступника директора Чигиринської середньої школи №1, вчителя української мови та літератури Андрія Івановича Кримського. На той час він був знаним поетом і прозаїком.

Кримський Андрій Іванович

Кримський
Андрій Іванович

Народився в 1905 році на Кіровоградщині. Відомий український письменник.

Освіта вища педагогічна. Тривалий час жив і працював в місті Чигирині.

Працював заступником директора Чигиринської середньої школи № 1. Викладав українську мову та літературу.

В 1937 році безпідставно заарештований сталінськими сатрапами і кинутий до в'язниці ГУЛАГу.

Автор численних віршів та оповідань надрукованих у 30-х роках у київських журналах "Нова громада", "Глобус", "Всесвіт" та інших.

Автор роману "Рекорд" (до наших днів не зберігся, оскільки був знищений кадебістами). Знищена була також значна частина віршів та оповідань. Нині відомі близько двох десятків віршів та оповідань, які вдалось зібрати у архівах міст Києва та Харкова.

Помер у 1942 році (за довідкою тюремних лікарів від хвороби серця) у в'язниці ГУЛАГу. Реабілітований в 1963 році [3; 40 – 41].

Репресованим в ті страшні сталінські роки був і уродженець Чигиринщини, людина з світовим ім'ям – Олександр Митрофанович Пучківський. Це – хірург, який першим у світовій медичній практиці успішно зробив кістково-пластичну операцію на лобних пазухах і яку донині за його методикою виконують у більшості країн світу.

Він любив Україну, її народ, історію. Цього було досить щоб звинуватити його у справі приналежності до "Спілки визволення України". Заарештований органами ГПУ, талановитий лікар загинув 14 лютого 1942 року.

Пучківський Олександр Митрофанович

Народився 30 червня 1881 року в місті Чигирині Черкаської області в родині службовця.

Освіта вища. Санкт-Петербурзька військово-медична академія (1905).

Після закінчення гімназії вступив до військово-медичної академії у Санкт-Петербурзі, яку закінчив в 1905 році.

1920 рік – професор медичного факультету Одеського університету (згодом – Одеський медичний інститут).

В період з 1921 по 1922 роки працював завідувачем кафедри оториноларингології Одеського медичного інституту.

У 1922 році запрошений працювати до Київського медичного інституту. У 1926 році Олександр Митрофанович видає тут перший український посібник з оториноларингології – "Хвороба вуха, носа та горлянки. Підручник для лікарів та студентів". У 1931 році вийшла друком ще одна книга – "Хвороби органа слуху і верхніх дихальних (дишних) органів у дітей та

підлітків. Підручник для лікарів та студентів і працівників ОХМАДИТу та ОЗДП”.

Автор понад 100 наукових праць присвячених розпізнаванню та лікуванню затяжних інфекційних хвороб вуха, горла і носа, праці про склерому дихальних шляхів, ураження туберкульозом. На той час це були одні з перших таких досліджень у світовій медицині. Ці праці не втратили своєї ваги і донині.

О. Пучківський талановитий хірург. Підготував багатьох спеціалістів в галузі хірургії, розробив ряд оперативних утручань за власною методикою.

Хірурги усього світу виконують нині кістково-пластичну операцію на лобних пазухах за методикою Пучківського.

Звинувачений у справі приналежності до “Спілки визволення України”. Заарештований органами ГПУ. Загинув 14 лютого 1942 року [4; 3].

У жовтні 1940 року за антирадянську агітацію заарештовано викладачів Чигиринського технікуму соціалістичного обліку К.С. Іваненка та П.Т. Приходька. Вони звинувачувались у антирадянській агітації, а саме – в розповсюдженні контрреволюційних анекдотів, нереагування на антирадянські вияви в технікумі, наклепи на радянську владу. А виявлялось це в тому, що вчителі і учні в розмовах скаржилися на погані матеріальні умови життя. Це відповідало об’єктивній дійсності. Обидва викладачі були реабілітовані у жовтні 1970 року.

Репресії тоталітарного режиму торкнулись не лише діячів культури, освіти і науки. Радянська влада наполегливо знищувала і священнослужителів та активних прихильників релігії. Не оминула в цьому напрямку радянська репресивна машина і чигиринський край.

Так, у Різдвяний Святий Вечір, 6 січня 1938 року був заарештований Чигиринський священник Іоанн Нікіфорів (1878 р.н.), і цей святий вечір він провів в ізоляторі Чигиринського райвідділу НКВС. У якому з двох тодішніх чигиринських храмів правив отець Іоанн – у кам'яній соборній церкві Хрестовоздвиження чи у дерев'яній Свято-Успенській – залишається невідомим, але скоріш за все то був, певно, дерев'яний, оскільки його було закрито у 1934 році.

Саме у переддень свята Різдва було заарештовано ще двох уродженців Чигиринщини – мучеників Феодора Кибу і Дмитрія Крупницького, які мешкали у Черкасах.

Якими шляхами рухалася справа, невідомо. Постанова про, початок слідства видана лише 25 січня 1938 року.

«О преступной деятельности Никифорова И.Г. Собирает у себя на квартире антисоветский элемент, с которым под видом богослужения проводит контрреволюционную работу... Проводил исповедь на дому. Говорил: «Советская власть не от Бога... Скоро ей придет конец» [5; 263].

Обвинувачення позначено датою 7 березня 1938 року. У кінці обвинувачення зроблений висновок: «Допрошенный в качестве обвиняемого, а также при очной ставке виновным себя не признал» [5; 263]. Отець Іоанн після

арешту був відправлений до Києва і там, на підставі рішення Особової Трійки КОУ НКВС, яке позначене тією ж датою, що і звинувачення, був мученицьки страчений. Акт щодо виконання вироку позначений 25 березня 1938 року. Реабілітований посмертно 25 травня 1989 року [5; 263].

Аналогічна репресивна доля спіткала і настоятеля села Вершаці Чигиринського повіту Семена Рябовола (1886 р.н.). Його звинувачували у всіх смертних гріхах, які, за думкою радянських каральних органів, мали призвести, щонайменш, до загибелі влади у радянській державі.

У звинувачувальному висновку від 20 жовтня 1937 року зазначено: «Установлено, что Рябовол С.С. среди населения, резко антисоветски себя проявляет. Проводит контрреволюционную работу, высказывается против советской власти: «Советская власть временная, скоро ей придет конец...». Виновным себя не признал» [5; 265].

На підставі цього звинувачення Судова Трійка виносить самий суворий вирок: розстріляти. Вирок незабаром був приведений до виконання, що засвідчено випискою з акту від 10 листопада 1937 року.

Справу, за якою отець Семен був засуджений до смертної кари, було переглянуто Президією Черкаського обласного суду. Ось цитата з висновку експертної комісії від 24 грудня 1988 року, якій було доручено вивчення архівно-слідчої справи: «показания свидетелей носят неконкретный характер, противоречивы, вызывают сомнения в их объективности... В действиях Рябовола С.С. отсутствует состав преступления» [5; 265]. На підставі цього висновку Президія Черкаського обласного суду реабілітувала отця Семена Рябовола своїм актом від 3 лютого 1989 року.

Репресованим був і отець Антоній (Буряк Антоній Ананійович (1888 р.н.), який до 1935 року був настоятелем при Свято-Михайлівському храмі у селі Полуднівка (храм закрили у 1935 році).

Характеристика Полуднівської сільради дає деяку уяву про отця Антонія і умови, у яких протікало його життя: «...малограмотний, нежонатий, до революції монах Миколаївського монастиря, під час революції був попом Миколаївського монастиря. З 1930 року попом у Полуднівці, до 1936 року. Зараз проживає у Полуднівці, фізично не працює, по вечорах в себе в домі збирає одноосібників чоловіків і жінок і проводить з ними бесіди на тему встановлення церкви, доказує, що в колгосп вступати нічого, скоро такі розпадуться, бо ніде їх немає, а в нас є люди, щоб встановити церкву, розігнати колгосп і встановити старі порядки. Має зв'язок з сусідніми селами та районами, де збирає вечірні молитви в хатах, на яких веде контрреволюційну роботу. Веде агітацію проти позики на оборону і говорить: «Краще збирайте гроші на церкву» [5; 267].

Цього виявилось достатнім для арешту отця Антонія, який стався 4 вересня 1937 року.

Пред'явлені при арешті звинувачення і свідчення односельців отець Антоній відкидав. Звинувачувальний висновок було винесено і пред'явлено Антонію Буряку 7 вересня 1937 року. 16 жовтня 1937 року відбулося засідання Трійки у Києві, на якому ієромонаха Антонія Ананійовича Буряка присудили

до страти . 4 листопада 1937 року його було страчено у Черкаській в'язниці. Реабілітований посмертно 29 червня 1989 року.

Зазнав більшовицького терору і також був страчений ієромонах Медведівського Свято-Миколаївського монастиря отець Феодор (Феодосій Якович Гончаренко (1878 р.н.). 18 жовтня 1937 року його заарештовують у селі Медведівка. Допити ченця і свідків, здійснене в той самий день, нічого нового не виявили. На запитання про засоби життя чернець відповів так: «живу за счет отправления церковных треб: молебнов, крещения детей...» [5; 270].

З протоколів допиту отця Феодора: “В частных домах Медведовки и окрестных сел говорил, что... согласно новой Конституции можно исполнять все религиозные обряды где угодно и кому угодно,.. что Бог допустил советскую власть временно. Ночью... приходят люди окрестных сел, и я говорю им, что власть скоро изменится, в колхозы вступать не надо, правительство скоро будет строить церкви”.

«...Говорил, что все может Бог и будет скоро власть Божья...» [5; 270].

В день арешту 18 жовтня 1937 року слідство було закінчено. У звинувачувальному висновку від 16 жовтня 1937 року зазначено: «проводит контрреволюционную работу, ожидая свержения советской власти, высказывает повстанческие тенденции, говорит, что нужно крестить детей, не взирая не то, что взрослые... Виновным себя не признал» [5; 270].

19 жовтня 1937 року Київська Трійка винесла наступне рішення: «...обвиняется в том, что под видом религиозных обрядов проводил контрреволюционную агитацию,... высказываясь о скорой перемене власти ввиду предстоящей войны и прихода фашистов... Высказывал повстанческие тенденции, называя советскую власть дьявольской... Расстрелять» [5; 270].

Вирок було виконано 16 листопада 1937 року. Реабілітований Феодосій Якович Гончаренко 25 травня 1989 року.

Це лише поодинокі згадки про репресії тоталітарного режиму на Чигиринщині. Взагалі на цій історичній землі тисячі людей були безневинно страчені, замучені голодом і тортурами, заслані до таборів.

Література

1. Солодар О. Розсошенці, Мордва, Погорільці /Чигиринські вісті. – 1997. – 23 липня. – С. 3 – 4.
2. З порога смерті...: Письменники України – жертви сталінських репресій. – К.: Рад. письм., 1991. – Вип. 1. – 494 с.
3. Світанки над Тясмином. – Черкаси, 1995.
4. Пашкевич Л. Він любив Україну /Чигиринські вісті. – 1997. – 5 лютого. – С. 3.
5. Святі новомученики і сповідники Черкаські: життя, подвиги, страждання. Видання Черкаської єпархії УПЦ. – Черкаси, 2001. – С. 260 – 271.

СВЯЩЕНОМУЧЕНИЦЯ РАФАЇЛА ТАРТАЦЬКА – ІГУМЕНЯ ЧИГИРИНСЬКОГО СВЯТО-ТРОЇЦЬКОГО МОНАСТИРЯ

ПЕРЕПЕЛИЦЯ Алла Іванівна,

*молодий науковий співробітник
Національного історико-культурного заповідника „Чигирин”*

Одним з найбільш відомих на Правобережній Україні, починаючи з кінця XVI ст., був Чигиринський Свято-Троїцький монастир. Знаходився монастир на околиці Чигирини. Із заходу до нього підходили сипучі піски, а з трьох інших боків оточували непрохідні болота. Перші згадки про нього датуються 1627 роком.

Архієпископ Павло Алепський, подорожуючи по Росії в середині XVII ст., згадує: "В понеділок нас повезли в монастир, за місто, що називається Троїцьким монастирем. Тут ми, отстояли обідню, після чого пішли обідати з писарем, так як він засновник монастиря. Церква його на ім'я Іоана Богослова. Після ми повернулися до міста" [1, ст. 66]. Ця інформація надає нам право стверджувати, що засновником монастиря був генеральний писар Б.Хмельницького, майбутній гетьман Іван Виговський. У 1653 році в обителі побував константинопольський патріарх Афанасій Петуларій [4, ст. 293]. З 1658 по 1709 рр. ЧСТ монастир став місцем перебування чотирьох Київських митрополитів: Сильвестра Косова, Діонісія Балабана, Йосипа Нелюбовича-Тукальського, Антонія Вінницького. Йосип Нелюбович-Тукальський, до речі, саме тут ствердив свою кафедру (1663 – 1665 рр.) і був обраний у цей сан. Обитель м.Чигирини була фамільною роду гетьмана П.Дорошенка. Під час оборони міста 1677 – 1678 рр. монастир був зруйнований. Його почав відроджувати в 1708 р. уродженець Суботова полковник Андрій Дорошенко, який постригся тут під іменем Антонія. Він подарував монастирю млин у Суботові та наділив обитель угіддями. Помер о.Антоній у 1735 р. Поховано його на рідній Чигиринщині в уфундованому ним монастирі.

У ті давні часи майже всі православні монастирі були засновані як чоловічі. Вони ставали притулком для скалічених у походах і немічних від старості запоріжських козаків. Не був винятком і Чигиринський Свято-Троїцький. У середині XVIII ст. він стає жіночим. Причиною цієї зміни є те, що "ченці монастиря не змогли подолати труднощі при вирішенні своїх фінансових справ" [15, ст. 293]. Першою настоятельницею монастиря стала ігуменья Варвара.

Із 1744 року по 1747 рік	Настоятельницею була ігуменья Єфросинія
1747 по 1749р.р.	Монахиня Агафія
1749р.	Монахиня Єфросинія
1750р.	Ігуменья Аполлінарія
1769р.	Ігуменья Єлизавета
1779 по 1793р.р.	Ігуменья Калісфена
1793 по 1794р.р.	Ігуменья Таїсія

1794 по 1796р.р.	Монахиня Єлена
1796 по 1819р.р.	Ігуменя ЄлизаветаII
1819 по 1827р.р.	Монахиня Феофанія
1827 по 1845р.р.	Ігуменя Надія
1845 по 1882р.р.	Ігуменя Єликонида
1882 по 1888р.р.	Ігуменя Антонія
1888 по 1920р.р.	Ігуменя Парфенія

"Памятная книжка Киевской епархии" (1910) зазначає, що в кінці першого десятиліття ХХ ст. в обителі нараховувалось 265 сестер, ігуменья Антонія, 40 наказних послушниць і 36 знаходилось на тимчасовому послушанні. Два священники: Тихон Іванович Підгурський та Петро Феокистович Красницький, диякон Михайло Созонтович Слуцький несли службу в двох церквах монастиря. Після утвердження більшовицької влади монастир продовжував функціонувати. За десять років у Чигиринській обителі змінилося три ігумені: настоятельницю Антонію замінила Парфенія [6, ст. 492]. А в 1920 р., після смерті Парфенії, ігуменею стала черниця Рафаїла. У ті часи в місті Чигирині був створений осередок «Безвірник», який активно боровся проти релігійних угруповань [7, ст. 24]. 30 серпня 1921 р. в Свято-Троїцькому жіночому монастиря була зареєстрована Православна християнська община. Голова общини – Рафаїла Тартацька, секретар – Артемій Грабенко, казначей – Яків Прокопович. До цієї общини входило 201 чоловік. Ігуменя Рафаїла ознайомила членів общини з описом майна. Голова общини займається благодійними справами. Залишилися свідчення в звітах-рапортах про пожертвування на тарілковий збір для голодуючих. За 8 місяців, починаючи з листопада 1921 року було перераховано 508тис.крб. у 1922 році один із священнослужителів обителі помирає. Ігуменя Рафаїла подала прохання у Київську єпархіальну канцелярію про призначення настоятеля Свято-Успенської церкви м.Чигирини І.Мошинського священником у монастир, оскільки обійтись було не можливо.

Аналізуючи архівні джерела, приходимо до висновку, що насельниці чигиринського монастиря були впевнені в наявності осередків чернечого життя при більшовицькій владі. Про це свідчить подана доповідь від 16 жовтня в єпархіальну канцелярію про постриження в черниці трьох послушниць, а січні 1923 року ігуменя Рафаїла порушила прохання ще про 11 (кожна з них прожила в монастирі не менше 21 року). На початку 1923 р. при обителі створили дитячу трудову колонію імені Г.Ф.Гринька (завідуючий Т.П.Плетиненко). 18 серпня 1923 р. Київський губліквідком прийняв рішення про закриття Чигиринського Свято-Троїцького монастиря, оскільки "на территории, где имеется детский дом, недопустимо соседство монастыря". Певні труднощі викликало розселення черниць. Молодим черницям пропонувалось залишити обитель, або переселитись у Лебединський монастир. Старим і німичним було дозволено тимчасово залишитись в одному з

Свята Преподобномученица
Рафаїла Тартацька –
ігуменя Чигиринського
Свято-Троїцького монастиря

приміщень монастиря. 5 грудня 1923 року Черкаський окрліквідком постановив: «общину считать самоликвидировавшейся». Храми опечатали. Договір і статут колишньої общини анулювали. У 1926 р. на території колишнього Чигиринського монастиря мешкало 232 особи дитячої трудової колонії і 32 черниці. В кінці цього ж року останні мешканці обителі покинули її стіни. Розійшлися насельниці по всіх кутках Чигириня. Ігуменя Рафаїла та регент Єпистинія знайшли собі притулок в будинку моряка Рясика Івана Сергійовича. Послушниця Тетяна найнялася до вдівця наглядати за його малолітніми дітьми. На рубежі 1920-30 рр. ставлення до релігії і церкви було нестерпним. У листі до членів Політбюро ЦК РКПб вождь більшовиків В.І.Ленін закликав: "Чем больше представителей реакционного духовенства нам удастся расстрелять, тем лучше" [5, ст. 32]. Вночі у двері будинку постукали, це був Христа Ради юродивий Варфоломій. Він кричав «Матушка Рафаїла, тікай! Через півгодини тобі смерть!». В цей час в двір заїхав загін міліції в кількості 6 чоловік на чолі з дільничним Саламашенком Іваном Леонтійовичем. Ігуменю Рафаїлу вивели на подвір'я, прив'язали до груші, принесли сіна і підпалили. Регент Єпистинія винесла з будинку ікону «Неопалима Купина». Сестри стали посеред двору на коліна і почали молитися. В цей час вдарив грім, розрізала навпіл чорне небо блискавка, важкі краплі дощу впали на землю і загасили вогонь. Ігуменю посадили на підводу і повезли на пісок до старої бойні (нині це вул.Калініна). Там її було згвалтовано, а потім убито. Уповноважені міліціонери присипали тіло ігумені піском, але цей факт не за залишився непоміченим. Про місце загибелі ігумені стало відомо послушниці монастиря Нагорній Марії Устимівні, яка проживала неподалік. Вона відкопала тіло Рафаїли і відвезла на місцевий цвинтар. До кінця свого життя колишня насельниця монастиря доглядала могилу настоятельниці. За її проханням вона була похована поряд з матушкою Рафаїлом. Саме такими жорстокими нелюдськими методами виривали більшовики з душ українського народу віру своїх предків [3].

У 2000 році в селі Несваткове Олександрійського району Кіровоградської області проживала послушниця Чигиринської обителі Вовченко Тетяна Петрівна. Черниці і послушниці ЧСТ монастиря до кінця свого життя були вірними вірі своїх предків. Безсилі проти держави люди, яким не залишилось нічого іншого як терпіти, вірувати самим і надіятись, що колись бог припинить суворе випробування і пошле духовний мир на благословенну землю України. Відродження духовних Святинь українського народу розпочалось із проголошенням незалежності у країні. Волосся ігумені коротко постригли, тіло понівечили. В ніч з 8 на 9 грудня 2003 року представниками Української Православної Церкви (далі УПЦ – А.П.) було піднято останки ігумені. Матушка Рафаїла в останні години свого життя витримала страшні муки. Напередодні Преполовенія П'ятидесятниці (24 травня 2005 року) єпископ Черкаський та Канівський Сафроній провів обряд канонізації ігумені Чигиринського Свято-Троїцького монастиря Рафаїли [2, ст. 1]. Черкаська єпархія виготовила ікону ігумені Рафаїли, яку розмістили в новозбудованому храмі. Рака з Святими мощами була встановлена у верхньому престолі собору

Казанської ікони Божої Матері. На пожертву віруючих в 2006 році вирізьблений дерев'яний кіот. Сницарські роботи провів місцевий майстер Віталій Орлик. Світлини раки і ігумені чітко показують сяяння над головою Святої. УПЦ причислила ігумену Рафаїлу до ліку Святих старостерпців. Вона зайняла достойне місце серед новомучеників Черкаських. 22 листопада 2006р. на засіданні Священного синоду УПЦ було прийнято рішення про відкриття Свято-Троїцького жіночого монастиря в м.Чигирині Черкаської єпархії. По благословенню єпископа Черкаського і Канівського Софронія ігуменею Чигиринського Свято-Троїцького монастиря стала матушка Катерина (в миру Валентина Калашник).

Чигиринський Свято-Троїцький монастир завдяки своїй славетній історії, яка тісно пов'язана із становленням української державності заслуговує на своє відродження, не тільки, як осередок духовності і культури, а також, як визначна архітектурна споруда середини ХІХ століття.

Література

1. Кілессо С.К. *Архітектурні та мистецькі скарби Богданового краю*. – К.: Техніка, 2000. – С.66 – 126.
2. Лебеденко Н. *День Пам'яті Святої Преподобної мучениці Рафаїли // Чигиринські вісті*. – 2006. – №40. – С.1.
3. МПД автора:
  - Мельник Катерина Іванівна, 1918 р.н., м. Чигирин.
  - Постригань Лідія Григорівна, 1932 р.н., м. Чигирин.
  - Проніна Явдокія Федорівна, 1920 р.н., м. Чигирин.
4. *Описание русских обителей: Путеводитель. Часть I*. – М., 1834. – С.293 – 294.
5. Панченко П., Турчанко Ф., Левитас Ф. *История Украины XX столетия в вопросах и ответах*. – К.: Магистр-S., 1997. – С.32.
6. Протоіерея С.Тригубова. *Памятная книжка Киевской епархии на 1910 год*. – К., 1910. – С.492.
7. *Протоколи засідань Чигиринської повітової ліквідаційної комісії з вилучення церковних цінностей, 1912. Оп.І., спр.24, ар. 24.*

ОТЕЦЬ ОЛЕКСІЙ ЄРИМОВИЧ – СВЯЩЕНИК ХРЕСТОВОЗДВИЖЕНСЬКОГО СОБОРУ В ЧИГИРИНІ

ПЕРЕПЕЛИЦЯ Алла Іванівна,

*молодший науковий співробітник
відділу «Резиденція Б.Хмельницького»
Національного історико-культурного
заповідника «Чигирин»*

Нова більшовицька держава з самого початку свого існування вважала церкву своїм конкурентом. Церковні структури витіснялися з усіх сторін народного життя. Реєстрацію будь-яких документів громадського стану почали здійснювати в ЗАГСах. Органами влади було закрито всі церкви і каплиці в державних установах. І, навіть, трагедія голодомору 1921 – 1922 та 1932 – 1933 рр. сприймалися вождями жовтневого перевороту як нагода обмежити вплив церкви на народні маси. Гучна кампанія 1922 року “Про вилучення коштовностей” [8, 31] позбавила церкву матеріальної бази та багатств, нажитих протягом багатьох століть свого розвитку. Репресивні органи більшовиків застосовували методи репресій та переслідувань майже до всіх релігійних течій.

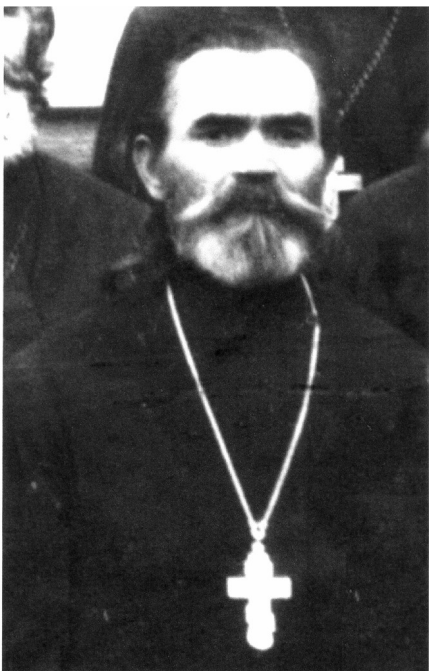
В 1925 р. в Україні було створено спілку войовничих безбожників, у функції якої входили: руйнування церков, знищення релігійних книг та ікон, провокування судових процесів над священниками. У вересні 1937 р. ЦК ВКП (б) спеціальним рішенням проголосив “безбожну п’ятирічку”. Згідно цього документу до квітня 1937 р. в СРСР повинні бути ліквідовані всі релігійні конфесії і, навіть, зовнішні прояви релігійності.

В середині 30-х рр.. ХХ століття політичний і моральний тиск на православне духовенство переріс у фізичні репресії проти нього. Священнослужителів позбавляли виборчих прав, обкладали всіма можливими податками і в таких розмірах, щоб не можна було їх виконати. В зв’язку з цим у них конфісковували майно, а сім’ї виселяли чи, навіть, “розкуркулювали”. Тому не дивно, що священники масово зрікалися сану. За статистичними даними протягом восьми місяців 1925 р. у 29 округах України таких було 315 осіб, а вже в 1929-30 рр. їх налічувалося майже 2 тисячі. Але зречення сану не врятувало людей від пильного ока НКВС. Тисячі священнослужителів у ці страшні роки були репресовані тільки за те, що вони займалися душепастирством.

Події, які відбувалися в цей час на Україні залишали свій слід в житті міст і сіл Київщини, до якої в 30-ті рр. ХХ ст. входили Чигиринські землі. Свідки тих жорстоких часів інформують, що всі священнослужителі чигиринських храмів були репресовані в 30-х рр. минулого століття і в Чигирин більше не повернулися.

Справу священника Хрестовоздвиженського собору в Чигирині Єримовича Олексія Автономовича було знайдено в державному архіві Черкаської області серед справ репресованих в 1937 р. священнослужителів Черкащини.

Виховувався отець Олексій в сім’ї пастиря церкви. Батько – Автоном Тимофійович Єримович – по закінченні духовної семінарії в 1867 р. був

Єримович Олексій Автономович

висвячений в сан священника в село Леськи Черкаського повіту Київської губернії. Там у 1873 р. в нього народилися 2 сини Олекса та Петро. Долі ще двох дітей отця Автонома лишаються невідомі. Брати з перших днів свого життя виховувалися в умовах любові та взаємоповаги. Молитовна атмосфера в домі, природна інтелігентність батьків наклали свій відбиток на все подальше життя юнаків, які з дитинства дотримувалися суворого церковного уставу та устрою Православ’я. Згідно царських указів 1808 і 1814 рр. діти священнослужителів в обов’язковому порядку повинні були навчатися у духовному училищі. Тому Олекса і Петро з малих літ готувалися до кар’єри священників [8, 86]. Зростали брати при церкві. Прислужуючи батькові у храмі, навчаючись в церковно-парафіяльній школі вони набували навиків і знань

корисних для майбутньої професії. В кінці ХІХ ст. початкові народні училища акцентували увагу на вивченні учнями теорії церковної музики. Обов'язковою була участь учнів у церковній службі. Церковно-парафіяльні школи забезпечувалися музичними інструментами, зокрема роялями, фісгармоніями, бандурами та скрипками [6, 68]. За згадками сучасників отець Олексій мав поставлений голос і дуже гарно грав на бандурі [11].

“Пам'ятна книжка Київської єпархії на 1910 рік” дає відомості про те, що брати Єримовичі закінчили духовну семінарію і були рукопокладені в священники в 1900 році. Їхній батько – Автономій Єримович – на той час парафіяльний священник Покровського храму села Топилівки та член благочинної ради другого Чигиринського округу. В 1908 р. він був нагороджений орденом св.Анни ІІІ ступеня. Його син Петро з 1900 р. мав приход в с.Янич, служив у церкві Покрови Пресвятої Богородиці, а Олексій Єримович в перші роки ХХ ст. ніс службу в Хрестовоздвиженському соборі міста Чигирини.

В 1905 р. церковне керівництво нагородило священника Олексія Єримовича набедренником. На 1910 р. він був членом Благочиння І-го округу в Чигиринському повіті. Отець Олексій мав чотирьох малолітніх дітей. Тетяна та Галина старші дочки священника. Імена інших дітей невідомі. У його власності було два цегляні будинки. Батьюшка із сім'єю проживав на вулиці Дворянській. Нині цей будинок знаходиться за адресою Леніна, 43. Матушці Олені допомагала доглядати за дітьми далека родичка о.Олексія. За службу в соборному храмі священник отримував 400 крб., йому виділялось двадцять гектарів землі із сінокосом [10, 492]. На луках Тясмина сім'я Єримовичів випасала численну кількість кіз. Отець Олексій володів багатьма ремеслами. В нього була власна майстерня. Слюсарні та сніцарські роботи О.Єримович виконував для всієї старособорської парафії. Отець Олексій любив рибалити. Прихожани часто бачили батьюшку на човні серед Тясмину [11].

В Чигирині у 1914 р. був осередок єпархіального Свято-Володимирського братства, очолював його протоієрей настоятель Соборно-Казанської церкви Дмитро Якович Топачевський (троюрідний брат Михайла Грушевського [9, 492]). Імовірно о.Олексій належав до його членів. В середині першого десятиліття ХХ сторіччя Олексій Єримович обирався депутатом міської думи [9, 492].

Жовтневі події 1917 року священник Олексій Єримович зустрів у зрілому віці. На той час йому виповнилося 44 роки. Архівні документи свідчать, що Єримович Олексій Автономович “по соціальному стану до революції і після неї служитель релігійного культу”.

За згадками Запорожченко Параски Іванівни 1915 року народження, отець Олексій разом з псаломником Бинивецьким в 20-х рр. ХХ ст. ходили перед Різдвом та Паскою по території свого приходу, освячували будинки та причащали немічних старих і грудних дітей.

В 1922 р. священнослужитель Єримович Олексій Автономович був членом Чигиринського товариства охорони пам'яток старовини і природи.

Колекцію палеонтологічних предметів священник передав Чигиринському осередку “Просвіта” [13, 1].

Знайдена у фондах Черкаського краєзнавчого музею лекція під загальною назвою “Тайна погребення Богдана Хмельницького, какъ фактъ, спекуляцій историческимъ событиемъ”, з якою О.Єримович виступав на засіданнях цієї організації в місті Черкаси, дає інформацію про розумові здібності о.Олексія. Ознайомившись із ними стає зрозуміло, що священник Єримович мав досить ґрунтовні знання з архітектури, військової справи, володів кількома мовами, вивчав наукові праці відомих на той час вчених-істориків: М.Грушевського, М.Аркаса, П.Куліша та ін.

Чигиринська земля прищепила отцю Олексію любов до своєї славетної історії. На цій землі йому судилося багато років зцілювати людські душі. Протягом 2-х десятиліть займався Олексій Автономович археологією та палеонтологією. По кілька тижнів проживав в сім’ї свого родича протоієрея Міларіона Кудрицького в Новоселиці, де проводив археологічні пошуки та збирав старожитності. Зустрічався та вів розмови з літніми людьми в Суботові, Новоселиці та жителями прилеглих хуторів [14, 65].

Велике значення у своїх дослідженнях о.Олексій приділяв історії, архітектурі та топографії сакральних споруд Чигиринщини зокрема Чигирина. В урочищі Бабичка серед руслу Тясмину ним була виявлена велика кам’яна плита із якимись літерами та написом. Аналізуючи план Чигиринської фортеці Патрика Гордона 1678 р., малюнок Чигирина з Літопису Самійла Величка та знайдений у Дипломатичному архіві Міністерства закордонних справ Франції справжній і точний іконографічний план міста і замку Чигирин (1677 р.) можливо припустити, що це був наріжний камінь Воскресінської церкви. Дану сакральну споруду зруйнували турки і татари під час другого походу в липні 1678 р. Фундаторський камінь, що належав церкві Введення Богородиці, яка була розташована в районі сучасного селища на садибі горожан Івонів о.Олексій здав у місцевий музей. У грудні 1924 р. за пропозицією вчителя С.І.Яременка найбільш цінні експонати були передані у Черкаський окружний музей. Ймовірно, що кам’яна плита також стала експонатом музею в м.Черкаси.

Ще на початку ХХ ст. о.Олексій провів дослідження прийшов до висновку, що маленький храм зображений на малюнку з Літопису С.Величка на Затясминській стороні був освячений в ім’я Воздвиження Чесного і Животворящого Хреста Господнього. Про це свідчать перевезені ним з лівого берега Тясмина до старособорської церкви дві кам’яні плити із датою і написом [7, 61].

Науково-пошукова діяльність священника Олексія Єримовича дала йому змогу в циклі відомих нам робіт глибоко проаналізувати історичні події, які відбувалися на території нашого краю. Отець Олексій належав до класу духовенства, представники якого в усі часи виділялися серед місцевого населення високим рівнем освіченості.

На початку 30-х рр.. ХХ ст. отця Олексія “розкуркулили”. Вигнали з матушкою Оленою Євменівною із власної оселі, де міська влада оселила своїх керівників. Нині там проживають їх нащадки.

Згідно архівних джерел в 1935 р. в Хрестовоздвиженській соборній церкві було обладнано зерносховище. Священик собору Олексій Єримович на той час був “без определенных занятий”. Але насправді отець Олексій жодного дня не залишався без діла. Доводилось священику нелегально відправляти свої духовні і пастирські обов’язки.

Відбувалися божественні літургії в будинку Рясика Дмитра Сергійовича, що розташувався на вул.Дворянській, де в той час знайшли собі притулок колишні мешканці Чигиринського Свято-Троїцького монастиря: послушниця Тетяна, регент Єпистинія та настоятельниця обителі Рафаїла.

Віруючі та служителі релігійного культу України в 30-ті рр.. ХХ ст. перестали бути рівноправними громадянами своєї країни. Вони стали людьми “другого сорту” [8, 32], які постійно піддавалися агресії та сваволі з боку місцевих органів влади. За ними постійно стежили таємні співробітники НКВС та місцеві “допитливі жителі”. Завдяки їхнім свідченням в помешканні Єримовича Олексія Автономовича 27 жовтня 1937 р. співробітниками Чигиринського РВ НКВС був проведений обшук. В ніч на 28 жовтня священика Єримовича було заарештовано і під конвоем відправлено в Чигиринський РВ НКВС. Тільки після 6 днів арешту 3 листопада 1937 р. слідчим було проведено допит. Отця Олексія звинувачували в тому, що він був: “членом черносотенной организации свято-владимирского братства, имел связь с деникинской контрразведкой, которой выдавал коммунистов. На квартире у себя та в какой-то бывшей монашке собирал чуждый элемент кулачества, с которым под видом богослужения проводил к. работу”.

Начальник РВ НКВС Чигиринського району стверджує, що священик Єримович О.А., який проходив по статті 54-10 ЧК УРСР винним себе не визнав. Слідчу справу у звинуваченні Єримовича Олексія Автономовича було відправлено на розгляд Окремої Трійки при КОУ НКВС. Вночі 4 листопада отця Олексія було відправлено до Черкаської в’язниці.

Рішенням Трійки УНКВС по Київській області Єримовича Олексія Автономовича було засуджено за першою категорією до вищої міри покарання. 27 листопада 1937 р. о 13 годині вирок було виконано.

Троє дочок та син сім’ї Єримовичів в Чигирині в ті роки не проживали. Матушка Олена знайшла собі притулок в будинку на вул.Дворянській, де мешкала до кінця 30-х рр. ХХ століття. За свідченнями Кривошиї Галини Михайлівни 1915 року народження Олену Євменівну забрала одна із її дочок [11].

Тільки через 52 роки звинувачення висунуті О.А.Єримовичу були визнані безпідставними. Згідно з Указом Президії Верховної Ради СРСР від 16 грудня 1989 року “Про додаткові заходи по відновленню справедливості по відношенню до жертв, що мали місце в період 1930 – 1940 рр. і на початку 1950-х” 20 червня 1989 року Єримовича О.А. повністю реабілітовано прокуратурою УРСР.

Отець Олексій – яскравий представник 85-тисячного духовенства репресованого більшовиками в 1937 році.

Постать члена Благочинія І-го округу Чигиринського повіту священника Хрестовоздвиженського храму в Чигирині Єримовича Олексія Автономовича по праву займе достойне місце в сонмі святих Чигиринських.

Слід зазначити, що Олексій Єримович був не тільки служителем Церкви, а також дослідником старожитностей, просвітним та громадським діячем.

Література

1. Державний архів Черкаської області (далі ДАЧО) – Р-5625, Оп.1 – Спр.13., Арк.6.
2. ДАЧО – Р-5625, Оп.1. - Спр.13., арк.3.
3. ДАЧО – Р-5625, Оп.1. - Спр.13., арк.8.
4. ДАЧО – Р-5625, Оп.1. - Спр.13., арк.9.
5. ДАЧО – Р-5625, Оп.1. - Спр.13., арк.11.
6. Козій Г. Уроки церковного співу в церковно-парафіяльних школах Полтавської Губернії – PERYASLAVICA. Наукові записки. Збірник наукових статей. Релігійне життя Переяславської землі (ІХ-XXІ ст.) Випуск (3) – Київ, МЛЕНІУМ, 2007. – С.68.
7. Кривенко С. Розрита могила // Пам'ятки історії та культури України. – С.61.
8. Панченко П., Турчанко Ф., Левитас Ф., “История Украины XX столетие в вопросах и ответах” – “Магістр – S”. – К., 1997. – С.31, 32.
9. Перерва В. Православне Надросся у XIX ст. – С.86.
10. Протоієрей Трегубов С. “Памятная книжка Киевской епархии на 1910г.” – К., 1910 – С.492.
11. МПД автора: Кривошея Галина Михайлівна, 1915р.н., м.Чигирин.
12. МПД автора: Замша Клавдія Прохорівна, 1921 р.н., м.Чигирин.
13. Чепурний О. “Діяльність пам'яткоохоронних організацій на Чигиринщині в 20-х роках XX століття” // Наукова довідка, Чигирин, 2000. – С.1.
14. ЧКМ ПП-11. - Арк.65.

МЕЛЬНИЧАНИ – ЖЕРТВИ ПОЛІТИЧНИХ РЕПРЕСІЙ

СКВОРЦОВА Наталія,

учениця VIII кл. Мельниківської загальноосвітньої школи І-ІІ ст.

Юним краєзнавцям Мельниківської загальноосвітньої школи І-ІІ ступенів Чигиринського району не байдужа доля односельців, які були репресовані.

Розпочалася цікава дослідницька робота. Знову звернулися до старожилів, колишніх працівників сільської ради, активістів села. І на сьогоднішнє зібрання ми привезли, звичайно неповний поки що список репресованих та витяг із списку осіб, позбавлених виборчих прав по Мельниківській сільській раді Медведівського району Черкаського округу Київської губернії за листопад 1923 року.

Ось прізвища тих, хто своєю працею, своїм вмінням вести господарство був відзначений не похвалами, а зламанною долею смертю рідних та близьких, втраченою надією:

Атамась Яків ?

Васюра Іван Миколайович

Швед Федір Карпович

Дробот ?? (начальник самооборони села)

Токовенко Оверко

Рак Давид Васильович

Рак Хома Васильович

Рак Семен Васильович

*Бразолій Марко Максимович
Шевченко Мефодій Гордійович
Холод Харитон Максимович
Макарик Михайло Олексійович
Бразолій Мусій ?
Зубенко Іван Дорофійович
Деркач Юхим?
Деркач Яким?
Швай Данило?...*

На даний момент працюємо над упорядкуванням спогадів про масові політичні репресії в селі. Необхідно уточнити деякі епізоди, відреставрувати та скопіювати фотографії цих людей, їхніх родичів. Попереду ще великий об'єм роботи, ми не зупинимося, допоки не буде встановлено імен всіх наших односельців, життя яких перемололи жорна радянської репресивної машини.

СВІДЧЕННЯ РОДИЧІВ МЕШКАНЦІВ С.СУБОТОВА, РЕПРЕСОВАНИХ В 30-40-Х РОКАХ

ШЕВЧЕНКО ФЕДІР КУЗЬМОВИЧ, 1928 р.н. –
*ветеран праці с. Суботова Чигиринського району,
– син репресованого
ШЕВЧЕНКА КУЗЬМИ ДЕМЕНТІЙОВИЧА*

Десять років було Шевченку Федору Кузьмовичу, коли він і його сестри залишилися без батька, – Шевченка Кузьми Дементійовича, якого забрали на світанку 2 лютого 1938 року.

На той час він працював у колгоспі садоводом та обліковцем. Працював сумлінно, на владу голосу не піднімав, був гарним сім'янином. Але щоб занести його у чорний список, щоб знищити, відшукали причину: вчився 1917 року на унтер-офіцера, отже – «ворог народу».

Федя ходив у 4 клас і зразу ж відчув, що він син «ворога народу». Його на уроках не питали, ігнорували ним, вчителька Марія Олександрівна підкреслювала своє зневажливе ставлення до хлопчика. Директор школи (ім'я не встановлено) усе заперечував, коли Шевченку Феді дали свідоцтво про закінчення 7 класів не віддруковане, як всім, а написане від руки.

Шевченко Федір Кузьмович

Клеймо – «син ворога народу» переслідувало юнака і тоді, коли він служив строкову службу в армії. Призвали у 1948 році. Служив в Овручі, Коростині, дослужував у Житомирі.

В 1953, – згадує Федір Кузьмович, – слухаючи повідомлення про смерть вождя і батька народу, багато хто плакав. Цього ж дня Федора

заарештувала опергрупа. Обвинувачення: не плакав, коли всі плакали, а посміхався. «А за тобою, – сказали, – слідкують не тільки вдень, а й тоді, коли ти спиш». Посадили під варту. Через три дні звільнили. Мабуть, допоміг політпрацівник, якому юнак, що вмів малювати, допомагав у оформленні різних плакатів, агітлистівок тощо.

Батько Федора Кузьмовича був не єдиним репресованим у родині Шевченків. Чотирма роками раніше заарештували і рідну тітку Кузьми Дем'яновича – Наталку. Тишлер Ганс Карлович служив у складі латиських стрільців, які охороняли Леніна. З Харкова, де він пройшов курси, він приїхав у Суботів. Тишлер був одним із тих «двадцятип'ятитисячників», яких направляли в село для роз'яснювальної роботи та укріплення радянської влади на селі, які свято вірили в її гасла.

Саме з такою місією він і прибув в наше село. Тут він закохався в дуже красиву дівчину і запропонував їй вийти за нього заміж. Тією дівчиною і була Наталка Дементіївна Шевченко. Через деякий час вони переїхали в Кам'янку, а тоді за направленням у Казахстан.

Ганс Карлович працював начальником торговельного куща. Одного разу йому пожалівся продавець продуктового магазину, що начальник міліції, отоварюючись, ніколи не платить грошей. Тишлер зробив зауваження високому чину: «Ми, представники влади, не маємо права компрометувати себе і владу, який приклад показуємо людям?!». В результаті донос: «Тишлер пов'язаний з троцькістами». Його було заарештовано як ворога народу тією владою, за яку він боровся. Через місяць забрали енкаведисти і Наталку. Відправили її в жіночий табір, що знаходився в Автономній Республіці Комі. Допоміг вирватися живою звідти начальник табору. Повернулась додому в 1939 році. Мати ще була жива. З чоловіком більше не зустрічалася. Він загинув, як і тисячі інших затаврованих і закатованих людей. Не чекаючи другого арешту, вона виїхала з України. Померла у Латвії на 87-му році життя.

ГОЛОД ВІДСТУПИВ... ТА СУБОТІВ НАКРИЛА ХВИЛЯ РЕПРЕСІЙ...

ЛИТВИНЕНКО Любов Кузьмівна,
*заступник директора з виховної роботи Суботівської
загальноосвітньої школи I-III ступенів*

Село ніяк не могло отямитися після голодної осені 1932 року, ще голоднішої зими та весни 1933-го. Ще тільки завесніло, а все село потяглося до болота, до рятівних шпичаків. Жували тут же, а ще оберемками несли додому. А там уже різали їх, сушили, товкли в ступі і з того борошна пекли оладки. А вже зацвітали акація, глід. Діти рвали цвіт, об'їдалися його до нудоти. Здавалось, ще трішки – і біда вже відсунеться. Але від надмірного переїдання недозрілого житнього і пшеничного зерна люди продовжували вмирати і влітку. І все ж, хоч із натугою, та село оклигувало.

Голодна смерть відступала. Але, як кажуть, одне лихо не ходить, за собою двоє водить.

Час від часу село судомило – облітала новина: забрали баби Наталки Тютюннички чоловіка (Луку). Повели до сільради, назад не повернувся. Пояснили: «ворог народу». Дивувалися сусіди, односельці: «Та він же жив тихо, непомітно, який же він ворог?!». Вголос не говорили... А вже завтра взяли Балаханя. Мало хто називав його по імені, а так – по-вуличному, бо чоловік бідний, на ньому, окрім брезентового балахона, ніхто нічого не бачив. Але «ворога народу» в ньому розгледіли ті, які виконували розпорядження про виконання плану виявлення таких ворогів. Його, мовляв, взяли за те, що був «болотником» – ховався від радянської влади в болоті. З цієї ж причини взяли і Дземича Михайла, батька Дземич Марії Михайлівни.

А потім заарештували Кононенка Костя. Його брат, як розповідають старожили, був активістом при новій владі, але, як прийшли фашисти, то пішов в поліцію, пояснюючи свій крок тим, що хотів в такий спосіб вияснити, хто видав його брата.

Вийшов з дому Пасічник Порфирій по воду, але сім'я його додому не дочекалася. Повні відра з водою стояли під двором, а його самого забрали. Він став «ворогом народу», бо служив у царській армії і повернувся звідти у чині прапорщика. Додому Порфирій більше не повернувся.

Вже заарештовано Павла Фадейовича. Залишився без батька Федя Кукса, бо його батька Куксу Юхима Захаровича також було оголошено «ворогом народу».

Пригадує Велько Надія Іванівна: «Мого батька, Гретченка Івана Лук'яновича (1900 р.н.) було розкуркулено в 1930 році. Мали в господарстві корову, коня, бджоли. Вивезли в Глибоку (так називався яр далеко за селом). Там він викопав землянку, де й жив разом із сім'єю до 1937 року. У 1937 році його було забрано. У 1941 році батька було розстріляно як ворога народу. Потім мене викликали в міліцію і вручили повідомлення, що батько був ні в чому не винний».

Село жило в страхі: по кого придуть завтра?. Ховалися, виїжджали. В Новоросійськ виїхав дід Мусій – «Мусейка», – як на нього казали. Влаштувався на роботу в Гідрометцентр. «Веселий такий, балакучий», – згадує Шапошник Тетяна Арсентіївни, 1914 р.н. Але і тут його знайшла караюча рука правлячого нового режиму – забрали.

Після нього заарештували Василя Супруна, який теж переселився до Новоросійська в надії врятуватись від арешту.

Тут же потрапив у пазури смерті і Кубрак Петро Мартинович. Його дружина з синами (а їх було троє) більше не зустрілися...

**ДОЛЯ РОДИНИ "ВОРОГА НАРОДУ" ПІД ЧАС ГОЛОДУ 1947 Р.
СПОГАДИ БОНДАРЕНКО (ШЕВЧЕНКО) ПАРАСКОВІІ ЯКІВНИ,
1933 Р.Н. – МЕШКАНКИ С. ВЕРШАЦІ ЧИГИРИНСЬКОГО РАЙОНУ) (**

КУКСА Юлія,
учениця IX кл. Суботівської
загальноосвітньої школи I-III ст.

Про страхіття, які судилося пережити моїм співвітчизникам, я не раз чула від своїх бабусь і дідусів.

На долю моєї бабусі Паші випали тяжкі випробування, адже народилася вона в найтяжчий час голодомору – навесні 1933 року. Звичайно, вона не може цього пам'ятати, проте окремі епізоди з розповідей своєї матері Степаниди Давидівни 1900 р.н. навіки врзалися в її дитячу свідомість. Про «голодовку» – як прості неписьменні люди найменували ті страшні часи, в нашій родині пам'ятали і говорили завжди. Ще тоді, коли про це не прийнято було згадувати ні в пресі, ні в навчальних закладах, а тим більше з трибун високоповажних зібрань.

Особливо часто згадували в родині жахливий випадок, коли вершацька сім'я, що через голод втратила людську подобу, вбила і з'їла маленьку дівчинку Сашу. Дитина несла щось поїсти своєму батькові, який працював у полі. Її шлях пролягав повз оселю цих озвірілих від голоду односельців, що жили на околиці села. Коли дівчинка не повернулася додому, по селу поповзли страшні припущення, щодо її долі. Проте довести нічого не змогли, а може просто керівництву села було не до цього. Лише через багато років глава сім'ї людоїдів, відчувши свій близький кінець, зізнався у скоєному.

Сім'я моєї мами мешкала поблизу цього кутка, який місцеві мешканці називають Кугутівкою. Вона і її ровесники щоразу, коли через Кугутівку йшли до лісу за пролісками чи за грибами, мимоволі згадували цей випадок і з острахом проходили повз це прокляте односельцями місце.

Сім'ї моєї бабусі все-таки поталанило вижити в часи голодомору. Проте невдовзі на родину Шевченків звалилося чи не менше лихо.

Бондаренко Парасковія Яківна

Йшов 1937 рік... Бабусин батько Яків Климович 1899 р.н. відзначався запальною, непокірною вдачею. Оскільки на той час був досить грамотною людиною, торгував в колгоспному ларьку на будівлі – так називали одну з бригад колгоспу. Мимоволі був свідком численних зловживань колгоспного керівництва. На очах у колгоспників, не криючись, голова правління та інші активісти розбазарювали колгоспне майно, пропивали збіжжя, вели розпусний спосіб життя.

Одного разу члени правління зібрали загальні збори колгоспників і влаштували показову розправу над багатодітною вдовою, яка після закінчення жнив назбирала на полі в пелену колосків, щоб якось покращити життя дітям, які існували впроголодь. Жінці за «розкрадання колгоспного добра» загрожувало кількарічне ув'язнення. Як вона не голосила, як не просилася – члени правління були безпощадними.

Якову Климовичу не під силу було стерпіти таку несправедливість і він привселюдно розповів про злодіяння «суддів», які розбазарюють зерно центнерами, а напівголодну жінку хочуть засудити за пригірщ прибитих дощами колосків. Його гнівний виступ не залишив байдужими односельців, зчинився галас, і під тиском колгоспників «судді» призначили жінці незначне покарання на місцевому рівні.

Через кілька днів зібралася горезвісна в народі «трійка», яка складалася з ображених ним членів правління колгоспу, і заслали Якова Шевченка на 10 років до Сибіру. Звинувачено його було в підриванні авторитету голови та членів правління колгоспу, які були комуністами. А відтак і в підриванні авторитету комуністичної партії, якій вони так «самовіддано» служили. Це був час, коли за одне необережно сказане слово можна було отримати серйозний термін ув'язнення або й зовсім не повернутися до рідного села. Особливо діставалося священикам і так званим, неблагонадійним - людям, які не могли змиритися з несправедливістю.

«Батька засудили, а мати залишилася з п'ятьма малими дітьми на руках, – продовжує бабуся. – Батька оголосили «ворогом народу», а нас – дітьми ворога народу.

Мати щодня рано-вранці йшла на роботу в поле. Додому поверталася, як вже сутеніло. Сім'я погано харчувалася. Крилатою фразою впродовж подальших десятиліть стало сказане мною: «Нема болі – сама ляля». Це я копирсалася ложкою в мисці з супом, який і стравою важко назвати – порізаний бурячок, цибулинка, капустаний листочок. Ні скалочки жиру, навіть картоплина була неабиякими ласощами. Шукаючи ложкою хоч шматочок картопельки, я пильно вдивлялася в цю рідину і бачила своє відображення. Не розуміла, чому замість вимріяної картоплинки – «болі» бачила «лялю» – відображення свого обличчя.

Мій старший брат Коля часто ставав нам за матір і за батька. Мати, щоб якось вижити, час від часу возила тачкою рядна, полотно на станцію Знам'янка (це більше, ніж за 30 кілометрів від дому), а нас полишала під наглядом Колі. Її не було по кілька днів. В сім років братові доводилося не тільки слідкувати за господарством, а й варити в печі у горщику якусь страву, навіть випікати хліб. Хоча й хлібом те, що випікалося, можна назвати досить умовно.

Наша сім'я, над якою висіло тавро «сім'ї ворога народу», була однією з найбідніших сімей у селі.

Після війни, коли стала працювати школа, мені нічого було одягнути, щоб ходити до школи. Восени, як ще стояла тепла погода, ходила босоніж в полотняній сорочці. Як стало холодно, вчителька, яка жила неподалік, було,

обмотає мене в сукняну накидну хустку, обійме і веде до школи, зігріваючи своїм тілом.

А як я любила вчитися! Як же мені хотілося ходити до школи! Писати не було на чому. Не було підручників. Мати моя була неписьменною і дуже прагнула, щоб ми здобули освіту. Покотила тачку з качанами кукурудзи, калиною і ще чимось злидінним на Знам'янку, виміняла там два підручники – арифметику і буквар. Я принесла цей скарб до школи – вчителька забрала, бо не було підручників для навчання дітей. Деякий час був папір, який брат Володя підібрав з розбитого радянським військами німецького обозу. Проте невдовзі він закінчився.

Мати міняла на шкільне приладдя все, що могла. З настанням зими вона побачила, що припаси мізерні і сказала, що більше не зможе міняти, бо сім'я взимку помре з голоду, і мені, мабуть, доведеться припинити навчання. Як же я гірко плакала! Уроки снилися мені ночами. Я вирішила не здаватися. Полізла на горище і знайшла там одну галошу і один ботинок. Обмотувала ноги якимось лахміттям, прив'язувала до ступнів ту взуванку, бо була для мене завеликою, і по заметах пробиралася до школи. Вчилася я дуже гарно. Наука легко давалася. Тоді навчали каліграфічному письму. Вчителька мої аркушки ставила за приклад. Дуже гарно малювала. Проте, попри всі старання матері, в школі я змогла провчитися лише рік і ще кілька місяців. Не судилося мені закінчити і двох класів. Так і залишилася я неосвіченою.

Пригадую, померла в селі дівка заможних батьків. Набилося в хату на похорон багато людей. Сила-силенна дітей. Не стільки, щоб провести покійницю, а щоб пообідати на поминальному обіді. Пішла і я. Стою в натовпі серед інших дітей. А сорочка на мені хоч і чистенька, та латка на латці. Мати небіжчиці голосить над дочкою: «Ой, Галю, ж моя, Галю, чого ж тобі не вистачало! Ти ж була в нас, як вареник у маслі»... Аж тут помітила мене. Взяла за плече, вивела з натовпу, провела наперед, поставила біля самої покійниці і каже: » Чого ж оце старчення, нікому не потрібне, лазить по світу, живе і не вмирає, а ти, моя квіточко, нас покинула?!». А мені якось і байдуже з її слів. Думаю: «Ну, то й добре, що вона мене вивела наперед. Тут краще видно небіжчицю»...

Та найболючіше відчула наша сім'я відсутність батька голодного 1947 року. Сім'я дуже голодувала. Старша сестра Маруся тоді вже поїхала працювати до радгоспу. Найстарша сестра Анюта в пошуках кращої долі ще до війни подалася на заробітки до Одеси. Вирощувала овочі на Пересипі. Там працювало багато моїх односельців.

Мати прядиво всяке здавала на Колону (куток с. Вершаці), щоб виміняти щось їстівне. А я голодна була, та й полізла на горище. Наче Бог дав той качанчик кукурудзи, то я незчулася, як і з'їла його, хотіла матері показати, поділитися, та не встигла.

Я дуже гарно співала. Сиджу, було, біля вікна, де видніється закидана снігом вулиця, співаю, а мати питає: «Чого ти співаєш? Мабуть, їсти хочеш?» А я тоді як заплачу!

Під час голоду 1947 року на вигоні, який в селі звали майданом, місцева влада влаштувала дитясла, де с'як-так підгодовували голодних дітей колгоспників. Нам, як дітям ворога народу, дорога туди була закритою. Ті дитясла, які селяни охрестили «майданом» (до слова, ще і всередині 70-х років сільський дитсадок, який знаходився на тому ж місці, і дорослі, і малі називали не інакше, як майданом) врятував від голодної смерті не один десяток вершацьких дітей.

Мати, бідна, мучилася з нами, старалася якось нас прогодувати, як могла. Проте настав такий час, що стало зрозуміло – діти помруть з голоду. Вже кілька днів ми нічого не їли, сиділи в хаті з опухлими ногами. Не було сил і бажання бодай поворухнутися. Тоді мати від безвиході наважилася на страшний крок. Добре нас викупала. Перепрала наше жалюгідне лахміття. А вночі вирішила накласти на себе руки – повіситися, щоб дітей, як сиріт, забрали до дитбудинку.

Та Бог зглянувся і не дав їй скоїти страшний задум. Ввечері до нас прийшов вчитель Гаркуша Андрій Прокопович і запропонував матері прополоти грядку. За це пообіцяв дати синові штани, разом з нею годувати двох дітей. Щоб не втратити заробітку, мати вирішила тимчасово відкласти задумане. Аж тут і корівка отелилася, з'явилося молоко, і почали ми жити. Вчитель і корівка нас з матір'ю врятували. Мати, не маючи чим взимку годувати корівку, хотіла її продати. Старший брат Коля не дозволив. Взимку здалеку носив з поля кукурудзиння, провалювався до пояса в глибокі снігові замети, сам ледь не замерз, але позбутися худобини не дав. І вона нас врятувала.

Мій брат Володя був звільнений з армії за станом здоров'я. Працював охоронцем на будівлі. Його напарник був у банді. Пограбували комору, а брата засудили за халатність, що не перевірів комору, як заступав на чергування, а повірив на слово напарнику, що все в порядку. Якби ж перевірів, то напарник в живих його не залишив би.

Засудили брата на рік. Мати подала апеляцію. Щоб найняти адвоката, треба були гроші, яких колгоспники не мали. Сестра Анюта переслала гроші з Одеси, а в сільраді не віддають. Вимагають, щоб підписалася на позику. Лише після того, як мати погодилася, їй видали частину грошей.

Перед повторним судом брат пас худобу в Чигирині під наглядом міліціонера. Я пішки носила йому їсти. Там по дорозі шовковичка була, то я поїм шовковиці, та й піду далі. Принесла брату їсти, а біля нього міліціонер стояв, охороняв, щоб той не втік. А йому ж – тому міліціонерові, помітно, теж так хочеться їсти. Володька з ним поділився, а я ж теж хочу, бо не їла три доби. То по дорозі там шовковиця, то я вилізу, поїм, та й іду додому.

Дали Володі рік примусових робіт при колгоспі.

...Пасла я череду з 5 чи 7 корів. Сиджу і так ослабла - на сон так і хилить. А об'їждчиком був дядько Петро Кабан (так його дражнили). Він ох, і бив дітей, коли корова в посів заїде. Сиджу, коли чую, їде Кабан. Оце, думаю, зараз дасть мені, якби й дав, щоб більше не мучитись. Аж то брат поля об'їжджав. Вигнав худобу з поля, бо мені вже несила було. Ще й пригостив шматком макухи з бавовнику, не знаю, де він її роздобув. Як же я її їла! Так

наїлася, що вже не можу, макуха лежить, мати їсть, а я з голоду пропадаю, та не можу ту макуху бачити.

Батько 10 років провів на засланні. Спочатку працював на заготівлі лісу, згодом бригадиром городньої бригади.

Коли 1947 року повернувся додому, застав нас опухлими з голоду.

Пізніше батько був реабілітованим. Можна було подавати на суд на тих, хто його несправедливо засудив. Проте він порадився з синами, і вирішили не ворушити минулого – то був інший час.

Дуже багато молодих людей мого покоління перехворіли на страшну хворобу туберкульоз. Ця підступна недуга викосила чимало молодих людей, підлітків, дітей. У Вершацях велика частина кладовища, яку називають «середнім» кладовищем, зайнята похованнями померлих від туберкульозу. Значне поширення цієї хвороби пояснюється тим, що під час голоду 1947 року люди мали ослаблений організм. Та й в наступні роки вкрай погано харчувалися. Існували практично впроголодь. Напівголодним доводилося працювати на важких роботах.

Хвороба вилилася в справжню епідемію. Померла і одна з моїх сестер Маруся. На той час їй було 23 роки...

Мої батьки прожили більш, ніж по 80 років. Навіки в їх пам'яті залишилися спогади про пережите.

Часто згадую ті часи, та й подальше життя випало не набагато краще. Весь вік пропрацювала в колгоспі на найтяжчих та найменш оплачуваних роботах. Якщо й є щось хороше згадати, то стосується це тільки моєї родини.

Нічого страшнішого не може бути за голод. Не дай, Боже, нікому зазнати того, що зазнало наше покоління!

**ГОЛОД 1947 РОКУ
В ПАМ'ЯТІ
ЖИТЕЛІВ
ЧИГИРИНЩИНИ**

ДИТЯЧІ СПОМИНИ ПРО ГОЛОДНИЙ 1947 РІК

КУКСА Раїса Григорівна,

1938 р.н., ветеран праці, вчителька-пенсіонерка Суботівської загальноосвітньої школи I-III ст., відмінник народної освіти України

Я, Кукса Раїса Григорівна 1938 р. народження, хочу розповісти факти голодомору 1933 року, який був на Україні.

Моя мама Манжілей Любов Никандрівна 1915 року народження, нині покійна, розповідала мені про свою сім'ю, яка проживала в селі Рацево Чигиринського району.

Сім'я була велика: восьмеро дітей і батьки. Це були мої дідусь і бабуся: Кам'яний Никандр і бабуся Хима. У них було п'ять синів (Олександр, Іван, Федір, Микита, та Логвин): три доньки (Ганна, Єлизавета, та моя мама Люба). Мама в сім'ї була найменшою. Три сини були вже одружені і мали свої сім'ї. Дві доньки були також вже заміжні і мали дітей.

Дякуючи кмітливості і винахідливості дідуся, сім'я пережила голодомор.

Того року гарно вродило жито, якого було насіяно багато. Бо воно нормально родило тільки на піщаних ґрунтах. Кожна сім'я повинна була здати контрактацію (до кожного двору доводили цифру здачі зерна).

Коли об'явили про здачу зерна, а молотили у клуні ціпами, і згорнули все обмолочене жито у один куток клуні, нав'яли жита і здали. Потім ще додатково оголосили про здачу. Здали і те. А решту обмолоченого зерна загорнули тією половою, що віяли, із остюками на землю.

Зерно відразу відправляли – самі ж селяни везли волами, кіньми на станцію Фундукліївка Олександрівського району.

Коли в селян вже не було чого здавати, тодішня влада за наказом зверху стала організовувати рейди з обшуком обійсть селян. Де знаходили зерно – забирали до крихти, оставляючи людей на голодну смерть.

Приходили і до дідуся з бабусяю кілька разів із обшуком, але нічого не знаходили. Пориються у тій полові, що лежала у кутку на житі товстим шаром, і нічого не знаходять. А родичі уночі підуть, відриють і наберуть, щоб вистачило на один день, перемелять на жорно і зварять якийсь куліш.

Допомагали і дітям та внукам, що жили окремо.

Так усі вижили, а в селі померло багато людей. Мама розповідала, що знаходили трупи просто на вулицях. Люди ходили опухлі, їли навіть бруньки на деревах. Багато односельців померло, коли вже діждались врожаю. Голодні, раптово наїдались

Наша сім'я: мама – Любов Никандрівна, сестричка Мая і я

молодого зерна з колосків і помирили. Мама розповідала що, були випадки, коли в сім'ях варили трупи і їли – так рятувались від голодної смерті.

...Голод 1947 року я вже сама пам'ятаю. Тоді була велика засуха. Майже не вродили картопля і хліб.

Особливо запам'яталася весна 1947 року. Я закінчувала перший клас. Взимку у школі підготовували дітей. Але тоді в школах їдалень не було. Недалеко від школи односельчанка варила у себе якийсь куліш, а ми на перерві, кого виділяли, бігли туди їсти. Виділяли лише дітей, у яких батьки не повернулися з війни. А дома були старенькі дідусь та бабуся, нас двоє маленьких дітей і одна мама, яка працювала.

Весною всі запаси майже скінчилися. Я щодня після уроків дуже далеко ходила шукати кінський щавель, із якого варили баланду. До цього часу пам'ятаю терпкий смак тієї їжі. Дідусь і бабуся були дуже немічні, а сестра була молодшою за мене на три роки. Мама щодня ходила в колгосп на роботу, ось і доводилося мені, тендітній 8-річній дитині, їти і шукати той щавель. А його було важко знайти, бо не тільки ми ним харчувалися.

Сестричку і ще декількох дітей напівсиріт ранньої весни забрали у лікарню, там вони харчувалися.

Як мені хотілося побути на її місці! А вона ще й плакала. Ми з мамою ходили її провідувати, і коли вона розплачеться, то я їй казала, щоб ішла додому носити щавель, а лишусь на її місці.

А ще запам'яталися деруни із гнилої картоплі. У сусідів попереднього року загнилася картопля в ямі і вони ту яму загорнули землею. А ранньої весни, коли вже не було чого їсти, відкопали ту картоплю. Це був такий білий шар крохмалю із землею. Із нього пекли деруни. Я, було, побіжу до сусідів, а в них була велика сім'я, але всі були дорослі. Вони їдять і мене пригостять. Який же був смачний той дерун!

Так мені тоді здавалося...

**СВІДЧЕННЯ БОНДУРОВСЬКОЇ (В ДІВОЦТВІ КОВАЛЕНКО) НАДІЇ
ПРОКОПІВНИ),1938 Р.Н. ТА БОНДУРОВСЬКОГО АНАТОЛІЯ СЕРГІЙОВИЧА,
1940 Р.Н. – МЕШКАНЦІВ С. СУБОТОВА ЧИГИРИНСЬКОГО РАЙОНУ**

БОНДУРОВСЬКА Антоніна,

*учениця ІХ кл. Суботівської
загальноосвітньої школи І-ІІІ ст.*

Свідчення Бондуровської Надії Прокопівни

Коли почався голод, мені було 9 років. На той час я навчалась у першому класі. Нам жилося легше, ніж іншим, бо було тільки двоє дітей у сім'ї. В кого було по 7-8 дітей, ті сильно голодували.

Хліба було обмаль. А у баби і діда його було достатньо, іноді й нам давали. Меншу сестру вони відразу забрали до себе, а я залишилась біля матері.

Спочатку (восени) мати варила борщ з буряка і квасолі. А вже по весні ходили у колгосп і у кагатах видовбували крохмаль з картоплі, який ще тримався купи, добавляли у нього цвіт акації, і мати пекла оладки. А ще матері на роботі давали обід, який вона приносила додому, щоб нагодувати мене.

Ходили на берег, зжинали бур'ян і очерет, ним і топили. Зима була холодна, затяжна і багатосніжна. Так і дожили до весни. А потім саджали маленьку картоплю і лушпиння, сіяли насіння, яке збереглося.

**Бондурівська
Надія Прокопівна**

Трохи пригадую, як мати пекла пироги. Розкатає корж з кукурудзяного борошна, покладе на нього буряк або калину, і зверху вкриє ще одним коржем. Їли ще оладки з кропиви і акації. Літом їли яблука і груші. Нас, в основному рятувала, корова. Взагалі, люди, в кого були кози чи корови, виживали, в кого не було – помирали відразу.

Весною ходили в ліс по гриби. Багато хто наїдався їх і більше не просинався. Діти постійно пасли худобу. А саме вже в той час наливались колоски, то ми і їх їли. В кишені мати носила з роботи по жменці зерна, ще й намелемо.

В основному, харчувались рибою. Варили її або сушили, на жаль, не смажили, бо не було олії.

Незважаючи на страшний голод, представники місцевої влади ходили по хатах і збирали податки. Вимагали, щоб здавали молоко, яйця, м'ясо. А також встановили платню за фруктові дерева, що росли у дворах.

Свідчення Бондурівського Анатолія Сергійовича

Я ще в школу не ходив. Почалась осінь, і різко не стало чого їсти. В нас залишились невеликі запаси кукурудзи. На жорнах її мололи, і з борошна мати пекла пироги, варила галушки.

Трохи пригадую, як мати пекла пироги. Розкатає корж з кукурудзяного борошна, покладе на нього буряк або калину, і зверху вкриє ще одним коржем. Їли ще оладки з кропиви і акації. Літом їли яблука і груші. Нас, в основному рятувала, корова.

Взагалі, люди, в кого були

**Бондурівський
Анатолій Сергійович**

СВІДЧЕННЯ БЕВЗЕНКО (В ДІВОЦТВІ ДОВГОЇ) ГАННИ ВАСИЛІВНИ, 1936 Р.Н. – МЕШКАНКИ С. СУБОТОВА ЧИГИРИНСЬКОГО РАЙОНУ

КУЖИМ Тетяна Леонтіївна,
*провідний спеціаліст Центру культури та виховання
Черкаського державного технологічного університету*

В 1947 році у нашій сім'ї залишилось 4 дітей, бо четверо вже до того померли. Я дуже пам'ятаю сморід гнилої картоплі, але ніхто на той запах не зважав, бо думали про одне – щось

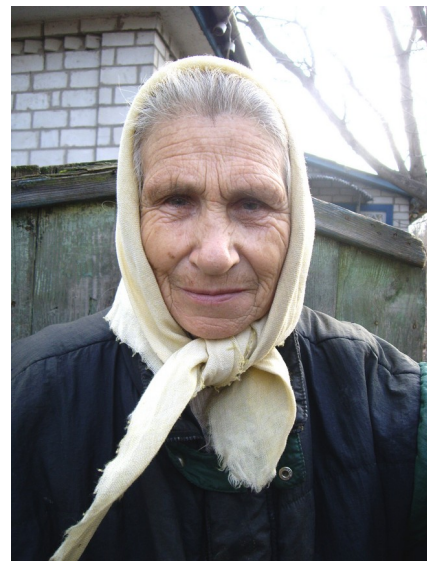

з'їсти. А ще знаю, як ходили до Могил красти буряки. Сторожував там Гриші Панасенка батько – Микола. Там була тимчасова сторожка, у якій він жив разом зі своєю дружиною. Ми слідкували, коли вони зайдуть у сторожку, а тоді розривали кагати і витягували буряки. Якщо вдавалося їх взяти, то була радість, бо ж мати пекли ці буряки, чистили, і ми їх їли.

А одного разу (як сьогодні бачу) зайшов до хати молодий парубок. Став біля порогу – їсти просить. А зарадити нема чим, бо й не знає мати, що й своїм дітям давати. Хлопець побачив біля порога лущиння з буряків. Спитав, чи можна їх взяти. Мати кивнула головою, і хлопець почав швидко запихати їх до рота. Мати дали потім йому ще й спеченого буряка.

Гриша наш пас у людей худобу – дві, а то й три корови. Отож за день дадуть стакан пшона, а мати його потовчуть, поділять на три частини, а тоді сипле у воду чи молоко, щоб була густішою юшка.

Бевзенко Ганна Василівна

СПОГАДИ КУБРАК МАРІЇ ПОЛІТІВНИ, 1931 Р.Н. – МЕШКАНКИ С. СУБОТІВ ЧИГИРИНСЬКОГО РАЙОНУ

АНДРІЄНКО Любов,
учениця ІХ кл. Суботівської
загальноосвітньої школи І-ІІІ ст.

В 1941 році, коли почалася війна, встигли мобілізувати із Суботова лише 5 осіб. І серед них був і мій батько, Кубрак Іполіт Дмитрович. Невдовзі потрапив у полон. Був у Німеччині. Після полону відправили у Магнітогорськ на 2 роки. Працював там на металургійному комбінаті. Приїхав у відпустку. А тут, крім огірків, нема нічого. Нас у матері було троє: я, Мишко – 1936 р.н., Галя – 1941 р.н. Купив нам борошна пуд (борошно було з усякої всячини), а сам, залишивши матір, завербувався знову на 3 роки. Йому дали гроші за те, що він завербувався. Матері з них прислав 200 крб. Мати купила дві форми ячменю (кілограм 4) і маленьке відро картоплі. Картоплю ми поїли нечищеною, а ячмінь змололи. Мати, не просіявши, (щоб не було відходів), наварила затірки (таке, як пійло коровам з гостюками). Ми понаїдалися і не могли сходити в туалет. З Галі довелося видолубувати кал пальцями.

Ми з подругою Гашею (Кучер Гафією) рано-вранці біжимо проваллям до Шпакової, щоб знайти грибів підвишнів, а назад ідемо, то нарвемо щавлю. Мати варила воду, кидала туди щавель і підвишні. Отой відвар мати давала нам по кухлику, а коли на бурячках з'явилася свекла, то ще кидала і свеклу.

Почалися грушки зелені, абрикоси. Їх об'їдалися до болю в животі. Пам'ятаю, що мати ходила в колгосп топтати силос (тоді силос топтали ногами). Дід Мартин казав, щоб мати брала і мене. Там Дружчиха варила їсти людям, що працювали: у воду сипали соєву макуху, а тоді розливали у горщечки. То ми материну порцію з'їдали удвох, а мою несли додому. На полі (влітку 1947 р. ходили збирати колоски (вже після того, як поле було зібране). Пирдусан на коні гонив звідти нагайкою. Якось я, Гаша, Марія Чорнобай збирали колоски коло льохів. А тут Хтодосій на коні летить, то ми стрибали у провалля і не думали, яке воно, чи лишимося живі, чи ноги повиламуємо. У Марії від нагайки на спині було три крові смуги.

**СВІДЧЕННЯ ШАПОШНИК ТЕТЯНИ АРСЕНІВНИ,
1914 Р.Н. – МЕШКАНКИ
С. СУБОТОВА ЧИГИРИНСЬКОГО РАЙОНУ**

ГОЛУБ Ірина,
*учениця XI кл. Суботівської
загальноосвітньої школи I-III ст.*

Навесні 1947 року всі запаси, які були в сім'ї, вийшли. Батько щодня ходив до Тясмина то по рибину якусь, то приносив раків. То вже тим і перебивалися. Вдома корови того року не було, але я вже працювала на фермі і вкрадалася принести чверткову чи півлітрову пляшку молока. Потім до нього додавали якоїсь суміші і варили. Знаю, весь час хотілося їсти, особливо хліба, якого не було.

Не знаю, що продали, але батько поїхав з кимсь (тоді ж їздили волами або кіньми) у Медведівку і купив клунок борошна. Купляв у свого у суботівського – Савустяна. Отож те борошно привезли додому, мати зраділи. Коли вони до того борошна, а воно тільки зверху борошно, а то далі один попіл. Ніде нічого не говорили, бо той шахрай був страшний чоловік (про це знали в селі). Батько боявся, щоб його не вбив той Савустян.

У цей рік навіть у курей ноги попухли. Коли батько став коло січкарні в колгоспі робити, почав набирати половки, приносить додому і сипать курям. Вони в тій полові порпалися і знаходили якусь зернинку. Ножки в них відійшли і навіть кури нестися почали.

**СВІДЧЕННЯ КУЧЕР (В ДІВОЦТВІ МІНСЬКОЇ) АГАФІЇ ЄВМЕНІВНИ,
1933 Р.Н. – МЕШКАНКИ С. СУБОТОВА ЧИГИРИНСЬКОГО РАЙОНУ**

В 1946 році був недорід. Що зібрали в колгоспі – все вивезли. Звісно, і на городах у людей був зовсім поганенький урожай, а ротів у кожній сім'ї було чималенько. Рятували в основному корови, а ще річка, весною- болота (тягали очеретяні шпичаки, з рогузу варили щось подібне до капусняка). Всім селом люди сходилися до кагатів, де була закопана картопля. На Іваньковій горі картопля була закагатована в 1942 році. Сунули голодні люди на ту Іванькову

плавом. Розривали кагати, чоловіки плахами викидали гнилу картоплю, а люди брали її, приносили додому, наливали водою. Лушпиння спливало, а крохмаль осідав на дно. Його змивали раз-два, а потім додавали до нього якогось потрюху (добре, як у когось були висівки чи пучка борошенця) і щось випікали.

Пам'ятаю, як в 1947 році пололи за ліском кукурудзу (я часто ходила за мачуху на роботу, хоч мені тоді було лише 14 років). Баба (по-вуличному Ревільша) наварила обід.

Макуха змішувалася із соєю і виходило щось схоже на куліш. Звичайно, голодні люди не чекали, поки схолоне той куліш і наїлися гарячого. Хто був здоровий, той ще пішов у грядки, а всі слабші там же зразу і поснули (люди не знали, що гаряча соя – отрута). Ключка Михайло був їздовим. Отож разом з бабою-кухаркою погнали в село. Кіньми прибіг голова Красота Григорій Лукич. Люди почали прочунюватися, але сиділи, як чемренні.

Мене трішки підгодовувала бабуся Степанида. З Далекого Сходу приїхав сестрин чоловік і затримався тут, бо не було за що повертатися назад. Він працював у садку, бо розумівся на садівництві, і йому давали якийсь послід. Отож баба пекла щось і мені давала, щоб дядько не бачив. А батькова сестра – Мінська Ольга Гнатівна – тишком-нишком ткне кусочок хліба та швиденько й з хати вирядить, аби чоловік не бачив, бо в самих же в хаті було багато голодних ротів. Отак виживали люди. І це такий був страшний час, що не стирається з пам'яті, хоч пройшло з тих пір не один десяток літ.

**СПОГАДИ ЖАЛДАК КАТЕРИНИ ГЕРАСИМІВНИ,
1938 Р.Н. – МЕШКАНКИ С. СУБОТОВА
ЧИГИРИНСЬКОГО РАЙОНУ**

БЕНДА ВІТАЛІЯ,

учениця ІХкл. Суботівської загальноосвітньої школи І-ІІІ ст.

Жили ми втрюх. Мати дуже хворіла. Батько сім'ї не тримався, то й не переймався ні дружиною, ні дітьми. Хліба в хаті не було, але виручала корова. Молоко треба було здавати, але щось залишалось і для нас. Отож мати ставила в горщику молоко кип'ятити, а туди кидали трішки кукурудзяної крупи (десь їздили і за щось виміняли). Міняли тоді тільки заможні люди, бо в них були якісь запаси. Рвали в посадці терен, дикі грушки і варили узвар, кидали ще в нього цукровий

Кучер Агафія Євменівна

Жалдак Катерина Герасимівна

буряк. Це, звичайно, виручало восени. У матері ноги були пухлі. Я пасла чужі корови за те, щоб дали щось поїсти. А давали здебільшого суп, в якому замість картоплі було лушпиння. Отак і виживали в ті роки.

**СПОГАДИ БЕВЗЕНКО ОЛЯНИ ФЕОКТИСТІВНИ, 1925 Р.Н. –
МЕШКАНКИ С. СУБОТОВА ЧИГИРИНСЬКОГО РАЙОНУ**

БЕНДА ВІТАЛІЯ,
*учениця IX кл. Суботівської
загальноосвітньої школи I-III ст.*

Сім'я хоч і недоїдала, але великого голоду ми не відчували, бо була в нас корова, а люди, які приходили по молоко, приносило стакан якоїсь крупи чи пшона. Отож той стакан ділився на три рази і варили чи на воді, чи на молоці якісь кашу чи куліш.

Я з березня місяці поїхала на заробітки в Кіровоградську область. В Мар'янівському радгоспі тоді було багато суботян. З весни викидали з кагатів буряки, висаджували їх на висадки, потім пололи висіяні буряки 3 рази. Там давали нам 200 грамів хліба на день, вранці кандьор гречаний або вівсяний, перловий чи соєвий. Із села приносили маляс (це відходи від переробки буряків), а то бувало купимо один стакан молока, яки коштував 1 крб.

Звичайно, їсти хотілося, бо пайок був мізерний і харчі сякі-такі, але такого голоду, як вдома, не відчували.

**СПОГАДИ КОЗУБ НАДІЇ МИКОЛАЇВНИ, 1941 Р.Н. –
МЕШКАНКИ С. СУБОТОВА ЧИГИРИНСЬКОГО РАЙОНУ**

КОЗЕНКО Марія,
*учениця VI кл. Суботівської
загальноосвітньої школи I-III ст.*

Із спогадів моєї бабусі Козуб Надії Миколаївни про голод 1947 року. Хоч їй було всього 6 років в той час, але вона добре пам'ятає ті голодні роки.

Козуб Надія Миколаївна

Була весна 1947 року. Зовсім не було чого їсти. Моя прабабуся Каплюха Якилина Корніївна і сусідка Карлаш Надія, у якої було двоє голодних дітей, поїхали в поле, де була закопана в гатах колгоспна картопля. Звичайно, вона вся зогнила, але голод змушував їх брати її. Адже вони надіялись на те, що хоч якусь частку крохмалю можна виділити з неї. Та від неї розносився зловонний запах, що їсти її було неможливо. Але Н. Карлаш і її діти їли. Їли цвіт акації, лободу, кору дерев, топінамбур. Коли стало тепло, і у Тясміні появилася молодий очерет і рогіз, їли так звані

шпичаки. На той час це були справжні солодощі. Із свекли, лободи пекли оладки. Але наша сім'я вижила завдяки тому, що мій дідусь, Коваль Корній Феодосійович, незважаючи на пухлі до колін ноги, трудився цілими днями. Він робив вози для колгоспу, тачки для людей, і цим самим врятував сім'ю від голодної смерті. Крім того була корова-первістка, і хоч як було голодно і для неї, але вона сім'ю рятувала.

СПОГАДИ ЧУЄВОЇ ЛЮБОВІ ГНАТІВНИ, 1940 Р.Н. – МЕШКАНКИ С. СУБОТОВА ЧИГИРИНСЬКОГО РАЙОНУ

КОМАРЕНКО Богдан,
*учень VI кл. Суботівської
загальноосвітньої школи I-III ст.*

В нашій родині була бабуся Оксана, моя мама Марія, тітки Одарка і Ольга і ми – діти, Люся (Людмила 1939 р.н.) і я – Люба.

В хаті не було нічого, бо забрали все (розповідала бабуся і мама) ще перед 1933, коли силою заставляли вступати в колгосп.

На полу (дерев'яне ліжко) лише дошки, гола лежанка і піч, а на печі - одна ряднинка. В нашій родині жило двоє дівчат, років моїх, їхній батько Брось був священиком, але де він був на той час, я не знаю, і чому ці дівчатка жили в нас, теж не знаю. Може, тому, що бабуся наша була дуже богомільна і взяла їх до себе у важкий для них час. Їсти було нічого. Всі кудись йшли, десь щось заробляли, просили, а я залишалась вдома. Дуже хотілося їсти. Бросівські дівчатка (Люся й Оленка) десь випросили два бурячки і підкинули їх під піл. А я знайшла ці бурячки і один з них надгризла. Вони так кричали, допитувались, хто це зробив, але я не призналась. У сім'ї була козичка. Молочко, яке здоювали, не пили і берегли до вечора, а потім товкли в ступі кукурудзу і ці крупчики варили, добавляли в цю кашку води і молочка. Їли раз у день. Бабуся весь час ходила в ліс, приносила звідти якісь грушки, а ще корінчики з якоїсь рослини.

Чусва Любов Гнатівна

Через виснаженість організму в мене з носа постійно йшла кров. Коли я вже ходила до третього класу, у нас викладала Ганна Василівна, то вона на мені показувала дітям всі на тілі кісточки, які є в людини. Це я була дуже худенька.

ДИТЯЧІ СПОГАДИ МОЇХ БАТЬКІВ

ТАГІРОВА Ніна Іванівна,
*екскурсовод відділу "Суботівський історичний музей"
Національного історико-культурного заповідника „Чигирин”*

Мій батько, Ряднина Іван Іванович 1936 року народження пам'ятає голодомор 1933 року з розповідей старших людей. У нього були рідні дядьки Топчій Петро Махтейович 1918 року народження та Топчій Максим Махтейович. Вони разом з Тютюнником Іваном Васильовичем пішли попід хатами просити їсти. І було це в селі Цвітній (тоді і тепер Кіровоградщина). Побачили, що хата стоїть небідна, і вирішили попросити там їсти.

Послали туди дядька Петра, а він тоді ще парубком був. А решта залишились на дорозі чекати, довго чекали, та так і не дочекались. Злякались та втекли звідти, а дядька Петра і по сьогоднішній день ніхто так і не бачив. У батькової матері, Топчій Марії Матвіївни, перший чоловік і двоє її малих синів померли від голоду в 1933 році.

Дід мій – Ряднина Іван Сергійович розповідав, що під час голодомору викопують яму для покійника, а коли його туди привезуть, то в ямі тій вже повно покійників.

Оце кладовище, що знаходиться біля центрального від транспортного щита і до млина, понад дорогою і є те кладовище, що хоронили померлих від голодомору 1933 року. Це старе кладовище зараз в дуже занедбаному стані. Там слід навести належний порядок і встановити знак, який нагадував би нащадкам про часи голодомору.

Під час голоду 1947 року їхня сім'я вижила тому, що в них були кози, і вони споживали молоко. Батько майже нічого не пам'ятає про цей голод,

Моя мама, Ряднина Клавдія Іванівна 1938 року народження, дещо пам'ятає за голодомор 1947 року. На горі Іваньковій восени 1941 року закагатували картоплю, та вона там так і погнила, а в 1947 році її відкопували, вимивали з неї крохмаль, заварювали, як кисіль, і їли. Мололи в ступі або на жорно кукурудзу, з крупніших крупців варили кашу, а з дрібніших заварювали лемішку. На великі свята лемішку готували з молоком. Запарювали кукурудзяне тісто. Терли туди цукровий буряк, все це викладали на сковороду і ставили в піч, а потім їли. Також діти, щоб якось вижити, їли цвіт акації. Одного разу Коцуренко

**Ряднина Іван Іванович
і Ряднина Клавдія Іванівна**

Микола на паші так наївся цвіту акації, що заснув. Його тачкою привезли додому і ввечері ледве розбудили.

...У мами були двоюрідні брат і сестра – Дон Василь 1935 року народження, та Ліда 1937 року народження. Вони були сиротами, бо їхня мати померла, коли Ліді був тільки один рік. З ними вісім років жила мачуха. А в голодовку продала півкорови і забрала собі гроші, а потім відчинила вікно, украла швейну машинку і сказала, що їх обікрали, а потім і сама зникла, залишивши дітей...

...Попід хатами ходили голодні діти і просили їсти. Такою дитиною був Кубрак Михайло Іполітович та невідомий хлопчик із Шутівки. Він був такий худий, що здавалося, в нього на лиці були самі очі.

А то якось до них в оселю прийшов чужий дядько з кошолкою, а вдома крім дітей не було нікого. Він почав шукати їсти, шарить по кладовці, та не знайшовши нічого, пішов собі, ледь переставляючи ноги.

В березні місяці 1948 року в моєї мама померла бабуся Тетяна, Померла не від голоду, а від простуди. На похорон прийшло дуже багато людей. Вийшли її дочки, і, побачивши стільки людей, забідкались, чим же їх всіх годувати? Ділили потроху – щоб всім дісталось, бо був зварений тільки капуста та узвар з сухих груш.

**УВІЧНЕННЯ
ПАМ'ЯТІ ЖЕРТВ
ГОЛОДОМОРУ
1932 – 1933 РОКІВ
НА ЧИГИРИНЩИНІ**

**Вдумайтесь:
навесні 1933-го року від голоду вмирало
на Україні 17 людей щохвилини,
тисяча – щогодини, майже 25 тисяч щодня...**

Жахливо, але мусимо визнати, що у переважній більшості сіл Черкаської області кількість померлих під час голоду перевищує кількість загиблих у період Великої вітчизняної війни 1941 – 1945 рр. У селі Заліському, що на Тальнівщині, від голоду померло 1 100 осіб, а загинуло на війні – 152. У Лебедині, що на Шполянщині від голоду померло 1665 осіб, а під час війни загинуло 700. У селі Боярка Лисянського району із півтори тисячі мешканців голод забрав понад 650, у війні загинуло 162 односельці. У с.Чорна Кам'янка Маньківського району за 1418 днів війни загинуло близько 200 осіб, а за 360 днів 1932 – 1933 року – понад 800, у селі Сахнівка Корсунь-Шевченківського – відповідно 150 і 850. У Вергунах під Черкасами – 200 і 1000.

За приблизними підрахунками, в області загинуло від Голодомору майже 300 тисяч черкащан, розстріляно в льохах НКВС понад 40 тисяч наших земляків, вивезено на каторгу на Колиму, Соловки і простори казахського степу близько 2000 родин куркулів.

(Голодомор 1932 – 1933 на Черкащині. Книга пам'яті в документах та спогадах. – Черкаси, 2007. – С.7)

**ДІДЕНКО
Яніна Леонідівна,**

*старший науковий співробітник
відділу "Музей Б. Хмельницького"
Національного історико-культурного заповідника "Чигирин"*

**АБАШНА
Людмила Олександрівна,**

*молодший науковий співробітник
відділу "Музей археології
Середнього Подніпров'я"
Національного історико-культурного заповідника "Чигирин"*

ГОЛОДОМОР 1932 – 1933 РОКІВ НА ЧИГИРИНЩИНІ *(за даними анкетування 2005 р. проведеного Чигиринською ЦРБ)*

У липні 2005 року бібліотекарями Чигиринщини було проведено опитування громадян, які народилися до 1 січня 1932 року, стосовно голодомору 1932 – 1933 рр. на Чигиринщині. Воно було здійснене на виконання розпорядження Президента України про створення Музею-архіву Голодомору 1932 – 1933 рр. та згідно листа Президента України В.А. Ющенка до голови Черкаської обласної державної адміністрації Черевка О.В. від 30 квітня 2005 р.ⁱ.

Метою опитування був запис спогадів свідків для вшанування пам'яті жертв Голодомору.

Для проведення анкетування використовувалась програма-запитальник розроблена кафедрою етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету ім. Тараса Шевченкаⁱⁱ.

Опитування було проведено в усіх селах району. Однак не всі інтерв'юери віднесли до цієї справи однаково сумлінно. Саме тому варто відзначити повноту даних, які були зібрані в Боровиці, Суботові, Стецівці, Трушівцях, Іванівці, Галаганівці, Топилівці, Вершацях, Новоселиці, Головківці, Мельниках, Матвіївці та ін. Отримані результати дали можливість відтворити страшну картину голоду 1932 – 1933 рр. на Чигиринщині.

За свідченнями опитуваних, голод розпочався у 1932 році, однак помирати люди почали навесні 1933 р. Основною причиною голоду називають дії влади – конфіскацію врожаю, хоча зустрічаються і згадки про неврожай. Анкетовані згадують, що відбирали врожай спеціальні комісії складені з представників сільської, районної влади та активістів (3 – 4 особи). Вони ходили по хатах із щупами ("залізними штирями", "шпичками", "шворнями") шукаючи зерно, та "нагло брали" не тільки вирощене в полі та на городі, а й те, що було у людей у господі. Жителі Іванівки згадували про те, що в них "забрали хліб, комору"ⁱⁱⁱ, "пару коней, корову, свиней, овець, млин, увесь інвентар, із хати вирядили"^{iv}. "забрали корову тільну, воли, комору, сарай, увесь реманент і одяг теж"^v.

За свідченнями опитуваних під час обшуків люди, які входили до складу подібних комісій не показували ніяких документів. Дехто згадує, що члени комісії мали зброю – "було руж'є" та кнути. Частина з опитуваних називають лише імена, тому що в 1932 – 1933 роки вони були маленькими дітьми. Опитувані згадують, що до складу комісій входили:

с.Трушівці – Клим Шапошник, Онуфрій, Марко^{vi};

с.Головківка – Зінченко Микола, Шевченко Петро, Дробина Павло, Плахотнюк Явтух, Артеменко Полікарп, Макаренко Гриша та голова колгоспу Зінченко Василь^{vii};

с.Новоселиця – Андрій Собака – старший охоронник^{viii};

с.Топилівка – Оржехівський Федір, Токман Федір^{ix};

с.Галаганівка – Лисовин, Шепіль, Сич, Бадин, Устенко, Чепурний, Іщенко Василь, Рясик, Гаркуша, Волох^x;

с.Іванівка – комсомолець Кудин А.М., Андрій Герман, Коваленко Дмитро, Федь із Вищівки, Гаркуша Іван, Гончаренко Борис, Яровий Лука, Калініченко Макар, Гнат Прищепа, Андрій Шатайленко, Калініченко Пилип, Вербівська Настя, Кудін Ярина^{xi};

с.Стецівка – учитель Бутирин, Бойко, Смаль, Запорожець Федір, Удоденко Трохим Степанович, Білоус, Бабич Микита, Майстренко Василь, Бойко (жінка), Касяненко Павло, Кисіль Пилип, Собко Федір, Сотничка, Батурич^{xii};

с.Боровиця – Солонько Григорій Степанович, Бершадський Йосип Кузьмович, Антоненко Дмитро Федорович, Покришка Грицько Ларионович, Гаращенко Тарас Іванович (Карпович), Гаращенко Тетяна Гнатівна, Шмиголь Павло Іванович, Захарченко Михайло Лаврентійович, Дерев'янка Григорій Іванович^{xiii}.

У селах Галаганівка та Іванівка до складу комісії входили також М.Сікорський та Гаркуша – представники з району. Під час обшуків селян вигонили з хати^{xiv}, "погрожували Сибіррю та тюрмою^{xv}, намагалися усіляко образити. У с.Галаганівка "забирали все підряд... і ікони, а потім танцювали на тих іконах"^{xvi}.

Єдиним засобом оборони для замучених голодом та страхом людей було "плакати і проситися". Будь-які спроби оборонити зароблене власною працею закінчувалися трагічно – "тих, хто боронився забирали". Саме така доля спіткала батька Беденка Павла Касяновича (1929 р.н.) та сім'ю Каркачівських, жителів с.Галаганівка. Обшуки по декілька разів так допікали людям, що іноді вони зважувались на рішучі дії – у с.Головківка було вбито макогоном одного із сільських активістів – Артеменка Полікарпа^{xvii}.

Щоб хоч якось вижити люди почали ховати продукти та зерно, однак в основної маси селян просто "не було чого ховати". Місцями схову були: піч, на печі, "за іконою", "по казанах", "по горищах", "в димарях", "під стріхою", "в сараях", "в дровах", "закопували під ясла скотини". Ховали не тільки продукти, а й худобу – "у лузі", "водили од сусіда до сусіда"^{xviii}, допомагаючи одне одному.

З метою підтримання атмосфери страху і недовіри місцевою владою було запроваджено винагороду за донесення на сусіда про приховування зерна чи продуктів. Жительки с.Галаганівка Беденко Параска Никифорівна та Власенко Надія Сергіївна свідчили, що в якості винагороди "давали те, що в нас забирали"^{xix}.

Голод змушував до пошуків їжі – в першу чергу люди прагнули знайти зерно. Кобеляцька Домаха Олександрівна з с.Іванівка згадує: "...батько ходив до скирти і трусив якусь зернину разом з мишієм". Однак на цей крок

наважувались рідко – лякали охорона полів та закон про "п'ять колосків". Жителі с.Галаганівка згадують сторожа полів на прізвище Царильник, який "ходив із батогом"^{xx}, у с.Стецівка цим займалися Шамрай Степан, Маламуж Микола, Майстренко Василь^{xxi}.

Дехто з селян займався прохачеством у багатших односельців. Домаха Олександрівна Кобеляцька 1926 р.н. з с.Іванівка згадує, що "батько ходив, просив їсти, бо семеро дітей"^{xxii}.

Люди, які мали певний запас речей, одягу, коштовностей – "заживок", міняли їх на продукти – зерно, крупи. Борошно. Для обміну селяни їздили до сусідніх сіл, районного центру, на Захід та Південь України та на Кавказ. Жителі с.Галаганівка "ходили в Мордву (авт. – нині Красносілля) з накидками, ряднами, а там міняли на продукти"^{xxiii}, з с.Трушівці – їздили на Кавказ, у Терськ^{xxiv}, на Західну Україну^{xxv}, з с.Іванівка їздили "в Західну Україну ... і міняли рушники, рядна і платки на хліб"^{xxvi}, селяни с.Стецівка "вимінювали зерно в Знам"янці"^{xxvii}.

Голодні селяни міняли все, щоб тільки вижити. Ось приклади таких обмінів: "мати виміняла на сап'янці кіло зерна"^{xxviii}, "за подушку чвертку молока"^{xxix}, "...міняли материні серги на квасолю, просо"^{xxx}. Одним з місць де люди могли поміняти зерно чи борошно стали "торгсіни". Опитувані називають їх "турксінами", "лавкою", "магазином". Створені спочатку як заклади для торгівлі з іноземцями, пізніше вони були використані для вилучення дорогоцінних металів у населення шляхом обміну їх на продукти харчування. "Здавали туди золото, ікони, хрести – обмінювали на їжу"^{xxxi} – так описують це опитувані.

Іноді спроби обмінів жорстоко каралися. Жителька с.Топилівка Пальонна Одарка Андріївна 1920 р.н. згадує, що "хто намагався виміняти, того втопили".

Фізично здорові люди намагалися поліпшити становище своїх голодуючих сімей шукаючи заробіток. Деякі з селян ходили до багатших односельців – "одробляли за продукти". Опитувані згадують, що "сім"я вижила, бо батько відробляв по людях"^{xxxii}.

Дехто із селян шукав роботу за межами села. Жителі с.Трушівці та с.Матвіївка їздили працювати на Західну Україну^{xxxiii}, с.Топилівка – до радгоспів^{xxxiv}, с.Стецівки – на південь України.

Декому допомагало добре знання ремесла – свої вироби майстри обмінювали на продукти харчування: "батько робив тертушки і люди викупляли"^{xxxv}, "робили вози і міняли на борошно", "батько робив борони, санки – продавали і були трохи гроші"^{xxxvi}.

Опитувані зазначають, що дещо легше було тим, хто мав нечисленну сім"ю та тим у кого залишилась худоба – "в кого менша була сім"я" і "у кого була коровка". Корова давала можливість не тільки більш різноманітно харчуватися, а й обмінювати молочні продукти на хліб: "Легше було тим у кого корови. У Бужині була пристань – тітка піде та й поміняли ряжанку з глечики – на хлібину на кіло"^{xxxvii}.

Люди ж які не мали запасів їжі змушені були їсти абсолютно все, що хоч мало їстівний вигляд. За словами анкетованих в їжу вживали: колоски з

пшениці, ячменю, "просо, що на віники" (сорго – авт.), відходи з проса та маку, сочевицю, висівки, полову, насіння рослин, лушпиння з гречки, качани кукурудзи, сою, осередки з соняшників, лушпиння та мерзлу, гнилу картоплю, капусту, буряки та гичку, малину, пасльон, ожину, шовковицю, шипшину, суніцю, "споришки", глід, маслину, бузину, калину, вишні, сухі фрукти, горіхи, жолуді, акацію (сушений і товчений цвіт), листя та цвіт кленка, берестка, берези, липи, дуба, бузка, дерезу, козельки, кропиву, шавель, щиріцю, лопух, лободу, пирій, "клевер", калачики, гірчаки, очерет, рогіз, левурду, мох. Рослини сушили (коріння, стебла, цвіт і плоди) і пекли з цього "борошна" оладки.

Їли також тварин і птахів, яких могли зловити: собак, котів, крис, мишей, жаб, зайців, їжаків, ящірок, гадюк, вужів, черепах, ховрахів, диких свиней, качок, лелек, горобців, голубів, риб, пташині яйця.

За словами анкетованих не голодували у селі лише декілька категорій селян – актив села – "з них тоді ніхто не помер"^{xxxviii}, багатші люди та колгоспники – "в тих заживок був, а тим їсти давали"^{xxxix}. Полегшувало становище колгоспників і те, що "хто зразу вступив у колгосп, у тих не забирали зерно"^{xl}. Крім цього 1 раз на день для них варили обід – давали сою, супи, "читавицю", "баланду"^{xli}.

Надзвичайно тяжкою в ті роки була доля дітей, особливо сиріт. Розраховувати на допомогу сторонніх було складно – вони так само голодували. Жителька с.Іванівки Христиня Ганна Федорівна згадує: "...дітей багато померло"^{xlii}. За свідченням опитуваних частина дітей-сиріт потрапила до так званих "патронатів" чи інтернатів, які були утворені при колгоспах у Вершацях, Галаганівці, Іванівці, Стецівці, Худоліївці, Суботові, Боровиці.

Жителі Галаганівки згадують, що патронат був створений у хаті на місці шкільної майстерні: "...в кого не осталося нікого, то їх собирали в попову хату, там їм варили їсти, трохи піддержували"^{xliii}. Одна з вихованок галаганівського патронату згадує: "...нас собрали в попівську хату. Там нам приставили няньку, давали їсти. Нас було 34 дітей"^{xliv}.

У с.Іванівці "був інтернат, було осіб до 30 дітей. Діти були чисто одіті і нагодовані"^{xlv}. Кухар інтернату Стасько Марія Денисівна згадує, що продукти для приготування страв видавалися^{xlvi}. Харчування дітей у подібних закладах залежало від колгоспів та місцевої влади і тому часто було недостатнім. Уродженка с.Галаганівки Жук Пелагея Михайлівна 1928 р.н. згадувала, що у 1933 році вихованці патронату з с.Галаганівка їли "ягоди", всі які можна було їсти, але й од ягід...наїдались діти, обдимало і мерли"^{xlvii}. Жителька с.Стецівка Романенко Ганна Миколаївна розповідала про патронат, що "дітей там дуже погано годували"^{xlviii}.

Навіть у цих умовах знаходились люди, які прагнули допомогти сиротам. Пелагея Михайлівна Жук згадує сім'ю Павловських, які "допомогли пошити... платтячка" для сиріт.

Діти, як найслабші фізично і найменш захищені найчастіше ставали жертвою такого жахливого злочину, як людодство. Подібні випадки згадують жителі сіл Матвіївки, Новоселиці, Топилівки, Стецівки, Худоліївки, Суботова, Боровиці. У селі Матвіївці за свідченнями опитуваних "мати з'їла свою дитину",

"один чоловік поїв своїх дітей", "була така сім'я, що і дітей своїх поїла", інша сім'я "...вечором гукала до себе (авт. – дітей) і вони вже не верталися"^{xliv}. У с.Топилівка за спогадами Пальонної Одарки Андріївни "тільки дитина пішла, так і нема"ⁱ, в Боровиці – "була така сім'я. мати з дочкою – діти обминали їх"^{li}.

За свідченням опитуваних масово помирати селяни почали навесні 1933 року. На жаль, практично ніхто не може назвати кількість померлих. В основному говорять "дуже багато". Однак про масовість говорять такі відповіді жителя Іванівки: "...на кутку померло в одній сім'ї батьки і п'ятеро дітей"^{lii}. Дехто з анкетованих згадують померлих від голоду рідних "батьки померли від голоду весною 1933 року"^{liiii}, "мати померла – опухша була"^{liv}. Про масштаби трагедії говорить той факт, що за словами Геращенко І.С. лише у Трушівцях померло більше 800 осіб^{lv}.

Із початком масового голоду постала проблема поховання померлих. З цією метою були створені спеціальні бригади – "занаряджені колгоспники підводами збирали мерців", звозили до ям за селом і там ховали. Члени цих бригад отримували за свою роботу натуральну плату: у Головківці – 200 г борошна^{lvi}, у Вершацях – 200 г хліба^{lvii}, у Стецівці - сою^{lviii}, у Боровиці – продпайок, у Іванівці – обід. Похованнями займалися – Буряченко Іван Іванович (с.Головківка), Запорожець Кирило та його син Володимир (с.Стецівка), Рожко Борис (с.Боровиця)^{lix}.

Ховали померлих на кладовищах, городах, подвір'ях, по садках "кого в ряднині, а кого й так". Дехто йшов на кладовище помирати сам. Часто померлих ховали у спільну яму по 10-18 чоловік^{lx}.

З огляду на вищезгадане значно краще виглядає ситуація на території сіл Погорільці, Розсошенці та Мордва, які нині знаходяться в межах Красносільської сільської ради. В цих селах не дивлячись на неврожай та голодування місцеві жителі не пригадують випадків голодної смерті. В цьому вбачають заслугу голови колгоспу с.Мордва організованого 1929 р. Василя Шевченка. Він намагався забезпечити харчуванням у колгоспі не тільки працюючих селян, а і їх сім'ї, дозволяючи набирати їжу додому^{lxi}. Ось як згадує ці події Марченко Явдоха Володимирівна, 1910 р.н.: "У нас страшного голоду, як по других селах не було, був неврожайний рік і люди бідували. Нас у сім'ї було шестеро і всі вижили. Їли гриби, печериці, гичку з буряків, дерли кукурудзяні качани і добавляли в борошно. З колгоспу мати приносила затірку, галушки, капусту, бо там варили обід для колгоспників і давали додому дітям. За корову батько виміняв 6 пудів хліба, то варили галушки, сухе листя добавляли в борошно і пекли оладки.

В колгосп забрали коня, плуг, віз, а дома залишилася тільна корова, то було молоко. У селі люди боліли тифом, то де були сироти – забирали в приют"^{lxii}.

Велике значення в цей час для жителів цих сіл мала взаємодопомога, про яку неодноразово згадують опитувані: "допомагали родичі", "допомагали одинокі родичі", "ділилися родичі, сусіди"^{lxiii}.

Дана робота є спробою систематизувати зібрані матеріали про голодомор, скласти загальну картину цієї трагедії на Чигиринщині. Інформація анкетних даних не є вичерпною і потребує додаткових досліджень та пошуків.

Посилання

Лист Президента України В.А. Ющенко до голови Черкаської обласної державної адміністрації О.В.Черевка від 30 квітня 2005 р.

-"-. Додаток 1.

За матеріалами анкетування Вербівської Ольги Кузьмівни, 1915 р.н., уродженки с.Іванівки.

За матеріалами анкетування Стасько Марії Денисівни, 1914 р.н., уродженки с.Іванівки.

За матеріалами анкетування Василиги Олександрі Кононівни, 1915 р.н., уродженки с.Іванівки.

За матеріалами анкетування Таранухи Марії Тарасівни, 1924 р.н., уродженки с.Трушівці; Панченко Ганни Антонівни, 1921 р.н., уродженки с.Трушівці; Панченко Марії Меркурівни, 1918 р.н., уродженки с.Трушівці; Михно Марії Прокопівни, 1918 р.н., уродженки с.Трушівці; Литвин Мотрони Іванівни, 1919 р.н., уродженки с.Трушівці

За матеріалами анкетування уродженок с.Головкивка: Полудненко Марфи Григорівни, 1924 р.н., Чучупаки Ганни Дмитрівни, 1925 р.н., Головка Марії Григорівни, 1923 р.н., Макухи Ольги Микитівни, 1926 р.н.

За матеріалами анкетування Вовкогон Олександрі Минівни, 1923 р.н., уродженки с.Новоселиця.

За матеріалами анкетування Ладан Одарки Кононівни, 1917 р.н., уродженки с.Топилівка.

За матеріалами анкетування уродженців с.Галаганівка: Беденко Параски Никифорівни, 1924 р.н.; Беденка Григорія Івановича, 1923 р.н.; Беденка Павла Касяновича, 1929р.н.; Жук Пелагеї Михайлівни, 1928 р.н., Сердюка Федора Васильовича, 1919 р.н.

За матеріалами анкетування уродженців с.Іванівка: Саснко Катерини Кирилівни, 1927 р.н.; Вербівської Ольги Кузьмівни, 1915 р.н.; Куць Тетяни Мартинівни, Стасько Марії Денисівни, 1914 р.н.; Василиги Олександрі Кононівни, 1915 р.н.

За матеріалами анкетування уродженців с.Стецівка: Височин Ганни Яківни, 1926 р.н.; Профатила Прокопа Семеновича, 1923 р.н.; Сібякіна Сергія Івановича, 1919 р.н.; Шандри Марії Степанівни; Гонтар Євдокії Степанівни, 1922 р.н..

За матеріалами анкетування уродженців с.Боровиця: Покрищенко Марфи Петрівни, 1920 р.н.; Бордуніс Марії Максимівни, 1922 р.н.; Бурим Катерини Максимівни, 1924 р.н.; Дяченко Ганни Трохимівни, 1921 р.н.; Пузиренка Івана Кузьмовича. 1921 р.н.; Щириці Василя Івановича, 1920 р.н.; Фесенко Ольги Петрівни, 1912 р.н.; Лисенко Тетяни Михайлівни, 1921 р.н.; Середенко Тетяни Романівни, 1924 р.н.; Слісенко Марії Романівни, 1923 р.н.

За матеріалами анкетування Токовенко Килини Павлівни, 1921 р.н., уродженки с.Боровиця.

За матеріалами анкетування Лифарьової Марії Микитівни, 1924 р.н., уродженки с.Галаганівка.

За матеріалами анкетування Жук Пелагеї Михайлівни, 1928 р.н., уродженки с.Галаганівка.

За матеріалами анкетування Чучупаки Ганни Дмитрівни, 1925 р.н., уродженки с.Галаганівка.

За матеріалами анкетування Раченка Михайла Петровича, 1925 р.н., уродженця с.Топилівка.

За матеріалами анкетування уродженців с.Галаганівка: Беденко Параски Никифорівни, 1924 р.н.; Иващенко Арсентія Олексійовича, 1910 р.н.

За матеріалами анкетування уродженців с.Галаганівка: Беденка Павла Касяновича, 1929 р.н.; Бузько Надії Іванівни, 1925 р.н.

За матеріалами анкетування уродженців с.Стецівка: Бондаренка Василя Ларіоновича, 1924 р.н.; Маламуж Антоніни Андріївни, 1900 р.н.; Гонтар Євдокії Степанівни, 1922 р.н.

За матеріалами анкетування Вдовенко Марії Федосіївни, 1922 р.н., уродженки с.Трушівці; Михно Євдокії Іванівни, 1923 р.н., уродженки с.Матвіївка.

За матеріалами анкетування Беденко Параски Никифорівни, 1924 р.н., уродженки с.Галаганівка.

За матеріалами анкетування уродженців с.Трушівці: Панченко Надії Іванівни, 1922 р.н.; Таранухи Марії Тимофіївни, 1926 р.н.

За матеріалами анкетування Орел Івана Оксентійовича, 1920 р.н., уродженця с.Трушівці.

За матеріалами анкетування Вербівської Ольги Кузьмівни, 1915 р.н., уродженки с.Іванівка.

За матеріалами анкетування Бондаренка Василя Ларіоновича, 1924 р.н., уродженця с.Стецівка.

За матеріалами анкетування Шмиголь Ганни Петрівни, 1919 р.н., уродженки с.Боровиця.

За матеріалами анкетування Сіромахи Ганни Харліївни, 1929 р.н., уродженки с.Вершаці.

За матеріалами анкетування Мелай Олени Афанасіївни, 1924 р.н., уродженки с.Галаганівка.

За матеріалами анкетування Гонтар Євдокії Степанівни, 1922 р.н., уродженки с.Стецівка.

За матеріалами анкетування Шевченка Івана Кузьмовича, 1925 р.н., уродженця с.Іванівка.

За матеріалами анкетування Вдовенко Марії Федосіївни, 1922 р.н., уродженки с.Трушівці; Михно Євдокії Іванівни, 1923 р.н., уродженки с.Матвіївка.

За матеріалами анкетування Лазоренко Антоніни Данилівни, 1927 р.н., уродженки с.Мудрівка.

За матеріалами анкетування Василиги Ганни Кононівни, 1922 р.н., уродженки с.Іванівка.

За матеріалами анкетування Шпильового Юхіма Антоновича, 1925 р.н., уродженця с.Іванівка.

Матеріали польових досліджень Діденко Я.Л.. Записано від Таценко Варвари Афанасівни. 1922 р.н., уродженки с.Шабельники.

За матеріалами анкетування Лифарьової Марії Микитівни, 1924 р.н., уродженки с.Галаганівка.

За матеріалами анкетування Судорженко Марії Степанівни, 1922 р.н., уродженки с.Іванівка.

За матеріалами анкетування Пустової Марії Трохимівни, 1915 р.н., уродженки с.Іванівка.

За матеріалами анкетування Саєнко Катерини Кирилівни, 1927 р.н., уродженки с.Іванівка.

За матеріалами анкетування Христич Ганни Федорівни, 1922 р.н., уродженки с.Іванівка.

За матеріалами анкетування Беденко Параски Никифорівни, 1924 р.н., уродженки с.Галаганівка.

За матеріалами анкетування Жук Пелагеї Михайлівни, 1928 р.н., уродженки с.Галаганівка.

За матеріалами анкетування Вдовиченко Катерини Савівни, 1924 р.н., уродженки с.Іванівка.

За матеріалами анкетування Стасько Марії Денисівни, 1914 р.н., уродженки с.Іванівка.

За матеріалами анкетування Жук Пелагеї Михайлівни, 1928 р.н., уродженки с.Галаганівка.

За матеріалами анкетування Романенко Ганни Миколаївни, 1920 р.н., уродженки с.Стецівка.

За матеріалами анкетування уродженців с.Новоселиця: Омельченко Марії Миронівни, 1928 р.н.; Петренко Ніни Павлівни, 1925 р.н.; Жовнір Марії Павлівни, 1925 р.н.; Вакуленко Ніни Омелянівни, 1923 р.н.

За матеріалами анкетування Пальонної Одарки Андріївни, 1920 р.н., уродженки с.Топилівка.

За матеріалами анкетування Токовенко Килини Павлівни, 1921 р.н., уродженки с.Боровиця.

За матеріалами анкетування Василиги Олександри Кононівни, 1915 р.н., уродженки с.Іванівка.

За матеріалами анкетування Лисенка Семена Свиридовича, 1917 р.н., уродженця с.Іванівка.

За матеріалами анкетування Жук Пелагеї Михайлівни, 1928 р.н., уродженки с.Галаганівка.

За матеріалами анкетування Геращенко Івана Славустяновича, 1925 р.н., уродженця с.Трушівці.

За матеріалами анкетування уродженок с.Головкивка: Полудненко Марфи Григорівни, 1924 р.н., Головка Марії Григорівни, 1923 р.н., Панасенко Марини Калениківни, 1906 р.н.

За матеріалами анкетування Грабовської Дарії Степанівни, 1920 р.н., уродженки с.Вершаци.

За матеріалами анкетування Сібякіна Сергія Івановича, 1919 р.н., уродженця с.Стецівка.

За матеріалами анкетування Полудненко Марфи Григорівни, 1924 р.н., уродженки с.Головкивка; Гонтар Євдокії Степанівни, 1922 р.н., уродженки с.Стецівка; Пурим Катерини Максимівни, 1924 р.н., уродженки с.Боровиця.

За матеріалами анкетування Бевзенка Івана Костянтинівича, 1922 р.н., уродженця с.Матвіївка; Раченка Михайла Петровича, 1925 р.н., уродженця с.Топилівка.

За матеріалами анкетування уродженок с.Красносілля: Саєнко Катерини Іванівни, Саєнко Палажки Іванівни.

За матеріалами анкетування Харченко Явдохи Володимирівни, 1910 р.н., уродженки с.Красносілля.

Інформація по голодомору 1932-33 рр. на території сіл Красносільської сільської ради. – Липень 2005 р.

ПІДСУМКИ ОПИТУВАННЯ СВІДКІВ ГОЛОДОМОРУ 1932 – 1933 РОКІВ В С. СУБОТОВІ

МИХАЙЛЮТА Оксана Миколаївна,

*вчителька історії Суботівської
загальноосвітньої школи І-ІІІ ст.*

У міжнародному праві винищення людей шляхом моріння голодом називають геноцидом. Це злочин проти народу, проти людства. А чи ж давно це сталося, якщо ми досі не знаємо усієї правди про голодомор? А чи так давно це сталося, якщо досі люди бояться правди про ті часи? Про те, як пережили люди голодомор у нашому селі ми дуже багато маємо свідчень, записаних від очевидців, які, на щастя, ще живуть серед нас. Ми заносимо в книги пам'яті тих, які загинули в тому незбагненному страшному 1933 році. Учнями нашої школи була проведена пошукова робота серед населення нашого села, метою якої було зібрати свідчення очевидців голодоморів 1922, 1933 та 1947 років і провести серед них анкетування. Було опитано свідків, зібрано багато цікавих свідчень. Живі свідки, думаю, варті найбільшої шаноби, бо вони зберегли для нас у своїй пам'яті ту правду, про яку б ми могли ніколи не дізнатися.

У нашому селі є ще кілька живих свідків, які пам'ятають голод 1922 року. Це – Коцуренко Текля Петрівна, 1907 р. н., це – Шапошник Тетяна Арсенівна, 1914 р.н.

які свідчать про страшне лихоліття, яке було в нашому селі. Голод спонукав їсти сухе лушпиння, варили клаптики шкіри із старого кожуха.

Як згадує Шапошник Т.А.: «Батько поїхав на Полтавщину щось привезти їстівного. Мати, щоб нагодувати сім'ю, а дітей було п'ятеро, зняла із горища сухе лушпиння, потовкла його у ступі і наварила. Голод заставив їсти це вариво гарячим. Наївшись, вся сім'я разом з матір'ю злягла. На щастя, не їв дід, батько батьків. Отож він побіг до сільського фельдшера, котрий набігав по кутку сироватки та ще з допомогою якихось ліків відняв у смерті родину.»

І в 1922, і в 1933 та 1947 роках згадують свідки, виручала людей річка Тясмин, болото, бо ловили там раки, якусь рибу. Весною все село ішло на болото по рогіз і шпичаки. Несли їх оберемками додому і вживали в сирому і вареному вигляді. З рогозу варили капусту. Одним із харчових продуктів була свекла, її різали, перемішували із якимись домішками, напівостюками або напіввідвійками, присолювали і варили, пекли свекляники. В лісі шукали лісові дички, левурду, лісові ягоди, пташині гнізда. Листя липи, глоду, кленка сушили, перетирали на борошно і випікали оладки. Цвіт калини і глоду були харчовим продуктом, коли зацвітали. Не дозріли на початку літа 1933 року у селі абрикоси, шовковиці, вишні. Ловили щурів, їжаків, вужів, гадюк. Голод витіснив поняття брезгливості. Як свідчать очевидці, дуже багато померло людей в період, коли наливалось колосся пшениці, жита. Сире зерно виминали, і з жадністю їли, а це несло смерть.

Характерним для нашого села є те, що до голодної смерті людей штовхали свої односельці. Активісти забирали залишки продуктів харчування. А це, крім зернових, сушник, квасоля, навута, горох, пшоно та інше. Отже, слід зробити висновок, що допомагали робити злочин на місцях місцеві, які ревно вислужувалися перед тодішньою владою і цим самим зберігали свою шкуру. (Спогади Бевзенка П. С.) Більшість сільських родин не мали чого покласти на стіл. Не заперечний той факт, що одні відбирали, бо керувалися ненавистю до односельчан, але були і такі, які ділились останньою крихтою хліба. На селі бідні жебрачили в бідних, виморені голодом просили їжі в таких самих знесилених від голоду. Так, одного разу, Шапошник... .

У 1947 році, також село наше дуже голодувало. Хліб знову ж був вилучений. Запаси харчів в людей були мізерними при тому, що родини були великими. Ще до війни на Іваньковій горі, на полі, що зветься «Шістнадцятим» та за селом біля кладовища була закагатована картопля, морква, буряки. Отож, в 1947 році до цих кагатів сходилось все село. Викидали гнилу картоплю, набирали додому, вимивали крохмаль і вживали його в їжу.

Спогади односельців про 1922, 1933, 1947 роки свідчать про те, що народ був приречений на голодну смерть і влада не тільки не намагалася запобігти лихові, а й робила все, щоб голод був тією гільйотиною, яка недонищений народ зробила слухняним і покірним.

За даними анкетування наше село втратило в 1933 році своїх жителів. Звичним явищем було побачити на вулицях нашого села пухлих від голоду дорослих і дітей. То тут, то там на дорозі лежали трупи загиблих односельчан і чужих людей. Оскільки Суботів був, як і інші села, розташований біля річки і біля лісу, то тут люди мали хоч якусь можливість здобувати харчі, тому сюди і тягнулися люди з безлісої і без річкової зони (Кіровоградська область), де голод мав ще більші наслідки чим у нас. З цих місць люди приходили щось обміняти або просити їсти і часто попідтинню знаходили трупи не місцевих жителів. Померлих підбирали і везли на цвинтар, де ховали всіх в одній ямі з односельцями, без трун або на городах чи в садках.

По Україні виявлено 10 000 прикладів канібалізму, серед яких мав місце випадок і в нашому селі. Жінка з'їла свою дитину, а от живу чи мертво невідомо.

Того лихоліття ми не маємо права забути, кожен із нас повинен про це знати, повинен ставити перед собою питання «За що? В чому провина українського народу?». Кожен повинен знати, що це зробив злочинний режим ім'я якому більшовизм. Декларовані ідеї рівності, братерства розходилися із тими людиноненавистницькими ідеями, які втілювалися в життя. Для того, щоб подібне не повторилося, кожен з нас повинен бути особистістю, здатною протистояти будь-якому насильству, здатною творити, а не руйнувати і утверджувати на Землі Добро, Красу, Людинолюбство.

ПРАВДИВЕ ОБЛИЧЧЯ ГОЛОДОМОРУ. ГОЛОДОМОР 1932 – 1933 РР. В СВІДЧЕННЯХ МЕШКАНЦІВ СЕЛА СУБОТІВ ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ АНКЕТУВАННЯ 2006 ТА 2008 РОКІВ

ЛАЗУРЕНКО Євдокія Афанасіївна,
*завідуюча Суботівською бібліотекою-філією
Чигиринської централізованої бібліотечної системи*

У 1932 – 1933 роках український народ, особливо селянство, відчували на собі, мабуть, один з найтрагічніших результатів колективізації — голодомор. Його витоки слід шукати в аграрній політиці радянської влади. Плани хлібозаготівель, зокрема, ніколи не були економічно обґрунтованими, вони по суті означали продовольчу диктатуру. В українських хліборобів вилучали майже дві третини валового збору зерна, переважну більшість тваринницької продукції. Крім того, колгоспи власними силами утримували машинно-тракторні станції, і продукції для достатньої оплати праці хліборобів у них уже не залишалося.

В 1932 – 1933 роках Чигиринським краєм прокотився страшенної сили голодомор. Голод убивав людину фізично, він зламував її морально, руйнуючи тисячоліттями вистраждані моральні принципи і заборони. Голод позбавляв

людей їх людської подоби. Покійним не було спокою і після смерті. Свіжі могили розкопувалися. Мертві годували живих.

Скільки людей загинуло від голоду на Чигиринщині на сьогодні сказати складно. Якщо виходити з того, що за переписом населення в УРСР у 1926 році у межах тодішнього чигиринського району проживало 95,4 тисяч чоловік, а вже за попередніми даними наступного, так званого “репресивного” перепису населення, який був проведений на початку 1937 року, на Чигиринщині проживало – 76,1 тисяч чоловік, то можливо кількість жителів Чигиринщини, які стали жертвами голодомору може (якщо припустити) коливатися в межах близько 10 тисяч осіб (але це лише припущення). До речі, на 1 червня 1937 року на обліку в НКФ у Чигиринському районі перебувало 80,1 тисяч чоловік, тобто, як бачимо, за десять років – з 1926 року по 1936 рік кількість населення Чигиринщини зменшилась на 15,3 тисяч чоловік (але зменшення проходило не лише за рахунок голодомору 1932 – 1933 років, сюди слід включати і наслідки насильницької колективізації, тобто так зване “розкуркулення”, виїзди невтримавших більшовицьких експериментів за межі території України, переїзди в інші регіони держави тощо).

Але повернемося до теми мого виступу. У 2006 році та згодом у 2008 році мені, як працівнику Суботівської бібліотеки-філії Чигиринської централізованої бібліотечної системи, було дане завдання провести анкетування жителів села Суботів по 1931 рік народження. У 2006 році мною було опитано і письмово зафіксовано відповіді у 90-та жителів села, а у 2008 році – 25-ти мешканців села. Запитань в анкеті було 51-не. Говорити з кожною людиною приходилось десь біля часу. Відповіді були різні, але причина голоду 1932 – 1933 років була у всіх жителів одна. Винними у загибелі багатьох людей жителі села Суботова вважають тодішню владу. Владу – яка була на той час у керма держави. Жителі села, яким у переважній більшості у ті трагічні роки було по 5-6 років пам’ятають, що був голод, але не детально. А яким було тоді по 19-20 років, то ці жителі ті роки пам’ятають досить добре. Більш детальними були анкети записані від Шапошник Тетяни Арсенівни 1914 р.н., Коцуренко Теклі Петрівни 1907 р.н., та нині покійної Дон Надії Євменівни 1917 р.н.

На запитання «Що таке Закон про «п’ять колосків»?» відповіді ствердно і обізнано виключно всі респонденти. Всі як один жителі села згадують бабу Довгенчиху, яка після збору врожаю, коли на суботівському полі все було зібрано і згребено, пішла збирати колоски. І за це, п’ять років відсиділа як кажуть в народі, від дзвінка до дзвінка.

На запитання «Чи добровільно йшли в колгоспи?» відповідь майже всі дали однакову. А саме, що біднота ішла добровільно, а заможних і середняків силою заставляли. Викликали до штабу, як казали анкетовані, і тримали їх там по кілька днів. Тримали доти – доки останні не погоджувались «добровільно» вступити до колгоспу.

Зробивши анкетування жителів мого рідного села Суботів я зробила для себе безапеляційний висновок відносно того, що голод був штучний. У людей було що їсти, але все, що було ними вирощене, забирали у них радянські активісти. Забирали у кожній хаті. Шукали залізними штирями. Кому вдалося

хоч трохи десь щось приховати, то ті – вижили, а в кого все забрали, то люди – померли.

На запитання «Чи знаєте Ви, що таке «торгсін»», за винятком Шевченка Федора Кузьмовича, правильної відповіді не дав жоден респондент.

На запитання «Чи було людодіство в нашому селі?» переважаюча більшість опитаних зазначили, що були зафіксовані випадки людодіства в селі Суботіві і їм відомі такі факти. Із щемом на серці пригадую, як записувала жахливу розповідь про жінку-суботянку на імя Мар'яна, яка зварила і з'їла свого меншого сина, а дочку залишила. Жінка гадала, що з дочкою вони виживуть в ті страшні роки, але не судилося. Її забрала міліція, а дочку – родичі. Дочка вижила, а людодітки так ніхто і не бачив більше в селі.

Розповідати можна багато про те, що мені під час анкетування-опитування розповідали Суботіни – свідки голоду 1932 – 1933 років, але у всіх них в душі і серці присутня одна неспростовна істина – голод був штучним.

УВІЧНЕННЯ ПАМ'ЯТІ ЖЕРТВ ГОЛОДОМОРУ 1932 – 1933 РР. ПАМ'ЯТНІ ЗНАКИ В НАСЕЛЕНИХ ПУНКТАХ ЧИГИРИНСЬКОГО РАЙОНУ

МІНСЬКА Оксана Іванівна,
*директор Суботівської
загальноосвітньої школи I-III ст.*

Голодомор 1932 – 1933 років в Україні назавжди залишиться в пам'яті українців однією з найстрашніших сторінок нашого минулого. Ця сторінка сприймається суспільством передусім на емоційному рівні. Але в той же час Голодомор – це історичне явище, яке відбувалося у конкретний час, у конкретному місці і є наслідком дій конкретних осіб.

Ми не повинні допустити, щоб пам'ять про Голодомор згасала в історичній пам'яті. То ж обов'язок нашого покоління – увіковічнити пам'ять про ті жахливі роки. У школі, зокрема, проводяться відкриті кроки та виховні заходи, направлені на формування в учнів свідомого розуміння причин загибелі мільйонів українців від голоду. Організовується перегляд художніх та документальних фільмів про трагедію 1932 – 1933 років з подальшим їх обговоренням та написанням учнями відгуків, проводяться конкурси малюнків та плакатів

Дуже важливо, щоб інформація про Голодомор передавалася від старшого покоління до молодшого під час безпосереднього живого спілкування. Кількість свідків Голодомору з кожним роком зменшується. Тому під час проведення виховних заходів педколектив завжди використовує можливість зустрічатися з людьми, які пережили цю трагедію. Три роки учні збирають свідчення очевидців трагедії і приносять їх до школи, роблячи цим свій внесок у справу відновлення історичної правди про Голодомор 1932 – 1933 років – одну з найстрашніших трагедій українського народу. Ці свідчення є

матеріалом для проведення нашої конференції та оформлення шкільного музею.

В нашому районі в пам'ять жертв Голодомору встановлено пам'ятні знаки – хрести. Всього їх вісімнадцять. Встановлювались вони в різні роки, в різних місцях, також були різні джерела фінансування їх виготовлення.

Так, у Вершацях, Тіньках, Боровиці та Мельниках пам'ятні знаки були виготовлені за рахунок сільських рад.

За рахунок спонсорів хрести встановлювались у таких селах: у Стецівці (церковна громада), Худоліївці (лісбудкомплекс), Трушівцях і Новоселиці (будівельні бригади), Голоківці (агрофірма «Живун»), Красносіллі (ЗАТ «Боровицьке»), Галаганівці (фермер Безпалій І.Ф.), Суботові («Мехбуд» – Сапа В.Я.).

У Рацевому хрест виготовили прості жителі села (на жаль, імен не вказали) за власної ініціативи. А у Топилівці пам'ятний знак змайстрував власноруч сільський голова за власні кошти.

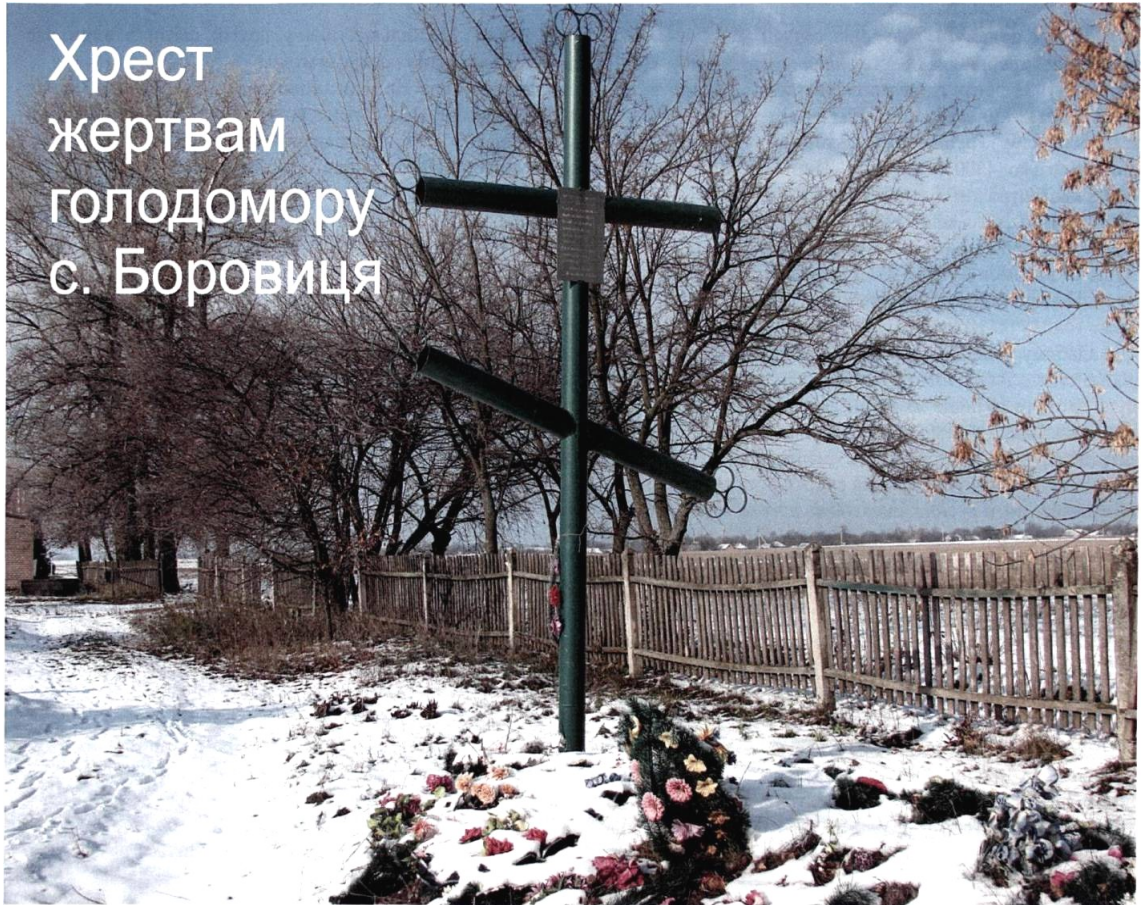
В Худоліївці, Трушівцях, Вершацях, Топилівці, Красносіллі, Суботові, Тіньках, Новоселиці, Рацевому та Галаганівці пам'ятні знаки встановлені у центрі села, як кажуть, у комплексі з іншими пам'ятниками. У Боровиці хрест стоїть на сільському цвинтарі. Адже ті місця, де поховані жертви голодомору, були затоплені під час планування Кременчуцького водосховища.

У Спецівці та Чигирині хрести встановлені за населеним пунктом, за межею поселення. Як кажуть старі люди, помер - пішов за межу земного життя.

На місцях справжніх поховань жертв голодомору хрести встановлено у Медведівці, Мельниках, Голоківці та Матвіївці (до речі, в цьому селі хрест було встановлено ще на початку 90-х років ХХ ст.).

Всі пам'ятні знаки сіл району, крім Суботова, є однотипними, які зазвичай встановлюють на цвинтарях на могилах померлих православних людей. У Суботові ж хрест має особливу форму. Таку форму мали мальтійські або кельтські хрести як символи вічності. Існує думка, що українські козаки використовували у своїй символіці таку форму хрестів. Ця думка підтверджується і тим, що біля Іллінської церкви знайдено найдавніше поховання (1799 р.), на місці якого стоїть хрест форми мальтійського. Можливо, там похований якийсь козак. То ж і пам'ятний знак жертв голодомору у Суботові є символом вічної пам'яті померлих нащадків славного вільнолюбивого козацького роду.

Нашими пошуковцями під час досліджень трагічних подій 1932 – 1933 років було встановлено місце, куди звозили померлих від голоду. Воно знаходиться на старому кладовищі. Члени групи «Пошук» одностайно вирішили розчистити його та обсадити кущами калини, щоб вона своїм білим цвітом весною і червоними кетягами восени нагадувала, що там лежать ті, яким найбільше всього хотілося жити.

Хрест
жертвам
голодомору
с. Боровиця

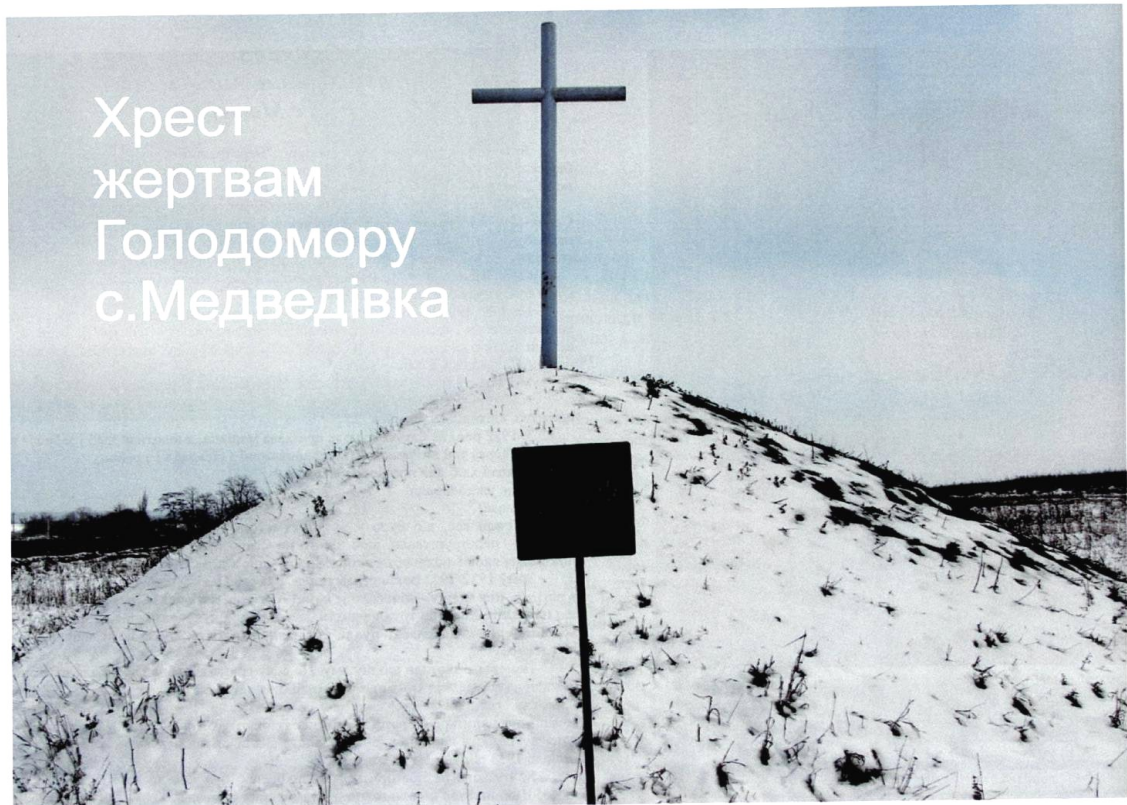

Хрест
жертвам
голодомору
с.Іванівка

Хрест
жертвам
Голодомору
с.Матвіївка

Хрест
жертвам
Голодомору
с.Медведівка

Хрест
жертвам
Голодомору
с.Мельники

Хрест
жертвам
Голодомору
с.Новоселиця

Хрест
жертвам
Голодомору
с.Топилівка

Хрест
жертвам
Голодомору
с.Худоліївка

ДОСЛІДНИКИ ПЕРІОДУ ГОЛОДОМОРУ 1932 – 1933 РОКІВ В СЕЛІ МЕЛЬНИКАХ ЧИГИРИНСЬКОГО РАЙОНУ ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛАСТІ

ЧИЖ Альона,
*учениця XI кл. Медведівської загальноосвітньої
школи I-III ст. ім. М. Залізняка*

На жаль, час спливає і все менше і менше залишається свідків історичних подій, які відбулися і в нашому селі, і в нашій державі. Відходять у вічність учасники бойових дій, фронтовики Великої Вітчизняної війни. Так само майже не залишилось свідків голодного 1933-го року. Тому ми, розуміючи, що втрачаємо живі джерела знань, все частіше звертаємось до архівних матеріалів, різних дослідницьких праць і вже по них вивчаємо історію.

Так і з питаннями голодомору. Свідків, які пережили ці трагічні часи в Мельниках майже не залишилось. Тому сьогодні я хочу згадати всіх тих людей, які проживали в Мельниках і досліджували історію рідного краю, накопичували той історичний матеріал, який дозволяє на сьогодні сказати: питання голодомору в Мельниках досліджене на належному рівні. Я можу це сказати не тому, що голодомор в Мельниках досліджували після указу

президента, а тому, що ця робота тривала добрий десяток років і почавсь ще в 70-х роках минулого сторіччя.

Біля витоків письмової історії села стояли звичайні сільські жителі: Жук Текля Григорівна(1918 – 2005 рр.) та Мироненко Григорій Арсенович(1922 – 1997 рр.). Тому я хочу згадати про них, віддати їм шану за їхню працю і той вклад, який вони зробили для історії села.

Жук Текля Григорівна була найменшою в сім'ї набожного і дуже неохочого до будь-яких змін у житті Григорія Жука. Проте дівчина носила червоний галстук на радість матері Усті. А коли їх сусіди Ковалі разом з трьома дітьми пішли в колгосп, за ними вирушила і Устя. Текля Григорівна закінчила 7 класів, курси рахівників і стала працювати в колгоспі «Заповіт Леніна» бухгалтером. Перед приходом фашистів колгоспні архіви довелося закопати. Вона була тією людиною, яка знала про місце переховування архіву. Теклі Григорівні було нікуди заховатись від фашистів, адже у неї на руках був малесенький син Олександр. Цим і скористались сільські зрадники, які виказали сільську активістку. Щоб одержати архівні документи, фашисти взяли на розстріл її маленького сина. Перед цим мати встояти не змогла і сказала, де закопаний архів. Але односельці на неї в гніві не були, розуміючи її становище. Фашисти і зрадники думали, що Текля Григорівна тепер в немилості радянської влади і не звертали на неї уваги. Цим і скористались партизани. Вона була зв'язковою партизанського загону імені Сталіна в 1943 році. Після війни до 1961 року вона працювала секретарем в сільській раді, потім обліковцем у колгоспі, продавцем в магазині Креселецького лісництва [5].

Протягом усього свого життя вона вела активну роботу в селі: часто була в школі, організовувала зустрічі з першими піонерами, комсомольцями, партизанами. Вона робила все для того, щоб молодь села не забувала про минуле свого краю. Великою її заслугою стало те, що вона вела домашній архів: списки перших піонерів, комсомольців, видатних людей, вихідців з села. Так вона почала працювати над складанням списків людей, хто помер від голоду 1932 – 1933 рр. Ці страшні роки її сім'я переживала разом з односельцями. В сім'ї, крім неї, було ще дві дочки. Вся родина вижила, хоч і пухли з голоду. Тому вона розуміла, що колись це страхіття необхідно буде згадати. Таким чином її задум переплівся з задумом Мироненка Григорія Арсеновича [2].

Григорій Арсенович народився в заможній сім'ї, де було шестеро дітей: п'ять дівчат і один хлопець. В період колективізації їх сім'ю розкуркулили, виселили з будинку, а в їхній будинок поселили сім'ю незаможника, який на той час вже вступив до колгоспу. Батько з дітьми викопав землянку в Цимбаловому яру за селом, де сім'я й проживала до 1942 року. Як не тяжко жилося, але батько старався дати дітям освіту. Так малий Григорій закінчив 7 класів, а потім агрономічний технікум і працював агрономом. Після війни він вступив на заочний відділ біологічного факультету Черкаського педагогічного інституту. Спочатку працював вчителем біології в с. Рацево, а з 1956 р. – в Мельниківській семирічній школі.

Збираючи матеріали для написання історії села, Григорій Арсенович побував майже в кожній сім'ї, в якій проживали старожили. І всі з боєм згадували роки голодомору 1932 – 1933 рр. Це були важкі спогади, які наштотували його до написання рукопису про голодомор. В районній газеті «Зоря комунізму» в 1976 році з'явилася його стаття «Голод 1932 – 1933 рр. в с. Мельники». Далі він продовжив працювати над складанням списку людей, які померли в страшних голодних муках. Все це було близьке його серцю, так

Мироненко Григорій Арсенович
Фото 1975 р.

як пережите ним самим. Вигнана з обжитого місця, в голоді і холоді зустріла ці роки його сім'я. Всі пухли з голоду. Але батьки і діти старалися на полях, в лісі знайти бруньки, гілочки, стебельця. Потім товкли, заварювали і їли. Багато допомагала вже на той час заміжня найстарша сестра Христя, яка проживала в сусідньому селі Зам'ятниця. Землі цього села більш родючі та і активісти менш завязані. Вони не витрушували останні зернини з горшків і вузликів [3].

Він надзвичайно любив свій рідний край. У нього був дуже великий потяг до знань. І все це він передавав школярам. Також любив водити дітей по історичних місцях Мельників, організовував поїздки до Києва, Москви, Ленінграду. В Ленінграді (сучасний Петербург) діти зустрічались з матір'ю та рідними Трубіліна Кості, який загинув в партизанському загоні і похований в братській могилі біля Мельниківської школи [4].

Особливо слід відмітити роки, протягом яких він працював над написанням історії села Мельники. Директор школи Чернишов Степан Титович разом з Мироненком Григорієм Арсенієвичем писали історію села для книги «Історія міст і сіл. Черкаська область». Завдяки Григорію Арсеновичу історія села написана обширно, адже він побував в державному архіві, в обласних архівах – Черкаському та Кіровоградському. Основну масу роботи виконав саме він. Але прізвище в кінці написане тільки одне – Чернишов С.Т. [4].

Після цього руки в Григорія Арсеновича не опустились. Він продовжує працювати і пише «Історію комсомольської організації», «Історію Мельниківської школи», «Історію х. Буда», а також про всі діючі організації та установи села та про мельничан. Його мрією і, як бачимо, нездійсненою, був краєзнавчий музей в Свято-Троїцькій церкві Мотронинського Монастиря [1].

Разом з Теклею Григорівною працюють над складанням списку людей, які померли під час Голодомору в 1932 – 1933 роках.

Цей список складався і уточнювався ними більше 10 років. Активною помічницею в них була дружина Григорія Арсеновича, Ганна Олексіївна (1921 – 2006), яка на той час працювала в бухгалтерії колгоспу. Вона добре знала в селі не просто всіх людей, а й роки народження [3].

З часом слава про Мельничанського краєзнавця вийшла за рамки Мельників і до Григорія Арсеновича потяглись, як до світоча, люди, серед яких були і історики-дослідники, і письменники, і журналісти.

Естафету дослідницької краєзнавчої роботи перейняв шкільний пошуковий загін, керівником якого є Зінченко Ольга Михайлівна. З 1997 року члени пошукового загону займаються вивченням періоду голодомору в Мельниках. На даний час в музейній кімнаті школи зберігаються спогади очевидців трагічних років, список померлих від голоду та всі матеріали Мироненка Г.А., який власноруч передав ще на початку 90-х ХХ століття шкільному музею все, над чим працював не один десяток років. На даний час члени загону працюють над створенням списку репресованих протягом 1923 – 1939 років. Активно допомагають їм у цьому члени Ради ветеранів села Чучупака М.С. та Майстренко С.І. [1].

Посилання.

- 1.МПДА Записано зі слів Зінченко О.М.*
- 2.МПДА Записано зі слів Зінченко С.Г.*
- 3.МПДА Записано зі слів Мироненко О.Г.*
- 4.МПДА Записано зі слів Чиж М.Ю.*
- 5.МПДА Записано зі слів Чучупаки М.С.*

ОПИТУВАННЯ ЖИТЕЛІВ СЕЛА НОВОСЕЛИЦЯ ЧИГИРИНСЬКОГО РАЙОНУ ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛАСТІ

СІВАК Ольга,

*учениця X кл. Суботівської
загальноосвітньої школи I-III ст.*

1. Місце запису: назва села, (район, область) повністю.
Бажано вказати стару й нову назву сіл.
2. Дата запису: число, місяць, рік, коли була записана інформація.
3. Ким записано П. І. Б., координати.
4. Питання: Чи пам'ятаєте Ви, що був голод 1932 – 33 рр.?
5. Які, на Вашу думку, були причини голоду: неврожай, засуха, податки, чи забирала влада.
6. Якщо відбирали у людей вирощене у полі, на городі, то хто це робив?
7. Чи була винагорода від влади за донесення на сусіда про приховання зерна?
8. Якщо це відбувалося? Чи ті, хто відбирали мали якісь документи на забирання продуктів.
9. Чи застосовували до людей покарання, побиття, висилання, арешти?
10. Чи мали зброю ті, що приходили забирати хліб у людей?
11. Як люди боронилися?
12. Чи можна було приховати якусь частину зерна, продуктів?
13. Хто і як шукав заховані продукти? Як їх звали?
14. Скільки їх приходило до хати? Хто це був?
15. Де можна було заховати продукти харчування?
16. Чи давали їжу тим, хто пішов до колгоспу?
17. Забирали лише продукти харчування чи й інші речі – одяг, рушники, худобу тощо?
18. Що таке закон про «п'ять колосків»? Чи чули ви про нього?
19. Чи дозволяли збирати у полі колоски, залишки городини?
20. Хто охороняв поля, колгоспні комори?
21. Чи люди хотіли добровільно йти в колгоспи?
22. Чи змушували людей йти до колгоспів і як?
23. Де переховували худобу, щоб не забрали у колгосп?
24. В який час ходили забирати у людей зерно, продукти?
25. Скільки разів приходили до хати?
26. Коли люди почали помирати з хати?
27. Що було з малими сиротами чи ними опікувалась держава?
28. Хто не голодував у селі і чому?
29. Хто зумів вижити?

Відповіді:

№1

1. с. Новоселиця, Чигиринського району, Черкаської області.
2. 10 листопада 2008 рік.
3. Сівак Ольга Юріївна
4. Пам'ятаю не все, більше з розповідей батьків.
5. Першою причиною був неврожай, а по – друге, забирала все влада.
6. Забирали представники сільської Ради.
7. Про винагороди не знаю, але ж коли робили донесення на когось, то забирали все.

8. А хто там знав, чи були в них документи, чи ні, не знаю. Приходили, забирали, витрушували з горщиків усе, що було.
9. Не памятаю, але моїх батьків не карали і не забирали нікуди.
10. Вони зброї не показували, їх і так боялися.
11. Не боронилися, боялися, бо влада ж є влада.
12. Приховати було дуже важко, бо ті, що приходили, перекидали й мишачі нори.
13. Приходили з сільської Ради і шукали. Шукали кругом: і в печі, і в горщиках. Памятаю, недалеко від нас жила Кедря Мокрина, то й вона ходила відбирати харчі у людей.
14. Ходили по 3 – 4 особи з сільської ради.
15. Ховали в горщиках, де була яка – небудь схованка, навіть в землю прикопували, але і там знаходили.
16. Тим, хто робив у колгоспі, варили обід. Пам'ятаю батьки і нам приносили.
17. У нас забирали тільки зерно, горох, квасолю, чечевицю.
18. Про цей закон знали всі. Навіть збирати не можна було того, що залишалось після жнив, не те що красти з стебла, бо судили.
19. Не дозволяли.
20. Охороняла охорона.
21. Були охочі, що йшли добровільно, а людей протестували. Знаю, що мати мого чоловіка добровільно віддала у колгосп. Працювала там кухаркою і прожила 100 років.
22. Змушували, збирали землю, оббивали кругом хати кілочками.
23. У нас худобу не забирали. у одноосібників.
24. Ходили вдень. Чого їм було ходити вночі?
25. Приходили кілька разів. Нічого такого не бачили, то і не приходили більше.
26. На початку 33 – го.
27. Не знаю.
28. Не голодували представники влади, бо самі в себе не забирали.

Доненко Ганна Єлисеївна 1927 р.н.

№2

1. с. Новоселиця, Чигиринського району, Черкаської області.
2. 9 листопада 2008 рік.
3. Сівак Ольга Юріївна.
4. Пам'ятаю, але в нас в сім'ї голоду не було.
5. Росія так зробила.
6. Міліція та комуністи витрушували навіть квасолю.
7. Не було, у крайньому випадку я про таке не чула.
8. Ніяких документів не було.
9. Я про таке не знаю.
10. Не знаю,
11. Та хто його боронився.
12. Приховати не можна було, витрушували все.
13. Якісь люди, а хто вони, не знаю.
14. Приходило двоє – троє, а то й більше.
15. Не знаю.
16. В колгоспі годували тільки тих, хто працював. Давали затірку.
17. Мабуть, ні, бо за домашні речі вимінювали хліб.
18. Про такий закон чула. У нас, хто вирвав віл 2 до 5 колосків, вносили по села, а потім судили.
19. Ні, не дозволяли.
20. Не знаю.

21. Одні хотіли, інші ні. Хто добровільно йшов до колгоспу, то й віддавав усе сам, тому їх не чіпали.
22. Більшість людей змушували. Забирали плуги, борозни, вози. В багатьох людей не витримували нерви. Були такі люди, що від того, що в них забирали все, нажите тяжкою працею, вмирали.
23. Не знаю.
24. Могли прийти в будь – який час.
25. Якщо нічого не витрусили, то приходили знову.
26. Масово почали помирати в 1933 рр.
27. Не знаю.
28. В кого було на що виміняти продукти.

Михайлюта Ганна Терентіївна 1924 р.н.

№3

1. с. Новоселиця, Чигиринського району, Черкаської області.
2. 11 листопада 2008 рік.
3. Сівак Ольга Юріївна.
4. Памятаю.
5. Податки і влада забирала урожай.
6. Забирали представники сільської Ради.
7. Не знаю про винагороди, але активісти були.
8. Документи ніхто не показував, та ми й не питали.
9. Розповідали, що били, якщо добровільно не віддавали.
10. Не бачили .
11. Люди боялися і дуже просилися, щоб їх не чіпали, особливо діти.
12. Нічого не можна було приховати, знаходили у печі горщики і витрушували з них кашу.
13. Шукали. Андрій Гончаренко, Омелько Вовкогон.
14. По кілька осіб ходили. По одинці ходити боялись.
15. Хто де міг вигадати.
16. Хто пішов у колгосп, то їм давали їсти там, адже для них спеціально варили.
17. Забирали все: і одяг, і продукти, і зерно.
18. Про цей закон знали. Дуже суворо карали. Не можна було і колоска взять.
19. Не дозволяли.
20. Охорона. навіть у посадці не можна було хмизу назбирать.
21. Ішло багато добровільно, і реманент добровільно віддавали.
22. Хто не хотів, то змушували, залякували. Але були такі, що й не йшли і стали одноосібниками.
23. Ми не ховали.
24. Коли заманеться: і вдень, і вночі.
25. Багато разів.
26. Досить скоро. Пухли і помидали.
27. Не знаю.
28. В кого була їжа, той і вижив.

Вакулєнко Ніна Омїянівна. 1923р.н.

**УЗАГАЛЬНЕНІ МАТЕРІАЛИ ПОШУКОВОЇ РОБОТИ
КРАЄЗНАВЧОГО ГУРТКА ВЕРШАЦЬКОЇ ЗОШ І-ІІІ СТУПЕНІВ
З ТЕМИ „ГОЛОДОМОР 1932 – 1933 РОКІВ В УКРАЇНІ”.**

*(Керівник гуртка – вчителька історії Вершацької загальноосвітньої школи І-ІІІ ступенів
КОВАЛЕНКО Галина Федорівна)*

**ПРОГРАМА-ЗАПИТАЛЬНИК ДЛЯ ЗАПИСУВАННЯ СВІДЧЕНЬ
ПРО ГОЛОД 1932 – 1933 РР.**

1. Місце запису: назва села (р-н., обл.) повністю. Бажано вказати стару й нову назву сіл.
2. Дата запису: число, місяць, рік, коли записана інформація.
3. Ким записано: ППІ, координати.
4. Чи пам'ятаєте Ви, що був голодомор у 1932 – 1933 рр.?
5. Які, на Вашу думку, були причини голоду: неурожай, засуха, податки, чи забирала врожай влада?
6. Якщо відбирали у людей вирощене в полі, городі, то хто це робив?
7. Чи були винагороди від влади за донесення на сусіда про приховання зерна?
8. Як це відбувалося? Чи ті, хто відбирали, мали якісь документи на забирання продуктів?
9. Чи застосовували до людей покарання, побиття, висилання, арешти?
10. Чи мали зброю ті, хто ходили відбирати хліб у людей?
11. Як люди боронилися?
12. Чи можна було приховати якусь частину зерна, продуктів, овочів?
13. Хто і як шукав заховані продукти? Як їх звали?
14. Скільки їх приходило до хати? Хто це був?
15. Де можна було заховати продукти харчування?
16. Чи давали продукти тим, хто пішов до колгоспу?
17. Забирали лише продукти харчування чи й інші речі – одяг, рушники, худобу тощо?
18. Що таке закон про „п'ять колосків”? Чи чули Ви про нього?
19. Чи дозволяли збирати у полі колоски, залишки городини?
20. Хто охороняв поля, колгоспні комори?
21. Чи люди хотіли добровільно йти в колгоспи?
22. Чи змушували людей йти до колгоспів і як?
23. Де переховували худобу, щоб не забрали в колгосп?
24. В який час ходили забирати у людей зерно, продукти?
25. Скільки разів приходили до хати?
26. Коли почали люди помирати з голоду?
27. Що було з малими сиротами, чи ними опікувалася держава?
28. Хто не голодував у селі і чому?
29. Хто зумів вижити?
30. Чи допомагали люди один одному у виживанні від голоду, чи ділилися продуктами?
31. Які засоби вживали для виживання?
32. Чи мали якусь допомогу від родичів, які менше голодували?
33. Що вживали в їжу з рослин, ягід, коріння?
34. З яких дерев, рослин вживали листя, кору в їжу?
35. Яких диких тварин, птахів, плазунів вживали в їжу?
36. Чи можна було щось купити в місті, чи виміняти?
37. Чи був голод у містах?
38. Чи знаєте Ви, що таке „торгсін”?
39. Скільки людей померло в селі? Чи є такі відомості?
40. Чи відомі випадки людодійства у Вашому селі?
41. Де і хто хоронив померлих від голоду?
42. Чи платили тим, хто займався похованням померлих?
43. Чи відомі у Вашому селі місця захоронення людей, померлих від голоду?
44. Чи поминають їх на Проводи, Гробки, Зелені святки?
45. Чи згадують і поминають померлих від голоду в церкві? Тепер і за часів радянської влади?
46. Чи є у Вашому селі церква? До якого патріархату вона відноситься?
47. Чи встановлені в селі хрести. пам'ятники померлим від голоду?

48. Чи знає сучасна молодь села про голод 1932 – 1933 рр., зокрема, чи розповідали Ви про це своїм дітям, онукам, сусідам?
49. Кого Ви вважаєте винним у загибелі багатьох людей?
50. Дозвольте зробити з вас фото (фото не приклеювати).
51. Прізвище, ім'я, по батькові оповідача. Рік народження.

ВІДПОВІДІ НА ЗАПИТАННЯ МЕШКАНЦІВ СЕЛА ВЕРШАЦІ

№1.

1. с.Вершаці Чигиринського р-ну Черкаської області
2. 20 жовтня 2005 року
3. Коваленко Галина Федорівна, с.Вершаці, ЗОШ I-III ступенів.
4. Голод пам'ятаю.
5. Думаю, що, хто організовував колгоспи і люди не хотіли йти, тому в них все забирали. Влада забирала.
6. Забирали зерно свої активісти, місцеві.
7. За винагороди не чув.
8. Зі шупами приходили, без документів, свої бандіти. Ходили без зброї. Хирсанчук (із Замосту – куток с.Вершаці) Герасько – Герасим.
- 9-11. Ніхто їм не сопровтивлявся, бо були б аж на Сєвері.
- 12-17. Дехто міг ховать, але знаходили скрізь і забирали все – і по запічках квасолі трусили та висипали. Хто закопував у землю, то шупами знаходили. У тих, хто не йшов у колгосп, забирали й худобу.
18. За закон чув. Судили людей.
19. Збирати нічого не дозволяли.
20. Не знаю, чи охороняли.
21. Не хотіли йти люди. У мого діда Теофана було 4 коней і 6 корів, довгий сарай. Сарай забрали під колгосп. В сараї зробили конюшню. Дід і не сопровтивлявся. Сибіру боявся. Тоді вигнали з хати, то він перейшов жити до нашого батька. Так і жили з нами.
22. Боялися люди, от і йшли в колгоспи.
23. Заховати було ніде, знаходили.
- 24-25. Пам'ятаю, що прийшли, потрусили, все забрали. Полізли на горіще і забрали качанчики. З-під закрама пшінку витягували мотовилом. Забрали метричні мою і сестри Маші і скурили.
26. Масово люди почали мерти в 1933 р., повиходили всі ресурси.
27. Цього не знаю.
- 28-29. Ми жили на хуторі Чигиринівка (Талагарєва), то нас спасав ліс і ставок. Ще нас спасла корова. Так і вижили.
30. У нас люди ділились і такого страшного голоду, як у селі, ми не знали. Пухлих було мало.
31. Їли все: листя сушили з кропиви, ліщини, липи, калачики. Перетирали і пекли оладки.
Ще мати пекла оладки з горіхового листя і так виживали.
32. Родичі не допомагали, самі голодні були.
33. Їли все, що збирали.

- 34-35. Все, що ловили в ставу : рибу, раки, черепах; що могли зловити в лісі.
- 36-38. У матері був перстінь, хрест і серги золоті. Батько їх забрав. Поїхав у Чигирин у „торгсін” і на них виміняв борошна та хлібину. Так і дотягли до нового урожаю.
39. На хуторі мерли люди, але не так масово, як у селі.
40. Людоїдства не було. А от у Когутівці – , казали люди, – що якісь люди зарізали й з’їли дитину.
41. Померлих на хуторі хоронили . А в селі накидали повну яму, бо не було кому копати ями, всі голодні були. Нас таки виручав ліс і ставок.
42. Не знаю.
43. Хтозна, де вже ті могили.
44. В церкві поминають рідні.
45. Всіх масово не поминали.
46. Церква в селі є. Московського патріархату.
47. Ні хрестів , ні пам'ятника померлим від голоду не встановлено.
48. Думаю, чули. Розповідав дітям, але мало.
49. Власть винувата. Хто приказував.
50. Фото немає.
51. **Басараб Харлампій Климович**, 1925 року народження.

№2.

1. с. Вершаці Чигиринського р-ну Черкаської області.
2. 20 жовтня 2005 року.
3. Коваленко Галина Федорівна, с.Вершаці, ЗОШ І-ІІІ ступенів.
4. Голод 1932 – 1933 років пам'ятаю дуже добре. Мені було майже 8 років.
5. Був і недорід, але думаю голоду не було б, якби урожай не забирала влада.
6. Забирали все. Із горшків висипали, що було. У нас була лежанка, то завалили й лежанку, шукали зерно. Спеціальна голодовка. Місцева власть забирала.
7. Люди доносили, а за винагороди не знаю.
8. Ніхто ніяких документів не пред'являв.
9. Ніхто з народом не щитався.
10. Зброї не бачила. Та й проти кого зброя.
11. Ніхто не сопотивлявся.
- 12-13. Шукали щупами, щоб знайти зерно. Ходили юрбами із залізними щупами .
14. Висипали з горшків. Особливо весною люди пропадали. Забирали все весною. Забирали все спеціально, щоб люди померли.
15. Ховали, хто де міг. Закопували, але заховать було важко. Наша сусідка Санька висипала прілу пшеницю (мабуть, була закопана десь), а мене попросила сторожувать, і я тоді їла зернинки. Коли якраз мама гукає мене, що приїхав батько і привіз зерна (пшона).

16. Щоб вижить, мама ходила в колгосп на роботу. Там давали супик, от вона його й приносила нам (дітям), а в самої неї були ноги були пухлі від голоду.
17. В основному, забирали зерно, за одяг не чула. Можливо, в когось ще щось і забирали, не знаю.
- 18-19. На полях не можна було взяти нічого. Матір ще до голодовки за жменю ячменю засудили на 3 місяці.
20. Хто охороняв, не знаю.
- 21-22. А до колгоспів йшли неохоче. Хто мав якусь скотину, то шкода було відводити. Але йшли, бо боялися, що вишлють.
23. Переховувати ніде було.
24. Забирати продукти прийшли під весну, коли саме нічого було їсти.
25. Пам'ятаю, що приходили раз, але все перевернули.
26. Весною і мерти найбільше почали люди. Хоч вже починали мерти взимку.
27. Багато вимерло людей. Особливо дітей і старих людей, хто не міг працювати. Хто опікувався дітьми, то не знаю. Кожен виживав, як міг.
28. Голодували всі. Але легше було тим у кого була корова. У нас теж була корова, то батько ночував коло неї, щоб ніхто не вкрав.
29. У нашій сім'ї не померло нікого.
- 30-39. Я не помню, щоб кудись одправляли дітей. Ми виживали, хто як міг. Мати ходили в ліс, збирали жолуді, робили борошно, (товкли в ступі) і пекли хліб. Качани теж товкли і пекли з них хліб. Ракушки з ставу їли, жарили і їли черепахи, їх тоді було так багато. Люди, як траплялися хороші, то ділилися. Мати ділилась з сусідкою квашеними буряками. Помню, у Вані Сіренка померла мати, то моя мати з ним ділилась, чим могла. Але кожен спасав свою душу. У моєї мами були золоті сережки. Батько за них в „торгсіні” виміняв відро гомелясу й пшоно, ще якусь одежину міняв. Тоді мати пшоно кидала в шпориш, щоб був якийсь заживок. А гомеляс батько вилив у тикву, і ми з братом Василем доставали пальцями цей мед. Я спочатку думала, та й досі, якби не сказали, що „торгсін” це город такий чи містечко. Туди возили все, щоб вижить. Коли почалися колоски на житі, то я їла колосочки. От і вижила.
- 40-45. Людей померло дуже багато. Майже в кожній сім'ї хтось помирав. Ніхто не знає, скільки померло. Загонів ніяких не було, як хоронили, то не знаю. В ряднинках кидали. І багатьох в одну яму. Сили копати ями в людей не було. Тож рідко хто знав, хто захований в якій ямі: поховані та старому кладовищі. Поминають тільки рідні. А так ніхто не помина. Ні хрестів, ні пам'ятників на могилах не було.
46. Церква в селі є. Московського патріархату, а от священника немає
47. Думаю, знають зараз, але тільки з книжок. Своїм дітям розповідала, онукам теж.

49. Думаю винна власть, государство. Государство спеціально забирало зерно. Якби не збирали, то люди не мерли б.

50. Фото (зроблено).

51. **Пасічна Олександра Павлівна, 20.07.1924 року** народження (дівоче прізвище Вовченко).

№3.

1. с.Вершаці Чигиринського району Черкаської області.

2. 17 жовтня 2007 року.

3. Коваленко Галина Федорівна, Вершацька ЗОШ I-III ступенів.

4. Да. Да! Да! Дійствительно да !

5. Забирала врожай влада. Забирала, діти, все на світі. Влада забирали все, через те голодовка була.

6. Свої, падлюки! Хирсанчук!

7. Ні, не було.

8. Та хто там їх показував. Ходили з щупами та щупали.

9. Я не знаю, чи били, чи ні.

10. Зброї не було, ходили зі щупами.

11. Ніхто не боронився.

12. Приховували, тільки вони його находили. Під горою, де зараз ліс, був садок, там заховали жито. Хтось сказав, і він пішов (Хирсанчук), сукин син, знайшов і забрав до житини.

13. Хирсанчук.

14.–15. Ходив ще якийсь, у трьох ходили, а цей був главар.

16. Не знаю.

17. Худобу брали. Забрали всю у нас : і коні, і корови, а одяг їм не треба.

18. Та, конечно. Не давали збирать. Було, підеш збирать, а він приїде і забере, а ми ідемо і плачемо.

19. Не збирала городини, а колоски .

20. Я, моя дитино, не знаю. Сторожі, свої сторожі.

21. Не хотіли, ні, ні. Усіх силували.

22. Примушували силою.

23. Де ж ти їх приховаєш.

24. В обід чи вечером, пройшло кілька часов.

25. І по два, і по ти рази на день.

26. В кінці 32-го – початок 33-го років почали мерти. У сусідів Григор'євих вся сім'я вимерла. Всі діти і батьки.

27. Хто там опікувався!

28. Не годували отакі ж бандіти, що ходили забирали.

29. У нас від голоду ніхто не вмер.

30. Нікому. Ніхто не ділився бо ні в кого нічого не було.

31. Не знаю.

32. Не було ніякої, бо всі однакові були.

33. Та їли все і калачики, і паслін. І так виживали.

34. З липи оладки пекли.
35. Ніяких я не знаю.
36. Вимінювали за золото. Поїхали у... жиди, там жили. Оддала мати серги й перстень золотий. Дали відро борошна й дві хлібини.
37. Не знаю.
38. Не помню.
39. Ніхто не знає. Повні ями наложували, як ото оселедців і загортали.
40. Один случай був. На Когутівці один випадок був, що з'їли дівчинку, бо бачили кістки .
41. Викопують на кладовищі яму глибоку, складуть по 5-10 чоловік.
42. Та хто там платив. Ніхто нічого!
43. На старому кладовищі. Ніхто не обробляв, хреста не ставили.
44. Ніхто не поминав. Як у граматці записано, тоді і пом'януть.
46. Церква є. Московський патріархат.
47. Немає нічого, тільки земля свята.
48. Розповідала! Всігда розповідаю!
49. Хіба знаємо, хто винен? Так треба бути!
50. **Басараб Софія Федорівна, 1929 року** народження .

№4.

1. с. Вершаці, Чигиринського району, Черкаської області.
2. 23 листопада 2007 року.
3. Білик Ольга Андріївна – Вершацька ЗОШ І-ІІІ ст.
4. Так, пам'ятаю. Мені було вже 13 років. Ходила я тоді вже в третій клас.
5. І не урожай, і податки, та і влада забирала все.
6. Забирали зерно, худобу.
7. Цього не знаю.
8. Та які там документи, ніхто нічого не пред'являв.
9. За арешти не знаю. Такого не було.
10. Ходили без зброї.
11. Та ніяк.
12. Рідко хто міг що-небудь приховати. Забирали все.
13. Шукали зі щупами, а ті, хто шукав, їх уже немає.
14. Ходили групами по декілька осіб.
15. Заховували, хто де, в основному, закопували.
16. Хто працював у полі, то тому варили супчик.
17. Одяг непотрібний був нікому.
18. А як же, чула.
19. Ніхто не міг збирати в полі колоски.
20. Свої охороняли і поля, і комори.
21. Добровільно йти не хотіли, бо треба було віддати скотину і реманент.
22. Змушували, бо хто не хотів, того відправляли до Сибіру.
23. А де від своїх заховаєш?
24. Ходили в різний час, коли заманеться.
25. До кого як, якщо не забирали всього, то ще могли навідатися.

26. Масово почали помирати навесні 1933 року. Пухли і помирали.
27. Опікувалися сиротами не дуже. А то декого відправляли до патронатів.
28. Голодували всі, бо забирали у всіх.
29. Вижили ті, у кого була якась скотина.
30. Хто ділився, а хто і ні.
31. Їли все, що могли, щоб вижити.
32. Яку допомогу могли, надавали родичі. Коли й самі голодували.
33. А як же. І ягоди їли, і коріння, і кору дерев.
34. Липа, дуб, жолуді, лободу, качани з пшінки.
35. Черепах їли, рибу. Навіть крис, якщо уловили. Ставили капкани на полях та в лісі. Пам'ятаю, мама листя буряка мішала з гречаною половиною і пекли оладки.
36. В міста хоч і потрапляли, але там були картки.
37. Пробиралися в міста і хотіли влаштуватися на роботу, там голоду не було.
38. Знаю, що за маленьку мисочку борошна моя мама віддала золоті сережки, але що таке „торгсін” почали говорити вже зараз.
39. Померло не дуже багато, порівняно з іншими місцями. Відомостей точних немає.
40. Відомий один випадок. З'їли дівчинку у Когутівці, Васильєв. Його у 1936 році за це засудили. А родина виїхала.
41. Хоронили на старому кладовищі, рідні.
42. Таких випадків не знаю.
43. Ці місця не збереглися.
44. Якщо і поминають, то рідні. Це вже тепер почали поминати в церквах і ставити хрести.
45. В оці останні роки почали згадувати. А за часів радянської влади, то це було заборонено.
46. Церква є Московського патріархату, але вже багато років тільки на великі свята приїжджає священник.
47. Встановили хреста, нещодавно.
48. Знають, але, думаю. мало. Хоч зараз в школі про це розповідають багато. А я розповідала і дітям, і онукам.
49. Думаю, винен сталінський режим, та й свої прихвостні.
50. Фото немає.
51. **Дубина Міля Йосипівна, 1920 року народження.**

№5.

1. с. Вершаці, Чигиринського району, Черкаської області.
  2. 15 жовтня 1996 року.
  3. Коваленко Галина Федорівна – Вершацька ЗОШ І-ІІІ ст..
- Записано зі слів жительки села Вершаці **Магди Єлизавети Іванівни 1924 року народження.**

“У мене в голодомор померло двоє братів: Ваня 1926 року народження і Федя 1932 року. Першим помер старший брат (навесні 1933 року), а Федя дожив аж до жнив і тоді помер. Я, бувало, Феді нарву шовковиць, перемішаю з піском і дам, бо він дуже плакав. Маленький же, їсти хотів і нічого не розумів. А я спаслася тільки тим, що мене забрала до себе бабуся, а в неї була корова. Я її дуже просила, щоб вона забрала мене до себе. Так і вижила.

Людей в той 1933 рік мерло дуже багато. Біля нас дві хати пусті залишилося. Братика Федю ми в рядничку замотали і возиком відвезли на

---

i

ii

iii

iv

v

vi

vii

viii

ix

x

xi

xii

xiii

xiv

xv

xvi

xvii

xviii

xix

xx

xxi

xxii

xxiii

xxiv

xxv

xxvi

xxvii

xxviii

xxix

xxx

кладовище. Їсти нам приходилося все: листя з липи, картоплю гнилу ходили збирали, пастки на полі ставили і так раділи як туди миша попаде.

Зерно забирали загонами і відправляли на станцію, навіть в Дніпро висипали, а людям не дали. То, думаю, все влада робила, щоб людей покарати за те, що не йшли в колгоспи.

№6.

1. с. Вершаці, Чигиринського району, Черкаської області.
2. 18 жовтня 1996 року.

---

xxxі

xxxіі

xxxііі

xxxіv

xxxv

xxxvi

xxxvii

xxxviii

xxxix

xl

xli

xlii

xliii

xliv

xlv

xlvi

xlvii

xlviii

xlіx

l

li

lii

liii

liv

lv

lvi

lvii

lviii

lix

lx

lxi

lxii

lxiii

3. Гончар Катерина Василівна, Вершацька ЗОШ І-ІІІ ст.

Записано зі слів жительки села Вершаці, Чигиринського району, Черкаської області **Петрової Ганни Іванівни 1925 року народження.**

“В голод мені було 8 років. Голод на Україні зробили штучно. В людей було все: пшениця, пшінка, хліб. Та всеодно комусь було мало. Почали створювати групи, які називались комнезами. От вони і ходили по хатах і забирали все, що було у людей. Люди ховали зерно, хто закопував на городі, хто насипав у лежанку. Але в тих, хто ходив, були щупи. І як намацають вони де-небудь зерно, то б'ють людей, щоб одкопувати і віддавали. Все позабирали у людей, не було їм, чого їсти. Діти ходили просили, багато старців з'явилося.

Люди пухли від голоду. Щоб якимось прокормитися, сушили листя з дерев, терли і їли. У кого залишилися качани від пшінки, то сушили і терли на жорнах. З них пекли оладки. Їли все : лободу, жолуді, збирали гнилу картоплю. Ловили в ставах рибу та черепах, їх було дуже багато, ставили пастки на полях.

Я пам'ятаю, як до нас прийшла сусідка, а у нас була кішка, то вона вкрала її і з'їла. А ще був випадок, що прийшов до нас чоловік просити їсти. Мати йому винесла буряка, то він його не в рот пхав, а у вуха. Так, бідний, і умер у нас під сіном.

В усіх нас були пухлі руки і ноги, навіть репалися.

Не дай Бог кому ще пережити таке страхіття.

№7.

1. с. Вершаці, Чигиринський район, Черкаська область.

2. 13.10.2005 року.

3. Бутко Андрій Олександрович, вчитель Вершацької ЗОШ І-ІІІ ступенів.

4. Так.

---

5. Неврожай, забирала влада, закрили і колодязь.
6. НКВД, місцеві, КНС.
7. Ніхто нічого нікому не давав.
8. Ніяких документів.
9. Так. Батька посадили за те, що він відмовився ходити по хатах забирати у людей.
10. Хтозна, не знаю.
11. Кожне себе гляділо.
12. Не можна, бо шукали кругом.
13. По двору щупалом шукали.
14. 6 чоловік, 7 чоловік (2 жінки і мужики).
15. Закопували.
16. Не давали, бо не було нічого, вивозили.
17. Забирали скотину, а так нічого.
18. Не помню.
19. Не давали нічого, ганяли за все.
20. Їздили охороняли поля.
21. Не знаю.
22. „Перший крок” – колгосп перший у нас. Заставляли йти в колгосп.
23. Оддавали люди весь реманент і худобу.
24. Цілий день ходять або ранком і вечером.
25. Бува, й кожен день.
26. Мерли зразу, чоловіки більше, ніж жінки.
27. Самі по собі жили, старші руководили.
28. За це не помню.
29. Хто міг щось достать, хто здоровий був.
30. Не помагали, не було такого.
31. ----
32. Родичі помагали.
33. Ракушки, коні дохли – їли, листя липи, із пшінки качанчики.
34. Липи листя.
35. Ловили, не помню.
36. Я не знаю цього.
37. Не знаю, бо ми не їздили.
38. Не знаю.
39. Багато. У нас двоє – братик і сестричка менші.
40. Не помню такого, мала була.
41. У ямі общій, ями родичі рили.
42. Не було чим платить.
43. Не знаю.
44. Батько помер, поховали, а вже і могили немає.
45. Правили в церкві.
46. Одна була біля школи, а друга на кладбищі.
47. Хрести дерев’яні, потім пиляли на дрова.
48. Знають, діти розпитують.

49.Правління, держава.

50.---

51.Грабовська Дар'я Степанівна, 1920 рік.

№8.

1. с. Вершаці Чигиринського району Черкаської області.
2. Дата запису: 13.10.2005 року.
3. Записано Шишацькою Ю.П. за спогадами **Зав'ялової Наталії Григорівни, 1919 року народження.**
4. Голодомор 1932 – 1933 р.р. пам'ятаю. У мене вмерла мати, батько одружився удруге, до себе жить забрав 2-х моїх братів, а я залишилася жити з дідом і бабою.
5. Причини голодомору: високі податки, і забирала врожай влада.
6. Забирали не тільки пшеницю, а навіть квасоллю і картоплю. Пам'ятаю іду зі школи, а у нас обшук, підняли навіть кришу. Відбирали наші: Гришко Ларигін, Перепелиця Семен, Павло Херсанович і ще з ними була висока дівка – активісти.
7. ---
8. Відбирали продукти вдень, бо вночі боялися наших мужиків. Документів не пам'ятаю, щоб показували. Мала була, не звернула уваги.
9. У селі було 2 штаби (у 2-ох конторах: в центрі і на Замості). Вночі допрашували тих, хто опирався здавати продукти. Могли навіть штабом назначити любу селянську хату, хазяїн відмовити не мав права.
- 10.Зброї у тих, хто шастав по хатах не бачила, а металічні щупи були. Ними вони штрикали у сіно, по горищах, у землю.
- 11.Люди боялися і не боронилися.
- 12.Не знаю, чи всі люди могли щось приховати, а я з дідом закопала 2 мішки жита.
- 13.Гришко Ларигін, Перепелиця Семен, Жук Григорій.
- 14.Менше 3-х до хати не приходили. Активісти. Свої, сільські.
- 15.Заховати продукти харчування було важко.
- 16.Ні, не давали. Хто пішов зразу в колгосп, того не зачіпали, вони і не „страдали”.
- 17.Забирали одяг, худобу, рушники тільки у куркулів. Потім вещи активісти купували по дешевій ціні.
- 18.Про закон „ про п'ять колосків” не чула.
- 19.Ні, не дозволяли. Люди весною ходили до кагатів, де були залишки мерзлої картоплі. Терли її, пекли оладки.
- 20.Свої ж і охороняли.
- 21.Ні.
- 22.Так.

23. Пам'ятаю, що забирали коней у колгосп, корів і телят не зачіпали, тільки різати не дозволяли. За це і засудити могли.
24. Вдень.
25. ---
26. Пухли, а тоді вмирили.
27. Сиротами ніхто не опікувався. Вмирили.
28. ---
29. Вжила ті, у кого було якесь ремесло. Дід мій був руський. Землі у нього не було. Привозив з Росії прядки, валянки; продавав все це. Вмів чинити шкі. Щоб не переплутати шкі, відмічав паличками із зарубками („шаги” називались). Паличку переколював навпіл. Одну при замочуванні ложив у шкі. Другу давав хазяїнові. По цих паличках і повертав вичинену шкі. Їсти багато у нас не було, але ми були не пухлі.
30. Інколи.
31. Був став (де зараз Нижники), там ловили черепашок, варили і їли. „Був ярмарок людей коло ставу”. Буряк і капусту не забирали. Їх квасили, те і їли. Біднішим віддавали квас з буряків.
32. ---
33. Збирали жолуді у Капустяній балці. Лісники ганяли, а люди йшли і збирали. Сушили їх у печі, перетирали на борошно, пекли оладки. Від них зуби були чорні. Видно було, що жолуді збирали.
34. Їли все, що можна було їсти.
35. Полювати було заборонено.
36. Можна.
37. Був, але там легше було щось виміняти, а у селянина не було паспортів, довідки ніякої не давали, виїхати було неможливо.
38. Що таке „торгсін” знаю. Залишилися від матері у мене золоті сережки. Їсти не було чого. Бабуся віднесла сережки у „торгсін” у м. Чигирин, виміняла на крупи.
39. Багато.
40. За людоїдство чула. Жила сім'я у Кугутівці (прізвища не пам'ятаю), батьки, як казали люди, з'їли свою дитину.
41. Померлих везли на кладовище, вкидали людей по 2-3 в одну яму. Везли свої своїх.
42. ---
43. Рідні повинні пам'ятати ці місця, а я не пам'ятаю.
44. Рідні поминають.
45. ---
46. Є.
47. ---
48. Знають, своїм дітям розповідала.
49. Владу.
50. ---
51. **Зав'ялова Наталія Григорівна, 1919 р. н.**

№9.

1. с.Вершаці Чигиринського району Черкаської області.
2. 11 жовтня 2005 року.
3. Шишацька Людмила Іванівна, с.Вершаці ЗОШ І-ІІІ ступенів, бібліотекар.
4. А як же, пам'ятаю.
5. Влада забрала врожай.
6. Відбирали місцеві, сам бідний був, а заставляли і ходив відбирав, Корнієм звали.
7. Доносів не було, не помню я такого.
8. Приходили в хату 3 або 4. Хто дурніший, то рився у речах, а ті стояли.
9. Не знаю такого.
- 10.Зброї не бачила.
- 11.Ніяк не боронилися, сидимо та мовчимо.
- 12.Ховали і закопували, але знаходили. Овочів не брали.
- 13.Корнієм звали, сільський чоловік.
- 14.Три чоловіки приходили.
- 15.Приховати було не можна, бо все знайдуть.
- 16.---
- 17.І продукти і речі, у нас все забрали.
- 18.Чула про цей закон „п'ять колосків”.
- 19.Не знаю.
- 20.Сторожі.
- 21.Ті, в кого нічого не було, і йшли в колгоспи.
- 22.---
- 23.Ніде, прийшли забрали худобу та і все.
- 24.У будь-яке время.
- 25.Не один раз.
- 26.Багато людей почало вмирати під весну 33-го.
- 27.Ніхто не опікувався.
- 28.Ми не голодували, бо в нас був батько і робив почтальйоном. Йому давали на роботі отсівів. Була корова.
- 29.В кого була хоч якась їжа, той і вижив.
- 30.Так, ділились, у кого було, а то не було чим ділитись.
- 31.Їли усе, що було можна їсти.
- 32.Помагали, у кого було чим, ділились.
- 33.Батламу їли, хто що, оладки з листя пекли.
- 34.Акація, дуб.
- 35.Сусідські хлопці черепашок їли.
- 36.Можна. Батько виміняв у жидів на золото муку.
- 37.Був голод і в містах. Як у селі нема, то де ж город візьме.
- 38.Так.
- 39.Багато дуже, мало в яким дворі не вимерли люди.
- 40.Ні.
- 41.На кладовищі. У кого була сила, викопували ямку по коліна і клали покійника або декількох покійників зразу.

42. Ні.
 43. Так.
 44. Ні.
 45. Як у церкві граматку подаєм, то піп і їх називає.
 46. Немає.
 47. Ні.
 48. Так, розповідала.
 49. Влада винувата.
 50. Дозволяю.
 51. **Кучай Мотря Трохимівна, 1922 р. н. с. Ружечево.**

**СПИСОК ГРОМАДЯН, ЗАГИБЛИХ ВІД ГОЛОДОМОРУ 1932 – 1933 РОКІВ
 ПО ВЕРШАЦЬКІЙ СІЛЬСЬКІЙ РАДІ**

№ п/п	Прізвище, ім'я по батькові	Рід занять, соціальний стан	Дата смерті	Років	Причина смерті за офіційними даними	Джерела інформації
1	Сіренко Степан Іванович	колгоспник	травень 1933р.	46	голод	Очевидці Басараб О.С., Брашеван О.Г., Грабовська Дарія С.
2.	Сіренко Іван Стапанович	дитина	Лютий 1933р.	10	голод	Очевидці Басараб О.С., Брашеван О.Г., Грабовська Д.С.
3.	Сіренко Евдокія Степанівна	дитина	Грудень 1932р.	8	голод	Очевидці Басараб О.С., Брашеван О.Г., Грабовська Д.С.
4.	Чуприна Дементій Антонович	колгоспник	Листопад 1932р.	54	голод	Очевидці Басараб О.С., Грабовська Д.С., Дубина І.А.
5.	Назаренко Надія Іванівна	колгоспниця	Січень 1933р.	42	голод	Очевидці Грабовська Д.С., Басараб О.С., Дубина Іван А.
6.	Сіренко Карпо Іванович	колгоспник	Жовтень 1932р.	57	голод	Очевидці Грабовська Д.С., Басараб О.С., Дубина І.А.
7.	Галик Катерина Іванівна	колгоспниця	Квітень 1933р.	34	голод	Очевидці Дубина М.Й., Гришко .Ф., Самброс Х.С.
8.	Галик Ілля Федорович	дитина	Квітень 1933 р.	4	голод	Очевидці Дубина М.Й., Гришко М.Ф., Самброс Х.С.
9.	Галик Данило Федорович	дитина	Березень 1933р.	7	голод	Очевидці Дубина М.Й., Гришко М.Ф., Самброс Х.С.
10	Орловецький	підліток	Травень	14	голод	Очевидці

	Володимир Олексійович		1932р.			Дубина М.Й., Гришко М.Ф., Зав'ялова В.П.
11.	Орловецький Іван Олексійович	підліток	Квітень 1933 р.	12	голод	Очевидці Дубина М.Й., Гришко М.Ф., Зав'ялова В.П.
12.	Адамович Андрій Наумович	колгоспник	Грудень 1932р.	47	голод	Очевидці Дубина М.Й., Гришко М.Ф., Зав'ялова В.П..
13.	Балаш Харитина Іванівна	колгоспниця	Листо- пад 1932р.	34	голод	Очевидці Кудренко А.К., Пасічна О.П., Гришко Марія П.
14	Балаш Дмитро Степанович	дитина	Березень 1933р.	8	голод	Очевидці Кудренко А.К., Пасічна О.П., Гришко М.П.
15.	Сіренко Федір Семенович	дитина	Лютий 1933р.	10	голод	Очевидці Кудренко А.К., Пасічна О.П., Гришко М.П.
16.	Сіренко Настя Семенівна	дитина	Лютий 1933 р.	5	голод	Очевидці Кудренко А.К., Пасічна О.П., Гришко М.П.
17.	Полозов Марко Наумович	колгоспник	Грудень 1932р.	52	голод	Очевидці Гришко М.П., Желізняк Г.В., Желізняк Р.В.
18	Полозов Петро Маркович	підліток	Квітень 1933р.	14	голод	Очевидці Желізняк Р.В., Желізняк Г.В., Гришко М.П.
19.	Вербовий Іван Андрійович	колгоспник	Квітень 1933р.	54	голод	Очевидці Желізняк Р.В., Желізняк Г.В. Васильєва М.Я.
20.	Вербова Килина Іванівна	дитина	Травень 1933	15	голод	Очевидці Желізняк Р.В., Желізняк Г.В. Васильєва М.Я.
21.	Вербова Анастасія Іванівна	дитина	Травень 1933	8	голод	Очевидцю Г.В., Васильєва М.Я
22.	Вербова Даша Іванівна	дитина	Травень 1933 р.	14	голод	Очевидці Желізняк Р.В., Желізняк Г.В. Васильєва М.Я.
23.	Білоус Наталія Сергіївна	колгоспниця	Березень 1933р.	35	голод	Очевидці Бондаренко М.К., Васильєва М.Я., Кудренко А.К.
24.	Коваленко Павло Федорович	колгоспник	Червень 1933 р.	60	голод	Очевидці Бондаренко М.К., Васильєва М.Я.,

						Кудренко А.К.
25.	Коляда Марфа Семенівна	дитина	Січень 1933	15	голод	Очевидці Бондаренко М.К., Васильєва М.Я., Кудренко А.К.
26.	Коляда Векла Семенівна	дитина	Січень 1933	12	голод	Очевидці Бондаренко М.К., Васильєва М.Я., Кудренко А.К.
27.	Лук'яненко Віра Олексіївна	дитина	лютий 1933	8	голод	Очевидці Коваленко А.К., Кубрак О.С., Брусник А.П.
28.	Лук'яненко Кузьма Олексійович	дитина	січень 1933	6	голод	Очевидці Коваленко А.К., Кубрак О.С., Брусник А.П.
29.	Лук'яненко Олексій Степанович	колгоспник	Травень 1933	46	голод	Очевидці Коваленко А.К., Кубрак О.С., Брусник А.П.
30.	Марченко Пилип Єлисейович	колгоспник	грудень 1932	42	голод	Очевидці Братута І.О., Скрипник М.К. , Цибик Г.С.
31.	Марченко Оксана Харитонівна	колгоспниця	березень 1933	40	голод	Очевидці Братута І.О., Скрипник М.К. , Цибик Г.С.
32.	Демченко Прокіп Іванович	дитина	травень 1933	10	голод	Очевидці Братута І.О., Скрипник М.К. , Цибик Г.С.
33.	Григор'єв Федір Карпович	дитина	квітень 1933	8	голод	Очевидці Братута І.О., Скрипник М.К. , Цибик Г.С.
34.	Григор'єва Марія Сергіївна	дитина	лютий 1933	3	голод	Очевидці Братута І.О., Скрипник М.К. , Цибик Г.С.
35.	Ліхтар Михайло Прокопович	колгоспник	червень 1933	62	голод	Очевидці Братута І.О., Скрипник М.К. , Цибик Г.С.
36.	Щербина Петро Семенович	підліток	жовтень 1932	16	голод	Очевидці Братута І.О., Скрипник М.К. , Цибик Г.С.
37.	Довженко Григорій Семенович	колгоспник	січень 1933	28	голод	Очевидці Братута І.О., Скрипник М.К. , Цибик Г.С.
38.	Демченко Григорій Пилипович	дитина	січень 1933	6	голод	Очевидці Братута І.О., Скрипник М.К. ,

						Цибик Г.С.
39.	Марченко Василь Трохимович	колгоспник	червень 1933	66	голод	Очевидці Братута І.О., Скрипник М.К., Цибик Г.С.
40.	Сова Андрій Ларіонович	колгоспник	лютий 1933	32	голод	Очевидці Братута І.О., Скрипник М.К., Цибик Г.С.
41.	Чубов Володимир Степанович	дитина	грудень 1932	7	голод	Очевидці Братута І.О., Скрипник М.К., Цибик Г.С.
42.	Чубова Параска Степанівна	дитина	грудень 1932	4	голод	Очевидці Братута І.О., Скрипник М.К., Цибик Г.С.

Сільський голова

Н.О.Чубин

**Список громадян, які постраждали від Голодомору
1932 – 1933 років по Вершацькій сільській раді**

№ п/п	Прізвище, ім'я та по батькові	Місце проживання	Місце роботи, навчання, соціальний стан на період 1932-1933 рр.	Дата народження	Яким чином постраждав (ла)	Джерела інформації
1.	Костенко Євдокія Іванівна	с. Вершаці	дитина	20. 30.1925	фізично	З особистих слів
2.	Кубрак Олена Омелянівна	с.Вершаці	дитина	04.01.1929	фізично	З особистих слів
3	Грабовська Дарія Степанівна	с.Вершаці	дитина	12.06.1920	фізично	З особистих слів
4	Харківська Анастасія Дементіївна	с.Вершаці	дитина	10.04.1929	фізично	З особистих слів
5.	Сич Ольга Федорівна	с.Вершаці	дитина	18.12.1929	фізично	З особистих слів
6.	Стежко Параска Панасівна	с.Вершаці	дитина	20.10.1925	фізично	З особистих слів
7.	Чуприна Ольга Тимофіївна	с.Вершаці	дитина	25.10.1924	Фізично	З особистих слів
8.	Леонтєва Василина Федорівна	с.Вершаці	дитина	20.03.1916	фізично	З особистих слів
9.	Скрипник Марія Климівна	с.Вершаці	дитина	17.04.1927	фізично	З особистих слів
10	Кучай Мотрона Архипівна	с.Вершаці	дитина	14.10.1924	Фізично	З особистих слів
11	Басараб Харлампій Климович	с.Вершаці	дитина	23.02.1925	фізично	З особистих слів
12	Басараб Софія Федорівна	с.Вершаці	дитина	27.10.1929	фізично	З особистих слів
13	Пасічня Олександра Павлівна	с.Вершаці	дитина	20.06.1924	фізично	З особистих слів
14	Іваненко Федір Васильович	с.Вершаці	дитина	20.03.1920	фізично	З особистих слів
15	Кукса Марія Олексіївна	с.Вершаці	дитина	24.09.1926	фізично	З особистих слів
16	Кудренко Агафія Кирилівна	с.Вершаці	дитина	16.02.1919	фізично	З особистих слів
17	Перепелиця Степан	с.Вершаці	дитина	26.01.1929	фізично	З особистих слів

	Микитович					слів
18	Брусник Євдокія Яківна	с.Вершаці	дитина	27.03.1924	фізично	3 особистих слів
19	Цибук Ганна Семенівна	с.Вершаці	дитина	05.06.1926	фізично	3 особистих слів
20	Перепелиця Феодосія Данилівна	с.Вершаці	дитина	20.09.1925	Фізично	3 особистих слів
21	Довженко Олександра Карпівна	с.Вершаці	Дитина	31.05.1924	фізично	3 особистих слів
22	Кучеренко Василина Лук'янівна	с.Вершаці	дитина	14.01.1924	фізично	3 особистих слів
23	Нижник Ольга Василівна	с.Вершаці	дитина	25.05.1925	фізично	3 особистих слів
24	Брашеван Олексій Григорович	с.Вершаці	дитина	13.05.1924	фізично	3 особистих слів
25	Брусник Анастасія Павлівна	с.Вершаці	дитина	02.01.1928	фізично	3 особистих слів
26	Тимошенко Єлизавета Степанівна	с.Вершаці	дитина	16.06.1927	фізично	3 особистих слів
27	Іваненко Олександр Васильович	с.Вершаці	дитина	25.06.1926	фізично	3 особистих слів
28	Басараб Оляна Степанівна	с.Вершаці	дитина	13.07.1926	фізично	3 особистих слів
29	Кошман Володимир Антонович	с.Вершаці	дитина	08.10.1929	фізично	3 особистих слів
30	Дубина Меланія Йосипівна	с.Вершаці	дитина	13.01.1920	фізично	3 особистих слів
31	Дубина Іван Андрійович	с.Вершаці	дитина	28.05.1926	фізично	3 особистих слів
32	Муценко Марія Лаврентіївна	с.Вершаці	дитина	27.12.1921	фізично	3 особистих слів
33	Полозова Уляна Федорівна	с.Вершаці	дитина	28.06.1922	фізично	3 особистих слів
34	Довженко Ганна Агеївна	с.Вершаці	дитина	21.10.1928	фізично	3 особистих слів
35	Жук Єлизавета Ісакиївна	с.Вершаці	дитина	20.09.1927	фізично	3 особистих слів
36	Братута Іван Олексійович	с.Вершаці	підліток	09.05.1921	фізично	3 особистих слів
37	Майстренко Марія Никифорівна	с.Вершаці	дитина	21.07.1928	фізично	3 особистих слів
38	Самброс Христя Степанівна	с.Вершаці	підліток	10.06.1917	фізично	3 особистих слів
39	Брус Мокрина Наумівна	с.Вершаці	дитина	10.06.1925	фізично	3 особистих слів
40	Зав'ялова Устина Павлівна	с.Вершаці	підліток	11.01.1920	фізично	3 особистих слів
41	Саєнко Іван Михайлович	с.Вершаці	дитина	01.07.1926	фізично	3 особистих слів
42	Фора Тетяна Наумівна	с.Вершаці	дитина	29.06.1928	фізично	3 особистих слів
43	Ракул Єлизавета Гаврилівна	с.Вершаці	дитина	28.09.1928	фізично	3 особистих слів
44	Гришко Михайло Федорович	с.Вершаці	підліток	03.05.1918	фізично	3 особистих слів
45	Миронова Ганна Захарівна	с.Вершаці	дитина	16.02.1927	фізично	3 особистих слів
46	Сенько Євдокія Іванівна	с.Вершаці	дитина	01.03.1927	фізично	3 особистих слів
47	Якимаха Марія Юхимівна	с.Вершаці	дитина	05.05.1931	фізично	3 особистих слів

48	Іваненко Ірина Трохимівна	с.Вершаці	дитина	07.05.1924	фізично	З особистих слів
49	Бондаренко Марина Кузьмівна	с.Вершаці	колгоспниця	04.01.1912	фізично	З особистих слів
50	Желєзняк Ганна Василівна	с.Вершаці	дитина	05.11.1927	фізично	З особистих слів
51	Желєзняк Раїса Василівна	с.Вершаці	дитина	05.09.1928	фізично	З особистих слів
52	Гришко Марія Петрівна	с.Вершаці	дитина	19.12.1924	фізично	З особистих слів

Сільський голова

Н.О.Чубин

**ДЕРЖАВІ ПОТРИБЕН НЕ МІЙ ХЛІБ – МОЄ ЖИТТЯ...
(СПОГАДИ ШАПОШНИК ТЕТЯНИ АРСЕНІВНИ, 1914 Р.Н. –
МЕШКАНКИ С. СУБОТОВА ЧИГИРИНСЬКОГО РАЙОНУ**

ШАПОШНИК Марія Іванівна,
*вчителька Суботівської
загальноосвітньої школи I-III ст.*

Змінюється життя, приносить нові знання, створює нові взаємини між людьми, але хліб-батенько, хліб-годувальник залишився назавжди хлібом.. Бо хліб ми їмо щодня. Хліб на сніданок. Хліб на обід. Хліб на вечерю. Хліб з борщем. Хліб з молоком. І яка б подія не відбувалася – він князює на столі, бо хліб – це свята святих. З ним входять у життя і в нову хату. З ним проводжають у далеку дорогу і зустрічають найдорожчих гостей, бо хлібом проводжати чи зустрічати – значить, бажати добра, благополуччя, життя, свята, бо, як старі люди кажуть: “Із хлібом завжди празник”...

І не дивно, що хліб завжди на столі на чільному місці лежить. Він м’який і чистий, пахучий і здоровий, добрий, білий, чорний, круглий, теплий, ясний, кріпкий, мудрий, вічний і святий, яка б подія не відбувалася, він князює на столі.

Він, хліб – наше одвічне повсякденне диво, бо він і на сніданок, і на обід, і на вечерю. Хліб з борщем, і рибою, і молоком...

І якщо він є, серед буденності губиться його непомітна, скромна краса, забувається часом істинна його цінність.

Це – якщо він є, цей хліб, це диво. А коли нема? А коли відібрали право на хліб і на життя?

Як в тому 1922-му, як в тому чорному 1933-му, як в тому 1947- му?!

Моїй мамі дев’яносто п’ять. Вона пережила три голодомори.

“У нашій хаті, – згадує моя мама, – був сволок, відділений від стелі. Ото на той сволок і клали свіжоспечений хліб. Було, брав той хліб і нарізав хтось із старших. А ми, стрибаючи,

Шапошник Тетяна Арсенівна

казали: “Хочеш хліба – поскач до діда, хочеш “папи” – стрибай для тата або баби... І стрибали заради окрайця хліба.

А як приходила весна, гукали просто неба: “Лелеко-бусень! Принеси мені хліба кусень!”.

Але марно шукала дівора не тільки кусень, а й сухарик в той страшний голодний 1922-й чи ще лютіший 1933-й... Його не знаходили ні в запічку, ні на комині, ні на сволоці... Не приносили його і бусли-лелеки...

Спорожнів сволок – спорожнів світ...

Знаю, як мати, щоб, мабуть, загасити журбу, часом заводила пісню:” Ой, вийду на гору та гляну на море – нічого не видно, тільки хліб та горе...”

Часом борщ із свеклою чи свекляники, а то “капуста” з рогозу, а то цілий день раками глушать голод, а хліба просять. А в сім’ї вісім осіб – п’ятеро дітей і троє дорослих. І пекла мати хліб. На тому тижні з жолудів. Ой, же такий кислий, такий важкий! Але з чого? З чого його спечеш?

Через дорогу стояла стара розвалена хата. Брала мати з неї потрох з зітлілого дерева, товчені качани без кукурудзи, сушені гарбузяні шкаралупки та стакан-півтора борошна із того жита-попелу, що його батько виміняв у Медведівці на базарі. І запинала мати біленьку хусточку і всеодно бралася до цього святого ділечка... Виходив хліб з остюками, пістрявий від домішок, з незрозуміло якою скоринкою, з незрозуміло яким смаком – хліб 1933-го, хліб, яким рятувала нас життя моя мати. “Не хліб, а лихо печене”, – було, кажуть мати... А й такий сховають, щоб по скибочці до якоїсь бовтянки. “Бо краще голод довший, – кажуть, – чим коротший...”.

Нічого страшнішого немає за голод і війну. А я пережила і війну і три голоди, та й по війні було життя таке, що оглядаючись, думаєш: як-то все те пережив.

У 1932 році у нашому краї був недорід. Вже в другій половині березня вдарив мороз – хліб вимерз, а то вже й не пам’ятаю, чи суша була, але з харчами було вкрай сутужно, рятувала від наглої смерті річка.

Батько ловив то якусь рибку, то раки (було, порозлазяться і так і повзають по двору). Мати відварювала їх у казані, а тоді кожен лузав собі шийку.

Якось батько із Ксенофонтом поїхали на Полтавщину до материної родини (там голоду не було). Мати полізла на горище і зняла звідти сухе лушпиння з картоплі. Потовкла його в ступі і наварила. Всі хотіли їсти, тож мерщій заходилися коло того варива. Наїлися і зразу ж усі вилягли - мати і біля неї четверо дітей. Всі отруїлися. На щастя, не їв один дід Денис - батьків батько. Він побіг до фельдшера, котрий жив через дві хати. Той врятував усіх від наглої смерті.

Батько приїхав і привіз мішок борошна і картоплі. Як зараз бачу: тільки-но батько в’їхав у двір, як почали заходити люди. Заходили і мовчки ставали кругом воза. Батько спочатку давав всім по дві картоплини, а тоді - по одній, а далі зачинили ворота, бо на возі вже лишилося третя частина від привезеного, а в хаті сім ротів.

Дід наш Денис дружив із заможною родиною. Ходив до них, рибку носив, а вони йому щось також давали.

Дід приносив і ховав до своєї скрині. Ми присідали біля неї і принохувалися. Дуже кортіло їсти. Іноді дід ділив якийсь сухар і поміж нас. А хліб, якщо його і спекли з того борошна, що його батько привіз, то тримали під замком і давали по маленькому шматочку.

...В 1933 році голод був, бо з людей викачали все. Довели план до двору один, а тоді другий, а тоді вже витрушували в кожній людині все, що тільки знаходили.

Забирали все зерно, картоплю, витрушували з торбинок, горщечків.

Нашого Андрія також забирали до цієї комісії, бо ж він комсомольцем був. Отож він розповідав, що коли знаходили в горщечках якість прісеце, боби, квасолі, то не висипали. А після них по тих самих місцях ходили активісти. У Баюка (так по-вуличному називали) Пурфелія аж лоб був мокрий - так він старався скрізь ритися, щоб ніде нічого не залишилося їстівного в родині. На комсомольців, які не виконували наказ «забирати все» йшли донесення, їх потім розбирали на зборах.

Батько також відвіз зерно, а потім клопотав, щоб хоч трошки повернули. Коли отримав дозвіл, поїхав конячкою (десь в Чигирин чи що, цього я вже я не знаю), то привіз мішок напівдозрілого. Мати його мила, сушила, молола на жорно. До цього борошна добавляли потрух з товчених кукурудзяних качанів, а ще потруху з потрухлої деревини (через дорогу стояла напівспалена хата. Там лежало дерево, яке «побили» шашелі.) Отож мати набирала того потрюху, пересівала на сито і добавляла його до борошна та до кукурудзяного потрюху. Батько підводою (у нас був коник, хоч і дуже слабенький) звозив мертвих на кладовище. За це на конячку давали кіло чи півтора крупи. Ото її і використовували в суміші для хліба. Спечене тримали під замком. Коли їли той шматочок хліба, то підтримували долонею, щоб не впала жодна крихта.

Коли батько захворів малярією, то по мертвих їздила я. Одного разу я їздила на Оболонь по родича. По дорозі винесли мертву дитину, вона ще дихала, а поки довели до кладовища, воно померло.

В рову біля кладовища лежала мертва жінка, біля неї лежала ганчірка, в якій були розкислі оладки з відвійок гречки. Ото в одну яму з нею поклали і ту маленьку дитину.

Батько ловив їжаків, обсмалював їх, і мати кидала його у воду, в яку кидала якусь мучку. Ту похльобку їли ми, а батькові більше давали того їжачиного м'яса, бо він найбільше робив.

У найстаршого в сім'ї Корнія були пухлі ноги, то мати йому старалася щось давати, щоб підтримати його життя.

Одного разу (це було вже ближче до літа) ми з Катєю пішли за лісок полоти кукурудзу. Мати просила нас, щоб ми не сідали і не лягали, бо тоді не встанемо. Десь опівдні бачимо: біжить мати наша суголовком. Принесла нам їсти у горщечку – щось схоже до оладків із свекли. А воно так і тягнеться.

...Тільки почалася весна 1933 (ще й сніг не зійшов), як майже все село було в болоті. Рвали шпичаки з очерету, їли його там і несли додому. Після нього було погано і в роті, і в шлунку. Як почав підростати рогіз, то рвали його,

носили додому і їли, а ще сікли і варили з нього «капусту». Почала цвісти акація, то їли цвіт, а з'явилися абрикоси (в кого були), то обносили зеленцем.

...Марко Савелійович (жив тут, де зараз живе Ольга, дочка Ванюркова) він лазив по хатах, забирав лелеченят. Я вже не пам'ятаю, чи була в них ще дитина, але Парасю вони покинули в колисці немовлям, а самі пішли десь. Дитину забрала сусідка (вона зайшла до них чогось на той час – кумою була). Дитина кричала, ніхто додому не приходив. Отож Парасю врятувала хрещена мати. Нахаби (так по-вуличному дражнили) жили трішки заможніше, а може, десь було щось заховане.

...В нашому селі була жінка (хата її була неподалік від трьох криниць), яка з'їла свою дитину, а чи дитина була жива, чи мертва – я вже не знаю. До неї зайшов бригадир і побачив дитячу ручку, що стирчала із горщика.

Дуже багато людей померло літом, коли в колосках з'явилося зерно. Голодні люди виминали його і їли. Мабуть, це викликало швидку смерть.

Жорно ховали в землянці, бо як знаходили – розбивали, або знову приходили по зерно. Жорно є – значить і зерно є.

...В 1947 році я вже робила на фермі. В цей рік також люди дуже голодували і мерли. Відкривали кагати, в яких була гнила картопля і морква. Як зараз бачу: риються люди біля кагатів. Картопля підсихала, і з неї видирали серединку, а потім кидали у воду. Вода робилась густішою, мабуть від крохмалю. Ми виручалися молоком, бо як-не-як, а я вкрадалася принести баклажку, молока (такий алюмінієвий посуд). Отож літра молока і виручала. А хліба хотілося. Час від часу вдавалося розжитися шматок на колгоспній коморі (а він був із висівок і із макухи, а трохи з борошна). У нас сусід помирав і просив все: «Дайте крихту хліба хоч за губу»...

Я все думаю – скільки-то пережито, скільки бідувань та страждань випало на мою долю та й на долю багатьох людей. Аби ніколи не знали більше, як то хочеться їсти, а їсти нема нічого, окрім оладків із свекли, чи бовтанки якоїсь. Дякувати Богу, хоч річка та болото піддержувало-таки підуть батько та щось і принесуть-чи раків наловлять...».

Возвеличуймо ж хліб і тих, хто є орачем, хто є сівачем, хто є причетним до творення хліба.

Пам'ятаймо:

Хліб великий і прекрасний.

За хліб платять кровю.

Хліб тяжкий і трагічний.

За хліб платять життям.

Отож, в пам'ять мільйонів замордованих в роки штучно створених і організованих голодоморів, в пам'ять сотень безвинно репресованих запалимо свічки, як знак нашої пам'яті, як святий вогник, який зігріє душі загиблих, як світло очищення наших душ від безпам'ятства задля нашого майбутнього.

**СПИСОК
ГРОМАДЯН, ЯКІ ЗАГИНУЛИ ВІД ГОЛОДОМОРУ 1932 – 1933 РОКІВ
в с. Суботіві Чигиринського району Черкаської області**

№ п/п	Прізвище, ім'я, по батькові	Місце проживання	Місце смерті	Причина смерті за офіційними даними	Джерела інформації
1	Бондаренко Василь Кузьмович	с.Суботів	с.Суботів	голод	<u>Зі слів очевидців</u> Коцуренко Ф.П.
2	Бондаренко Афанасій Васильович	с.Суботів	с.Суботів	голод	Коцуренко Ф.П.
3	Бондаренко Варвара Василівна	с.Суботів	с.Суботів	голод	Коцуренко Ф.П.
4	Мінський Пегасій Пантелеймонович	с.Суботів	с.Суботів	голод	Коцуренко Ф.П.
5	Пащенко Микола Васильович	с.Суботів	с.Суботів	голод	Коцуренко Ф.П.
6	Ряботінь Андрій Тимофійович	с.Суботів	с.Суботів	голод	Коцуренко Ф.П.
7	Ряботінь Костянтин Григорович	с.Суботів	с.Суботів	голод	Коцуренко Ф.П.
8	Заболотний Гнат Андрійович	с.Суботів	с.Суботів	голод	Коцуренко Ф.П.
9	Заболотний Іван Гнатович	с.Суботів	с.Суботів	голод	Коцуренко Ф.П.
10	Міненко Іван Йосипович	с.Суботів	с.Суботів	голод	Коцуренко Ф.П.
11	Міненко Олексій Йосипович	с.Суботів	с.Суботів	голод	Коцуренко Ф.П.
12	Коцуренко Фалемін Герасимович	с.Суботів	с.Суботів	голод	Коцуренко Ф.П.
13	Шуть Самійло Юхимович	с.Суботів	с.Суботів	голод	Коцуренко Ф.П.
14	Компанієць Тиміш Минович	с.Суботів	с.Суботів	голод	Коцуренко Ф.П.
15	Компанієць Тетяна Тимофіївна	с.Суботів	с.Суботів	голод	Коцуренко Ф.П.
16	Компанієць Галина Тимофіївна	с.Суботів	с.Суботів	голод	Коцуренко Ф.П.
17	Коцуренко Григорій Миколайович	с.Суботів	с.Суботів	голод	Коцуренко Ф.П.
18	Лепський Федот Максимович	с.Суботів	с.Суботів	голод	Коцуренко Ф.П.
19	Коваленко Ничипір Михайлович	с.Суботів	с.Суботів	голод	Коцуренко Ф.П. Бевзенко О.О.
20	Коваленко Іван Ничипорович	с.Суботів	с.Суботів	голод	Коцуренко Ф.П.
21	Дон Григорій Хомович	с.Суботів	с.Суботів	голод	Коцуренко Ф.П.
22	Хоменко Михайло Антонович	с.Суботів	с.Суботів	голод	Бевзенко О.О.
23	Хименко Марія Іванівна	с.Суботів	с.Суботів	голод	Бевзенко О.О.
24	Кривенко Яків Григорович	с.Суботів	с.Суботів	голод	Бевзенко О.О.
25	Коваленко Платон Степанович	с.Суботів	с.Суботів	голод	Бевзенко О.О.
26	Кукса Надія	с.Суботів	с.Суботів	голод	Ворушило М.Л.
27	Кукса Валентина	с.Суботів	с.Суботів	голод	Ворушило М.Л.
28	Кукса Пріська	с.Суботів	с.Суботів	голод	Ворушило М.Л.
29	Кукса Степан	с.Суботів	с.Суботів	голод	Ворушило М.Л.
30	Кукса Григорій	с.Суботів	с.Суботів	голод	Бевзенко О.О.
31	Кукса Петро	с.Суботів	с.Суботів	голод	Бевзенко О.О.
32	Кукса Одарка	с.Суботів	с.Суботів	голод	Бевзенко О.О.
33	Прохач Григорій Савович	с.Суботів	с.Суботів	голод	Ворушило М.Л.
34	Прохач Палажка Василівна	с.Суботів	с.Суботів	голод	Ворушило М.Л.
35	Прохач Любов Василівна	с.Суботів	с.Суботів	голод	Ворушило М.Л.
36	Прохач Іван Григорович	с.Суботів	с.Суботів	голод	Ворушило М.Л.
37	Чорнобай Хома Хомович	с.Суботів	с.Суботів	голод	Ворушило М.Л.
38	Чорнобай Катерина Хомівна	с.Суботів	с.Суботів	голод	Ворушило М.Л.
39	Чорнобай Василь Хомович	с.Суботів	с.Суботів	голод	Ворушило М.Л.
40	Кукса Марко	с.Суботів	с.Суботів	голод	Бевзенко О.О.
41	Кукса Оліян	с.Суботів	с.Суботів	голод	Бевзенко О.О.

42	Швиденько Валентина	с.Суботів	с.Суботів	голод	Ворушило М.Л.
43	Незуненко Галина	с.Суботів	с.Суботів	голод	Ворушило М.Л.

Директор школи

О.І Мінська

**СПИСОК
ГРОМАДЯН С.СУБОТІВ, ЯКІ ПОСТРАЖДАЛИ
від Голодомору 1932 – 1933 років.**

№ п/п	Прізвище, ім'я, по батькові місце проживання	Місце проживання	Дата народження	Яким чином постраждав(ла) засуджений(а), фізично, матеріально тощо)
1	Бевзенко Оляна Осипівна	с.Суботів	12.06.1921	фізично
2	Бондаренко Ганна Василівна	с.Суботів	02.01.1925	фізично
3	Бевзенко Пилип Сафонович	с.Суботів	10.10.1918	фізично
4	Бондаренко Борис Захарович	с.Суботів	06.08.1925	фізично
5	Бондаренко Іван Хомич	с.Суботів	16.05.1927	фізично
6	Бондаренко Ганна Семенівна	с.Суботів	27.09.1927	фізично
7	Вахник Степан Іванович	с.Суботів	18.02.1922	фізично
8	Вороненко Любов Лукиївна	с.Суботів	20.11.1925	фізично
9	Ворушило Одарка Євдокимівна	с.Суботів	07.03.1920	фізично
10	Вороненко Іван Петрович	с.Суботів	29.07.1929	фізично
11	Ворушило Марія Герасимівна	с.Суботів	13.03.1921	фізично
12	Гармидер Марфа Федотівна	с.Суботів	10.02.1926	фізично
13	Дзоя Єфросинія Федотівна	с.Суботів	01.10.1912	фізично
14	Дон Настя Євменівна	с.Суботів	20.12.1917	фізично
15	Довгенко Хотина Євдокимівна	с.Суботів	28.02.1927	фізично
16	Довгенко Григорій Юхимович	с.Суботів	04.03.1927	фізично
17	Дерев'янка Ірина Прокопівна	с.Суботів	20.05.1926	фізично
18	Дяченко варвара Потапівна	с.Суботів	14.07.1927	фізично
19	Жук Надія Андріївна	с.Суботів	23.04.1925	фізично
20	Каплоуха Зоя Євдокимівна	с.Суботів	28.02.1927	фізично
21	Каплоуха Ганна Василівна	с.Суботів	06.11.1923	фізично
22	Каплоуха Ольга Андріївна	с.Суботів	13.08.1926	фізично
23	Каплоуха Зоя Євдокимівна	с.Суботів	23.03.1923	фізично
24	Коваль Марія Дмитрівна	с.Суботів	26.06.1925	фізично
25	Коваленко Ксенія Хомівна	с.Суботів	07.02.1924	фізично
26	Коваленко Андрій Якович	с.Суботів	05.05.1925	фізично
27	Козачок Марфа Петрівна	с.Суботів	31.05.1926	фізично
28	Кириченко Ілларіон Федорович	с.Суботів	03.11.1923	фізично
29	Кириченко Марія Федотівна	с.Суботів	08.07.1920	фізично
30	Кривенко Федір Іванович	с.Суботів	24.08.1927	фізично
31	Кривенко Євдокія Юхимівна	с.Суботів	14.08.1925	фізично
32	Кукса Килина Минівна	с.Суботів	15.07.1911	фізично
33	Кукса Варвара Михайлівна	с.Суботів	20.07.1929	фізично
34	Кукса Григорій Федорович	с.Суботів	23.01.1925	фізично
35	Кубрак Павло Іванович	с.Суботів	27.01.1925	фізично
36	Комаренко Олександра Порфирівна	с.Суботів	12.05.1027	фізично
37	Коцуренко Анастасія Аврамівна	с.Суботів	15.12.1912	фізично
38	Коцуренко Параска Сильвестрівна	с.Суботів	07.11.1925	фізично
39	Коцуренко Фекла Петрівна	с.Суботів	13.07.1907	фізично
40	Коцуренко Параска Іванівна	с.Суботів	25.10.1923	фізично
41	Кошова Марія Степанівна	с.Суботів	16.08.1929	фізично

42	Лисенко Парасковія Павлівна	с.Суботів	12.10.1918	фізично
43	Міщенко Михайло Димидович	с.Суботів	19.11.1926	фізично
44	Міненко Ганна Йосипівна	с.Суботів	25.11.1925	фізично
45	Незуненко Марія Луківна	с.Суботів	05.10.1924	фізично
46	Нескреба Марія Євсейвна	с.Суботів	09.02.1922	фізично
47	Нескреба Меланія Яківна	с.Суботів	12.05.1922	фізично
48	Пасічник Єфросинія Прокопівна	с.Суботів	05.01.1927	фізично
49	Павленко Степанида Іванівна	с.Суботів	30.05.1924	фізично
50	Павленко Ольга Сергіївна	с.Суботів	11.11.1921	фізично
51	Пасічник Єфросинія	с.Суботів	09.10.1923	фізично
52	Папченкова Феодосія Лукіївна	с.Суботів	01.04.1921	фізично
53	Потапенко Катерина Сакіївна	с.Суботів	16.11.1925	фізично
54	Педан Наталія Пантелеймонівна	с.Суботів	06.09.1924	фізично
55	Потапенко Парасковія Іванівна	с.Суботів	30.11.1925	фізично
56	Посмітюха Ганна Паньківна	с.Суботів	06.09.1916	фізично
57	Пушкар Наталія Марківна	с.Суботів	12.08.1916	фізично
58	Пушкар Одарка Іванівна	с.Суботів	13.08.1927	фізично
59	Пушкар Ганна Михайлівна	с.Суботів	15.10.1928	фізично
60	Прохач Олександра Григорівна	с.Суботів	22.08.1927	фізично
61	Пшенична Оляна Михайлівна	с.Суботів	24.08.1927	фізично
62	Лисенко Варвара Максимівна	с.Суботів	09.12.1926	фізично
63	Салімова Марія Іванівна	с.Суботів	27.09.1926	фізично
64	Сальникова Парасковія Федотівна	с.Суботів	02.09.1925	фізично
65	Соломоненко Одарка Іванівна	с.Суботів	07.04.1926	фізично
66	Ряботінь Дмитро Соловейкович	с.Суботів	09.11.1926	фізично
67	Ряботінь Олександр Консянтинович	с.Суботів	27.05.1927	фізично
68	Ряботінь Надія Іванівна	с.Суботів	27.12.1927	фізично
69	Смирнова Мотря Прокопівна	с.Суботів	19.11.1919	фізично
70	Топчій Марія Хомівна	с.Суботів	07.06.1929	фізично
71	Топчій Василь Хомович	с.Суботів	04.04.1926	фізично
72	Тютюнник Марія Іванівна	с.Суботів	10.08.1917	фізично
73	Тютюнник Іван Михайлович	с.Суботів	28.06.1925	фізично
74	Тютюнник Юхим Наумович	с.Суботів	01.04.1921	фізично
75	Черевата Ганна Юхимівна	с.Суботів	24.02.1927	фізично
76	Чорнобай Марія Корніївна	с.Суботів	24.01.1928	фізично
77	Шапошник Тетяна Арсенівна	с.Суботів	02.01.1914	фізично
78	Шевченко Федір Кузьмович	с.Суботів	17.03.1928	фізично
79	Юрченко Марфа Іванівна	с.Суботів	19.02.1921	фізично
80	Юрченко Олена Паньківна	с.Суботів	03.06.1924	фізично

Директор школи

О.І. Мінська

ФОТООБ'ЄКТИВ ЗАФІКСУВАВ МИТЬ КОНФЕРЕНЦІЇ

Директор Суботівської ЗОШ І–ІІІ ступенів Мінська Оксана Іванівна урочисто відкриває Третю історико-краєзнавчу учнівську конференцію “Чигиринщина в історії України”

Почесні гості конференції: (зліва направо) кандидат історичних наук, доцент Лазуренко В.М., заступник голови Чигиринської райдержадміністрації Пілявська Г.М., депутат Черкаської обласної ради Вєтров О.В., заступник начальника відділу освіти Чигиринської РДА Сняжков В.Ф., методист Чигиринського районного методичного кабінету відділу освіти Чигиринської РДА Петриченко Л.В.

Учасники та гості конференції

Заступник голови Чигиринської РДА Пілявська Г.М. вручає вчителю української мови та літератури Суботівської ЗОШ І-ІІІ ступенів Копаниці Марії Іванівні Почесну грамоту Черкаської обласної державної адміністрації за вагомий особистий внесок у дослідження Голодомору, донесення до сучасного суспільства правди про геноцид та у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932 – 1933 років в Україні

Учасники конференції

Виступає ініціатор проведення учнівської історико-краєзнавчої конференції в Суботівській ЗОШ І-ІІІ ступенів, випускник цієї школи 1993 р., кандидат історичних наук, доцент Черкаського державного технологічного університету, лауреат Черкаської обласної краєзнавчої премії імені Михайла Максимовича Валентин Миколайович Лазуренко

Валентин Лазуренко передає в дарунок школі власні книги та книги краєзнавців Черкащини

Виступає Мельниченко Василь Миколайович – кандидат історичних наук, професор, голова правління Черкаської обласної організації Національної спілки краєзнавців України, директор науково-навчального інституту історії і філософії Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, лауреат Черкаської обласної краєзнавчої премії імені Михайла Максимовича

Від імені ректора Черкаського державного технологічного університету, доктора технічних наук, професора, заслуженого працівника народної освіти України, депутата Черкаської обласної ради, голови Ради ректорів Черкаської області Юрія Григоровича Леги привітання учасникам конференції зачитує Кунченко-Харченко Валентина Іванівна – кандидат історичних наук, професор, завідувач кафедри суспільних дисциплін і права Черкаського державного технологічного університету

Виступає активний організатор науково-красназничої підготовки учнів Суботівської ЗОШ І-ІІІ ступенів, старший науковий співробітник НІКЗ «Чигирин», відомий краснавець Черкащини Надія Василівна Кукса

Почесний гість конференції Вєтров Олександр Васильович – депутат Черкаської обласної ради, член Черкаської обласної організації Національної спілки красназничів України, член Національної спілки журналістів України

Виступає під час відкриття конференції методист Чигиринського районного методичного кабінету відділу освіти Чигиринської РДА Петриченко Людмила Володимирівна

Методист Чигиринського районного методичного кабінету відділу освіти Чигиринської РДА Петриченко Людмила Володимирівна за дорученням начальника відділу освіти Чигиринської райдержадміністрації Василя Григорович Турика нагородила Грамотою за подвижницьку працю, активну життєву позицію та виховання в учнів особистісних духовних цінностей громадянина України кандидата історичних наук, доцента, ініціатора проведення на Чигиринщині шкільних історико-краєзнавчих конференцій Лазуренка Валентина Миколайовича і старшого співробітника НІКЗ "Чигирин" Куксу Надію Василівну за вагомий особистий внесок у виховання учнівської молоді на кращих традиціях українського народу засобами історичного краєзнавства

Виступає активний учасник шкільного краєзнавчого руху на Чигиринщині Євген Миколайович Стрижак – кандидат історичних наук, член Національної спілки журналістів України з співповіддю на тему: “Репресії проти українських педагогів у першій половині 1930-х рр.”

Цікавою і змістовною була співповідь на тему „Вплив Голодомору 1932 – 1933 років на розвиток продуктивних сил України” аспіранта кафедри суспільних дисциплін і права Черкаського державного технологічного університету Куриленка Володимира Віталійовича

Виступає аспірантка кафедри суспільних дисциплін і права Черкаського державного технологічного університету Фрей Людмила Володимирівна з співповіддю на тему „Заможне селянство України на початку 30-х років XX століття”

Виступ на тему „Встановлення пам’ятного знаку жертвам Голодомору 1932 – 1933 років в Суботіві” директора МП „Мехбуд”, члена правління благодійного фонду “Відродження Холодного Яру” Сапи Володимира Яковича

Працює секція „Незалікована рана мого роду: Голодомор 1932 – 1933 років (спогади очевидців національної трагедії)”

Учасники та гості конференції ознайомилися з відкритою в день конференції у холі Суботівської школи виставкою плакатів учнів школи на тему „Не маємо права забути. Голодомор 1932 – 1933 років очима сучасного школяра”

**Працюють секції „Мої земляки – жертви політичних репресій 30-х-40-х років ХХ ст.”
та „Голод 1947 р. в пам’яті моїх односельців”**

Працює секція „Увічнення пам’яті жертв Голодомору 1932 – 1933 років на Чигиринщині”

Благочинний Чигиринського благочиння, настоятель храму Святого Пророка Іллі села Суботів ієрей Володимир Гладковський дає інтерв'ю відомій телеведучій Черкащини, журналістці Черкаської обласної державної телерадіокомпанії „Рось” Міщенко Вікторії Петрівні

По завершенні конференції в їдальні Суботівської школи відбувся поминальний обід по жертвам Голодомору 1932 – 1933 років

Підведення підсумків конференції та нагородження її учасників

**Літературно-мистецька композиція-реквієм на тему
„Державі потрібен не мій хліб – моє життя...”.
Автор – вчитель української мови та літератури Суботівської
загальноосвітньої школи І-ІІІ ст. Шапошник Марія Іванівна**

**Фото на згадку.
Учасники та присутні Третьої історико-краснавичкої
учнівської конференції „Чигиринщина в історії України”.
с. Суботів. 27 листопада 2008 р.**

ЗМІСТ

ТРЕТЯ ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧА УЧНІВСЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ.....	5
ЗАКОН УКРАЇНИ № 376–V ПРО ГОЛОДОМОР 1932–1933 РОКІВ В УКРАЇНІ.....	9
МІЖНАРОДНЕ ВИЗНАННЯ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 РОКІВ В УКРАЇНІ.....	11
ГОЛОДОМОР 1932 – 1933 РОКІВ – ТРАГЕДІЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ (привітання учасникам конференції ректора Черкаського державного технологічного університету, доктора технічних наук, професора, заслуженого працівника народної освіти України, депутата Черкаської обласної ради, голови Ради ректорів Черкаської області Юрія Григоровича ЛЕГИ).....	20
МЕЛЬНИЧЕНКО Василь Миколайович В ПАЛІТРУ ВСЕНАРОДНОЇ ПАМ'ЯТІ.....	21
ЛАЗУРЕНКО Валентин Миколайович СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ ПЕРІОДУ КІНЦЯ 20-Х – ПОЧАТКУ 30-Х РР. ХХ СТ. КРИЗЬ ПРИЗМУ МЕНТАЛЬНОСТІ ЗАМОЖНОГО УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА.....	24
СТРИЖАК Євген Миколайович РЕПРЕСІЇ ПРОТИ УКРАЇНСЬКИХ ПЕДАГОГІВ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1930-Х РР.	27
КУРИЛЕНКО Володимир Віталійович ВПЛИВ ГОЛОДОМОРУ 1932 – 1933 РОКІВ НА РОЗВИТОК.....	29
ПРОДУКТИВНИХ СИЛ УКРАЇНИ	
МІНСЬКА Оксана Іванівна ДОСЛІДЖЕННЯ ТРАГІЧНИХ СТОРІНОК ІСТОРІЇ НАШОГО НАРОДУ В СИСТЕМІ ПАТРІОТИЧНОГО ВИХОВАННЯ СУБОТІВСЬКОЇ ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОЇ ШКОЛИ І-ІІІ СТУПЕНІВ ЧИГИРИНСЬКОГО РАЙОНУ ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛАСТІ.....	31
КУКСА Надія Василівна ВІДОБРАЖЕННЯ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ ЧИГИРИНЩИНИ ГОЛОДНИХ 1932 – 1933 РОКІВ В ДОКУМЕНТАХ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛАСТІ.....	32
ФРЕЙ Людмила Володимирівна ЗАМОЖНЕ СЕЛЯНСТВО УКРАЇНИ НА ПОЧАТКУ 30-Х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ.....	41
САПА Володимир Якович ВСТАНОВЛЕННЯ ПАМ'ЯТНОГО ЗНАКУ ЖЕРТВАМ ГОЛОДОМОРУ 1932 – 1933 РОКІВ В СУБОТОВІ.....	44
ВСТРОВ Олександр Васильович ПРЕЗЕНТАЦІЯ КНИГИ-РЕКВІЄМ “ЖНИВА СМЕРТІ. (КАМ'ЯНЩИНА)”.....	46

**НЕЗАЛІКОВНА РАНА МОГО РОДУ: ГОЛОДОМОР 1932 – 1933 РОКІВ
(СПОГАДИ УРОДЖЕНЦІВ ЧИГИРИНЩИНИ –
ОЧЕВИДЦІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ ТРАГЕДІЇ)**

ВЕЛЬКО Аня

ГОЛОДОМОР 1932 – 1933 рр. НА ЧИГИРИНЩИНІ.....52

КАПЛОУХА Ганна Василівна

ГОЛОДОМОР 1932 – 1933 Р.Р. З ПЕРШИХ ВУСТ.....80

КУКСА Юлія

СПОМИНИ КУКСИ ГРИГОРІЯ ФЕДОРОВИЧА, 1925 Р.Н.,
КУКСИ МАРІЇ ІВАНІВНИ 1930 Р.Н. – МЕШКАНЦІВ С. СУБОТОВА
ЧИГИРИНСЬКОГО РАЙОНУ.....84

МІНСЬКИЙ Віктор

СПОГАДИ КОЦУРЕНКО ТЕКЛІ ПЕТРІВНИ, 1907 р.н.
ТА СОЛОМОНЕНКО ОДАРКИ ІВАНІВНИ 1926 Р.Н. –
МЕШКАНКИ С. СУБОТОВА ЧИГИРИНСЬКОГО РАЙОНУ.....86

МІНСЬКА Ірина

ГОЛОДОМОР І ДІТИ (СПОГАДИ КУБРАК МАРІЇ ПОЛІТІВНИ, 1931 Р.Н.
ТА ДОВГЕНКО ХОТИНИ ЯВДОКИМІВНИ, 1927 Р.Н. –
МЕШКАНОК С.СУБОТОВА ЧИГИРИНСЬКОГО РАЙОНУ).....89

АНДРІЄНКО Любов

СВІДЧЕННЯ КАПЛОУХОЇ ЗОЇ ЯВДОКИМІВНИ, 1927 Р.Н. –
МЕШКАНКИ С. СУБОТОВА ЧИГИРИНСЬКОГО РАЙОНУ.....91

БОНДАРЕЦЬ Яна

ДІТИ – ЖЕРТВИ ГОЛОДОМОРУ.....92

ГОНЧАР Марія

ГОЛОДОМОР 1932 – 1933 РОКІВ – ГЕНОЦИД УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ.....99

БОНДАРЕНКО Софія

ГОЛОДОМОР 1932 – 1933 РОКІВ У ДОЛІ МОЄЇ РОДИНИ.....104

ПЕРЕПЕЛИЦЯ Алла Іванівна

ГОЛОДОМОР 1932 – 1933 Р.Р. В СПОГАДАХ СТАРОЖИЛІВ
СЕЛА ВЕРШАЦІ ЧИГИРИНСЬКОГО РАЙОНУ.....106

ПУШКАР Ольга

СПОГАДИ ТОПЧІЯ ВАСИЛЯ ХОМОВИЧА, 1926 Р.Н.
ТА СИСЕНКО (КУЧЕРЕНКО) ВАРВАРИ МАКСИМІВНИ, 1925 Р. Н. –
МЕШКАНЦІВ С. СУБОТОВА ЧИГИРИНСЬКОГО НАРОДУ.....110

БЕВЗЕНКО Валерія

СПОМИНИ ШЕВЧЕНКА ФЕДОРА КУЗЬМОВИЧА, 1926 Р.Н.
ТА ПРОХАЧ ОЛЕКСАНДРИ ГРИГОРІВНИ, 1933 Р.Н. –
МЕШКАНЦІВ С. СУБОТОВА ЧИГИРИНСЬКОГО РАЙОНУ.....111

КОЗЕНКО Марія СПОМИНИ КОВАЛЕНКО ОЛЯНИ АНДРОНІВНИ, 1931 Р. – МЕШКАНКИ С. СУБОТОВА ЧИГИРИНСЬКОГО РАЙОНУ	113
ЗАЛЮБОВСЬКА Оксана Володимирівна СВІДЧАТЬ ЛЮДИ, СВІДЧИТЬ ІСТОРІЯ... (ГОЛОДОМОР 1932 – 1933 РОКІВ ЗА СПОГАДАМИ МЕШКАНЦІВ С. СТЕЦІВКИ ЧИГИРИНСЬКОГО РАЙОНУ).....	114
СЕМЧУК Лілія СПОГАДИ ДЕРЕВ'ЯНКО ІРИНИ ПРОКОПІВНИ, 1926 Р.Н. ТА ЮРЧЕНКО МАРФИ ІВАНІВНИ, 1921 Р.Н. – МЕШКАНОК С. СУБОТОВА ЧИГИРИНСЬКОГО РАЙОНУ	117
ГОЛУБ Ірина СВІДЧЕННЯ ПРО ГОЛОДОМОР 1932 – 1933 РР., ЗАПИСАНІ ВІД КОВАЛЕНКО МОТРИ ГНАТІВНИ – МЕШКАНКИ С. НОВОСЕЛИЦЯ ЧИГИРИНСЬКОГО РАЙОНУ	119
БЕНДА Віталія СПОГАДИ ЖУК НАДІЇ АНДРІЇВНИ, 1933 р.н. – МЕШКАНКИ С. СУБОТОВА ЧИГИРИНСЬКОГО РАЙОНУ	120
ДМИТРИШИНА Валентина «АПОГЕЙ» ГОЛОДОМОРУ – ЛЮДОЇДСТВО (СВІДЧЕННЯ НЕЗУНЕНКО МАРІЇ ЛУКІВНИ, 1924 Р.Н. – МЕШКАНКИ С. СУБОТОВА ЧИГИРИНСЬКОГО РАЙОНУ).....	121
РЯДНИНА Ольга ГІРКА ТВОРЧІСТЬ ЗНЕДОЛЕНОГО НАРОДУ.....	122
МАКАРЮК Вікторія Володимирівна ГОЛОДОМОР 1932 – 1933 РР. ПРИЧИНИ, ПЕРЕДУМОВИ, НАСЛІДКИ. СЕЛО МЕЛЬНИКИ 1932 – 1933 РОКІВ ХХ СТ. НА ТЛІ ДЕРЖАВНИХ ПОДІЙ.....	124
СПАСІБІНА Світлана ЖНИВА СКОРБОТИ.....	133
СКВОРЦОВА Наталія “ЧАС НАРОДЖУВАТИ І ЧАС ПОМИРАТИ, ЧАС РУЙНУВАТИ І ЧАС БУДУВАТИ, ЧАС МОВЧАТИ І ЧАС ГОВОРИТИ...” (із спогадів очевидців, зібраних краєзнавцями Мельниківської загальноосвітньої школи І-ІІ ст.).....	140
МАЙСТРЕНКО Ольга ТРАГЕДІЯ 1932 – 1933 РОКІВ В МЕЛЬНИКАХ.....	141
СПОГАДИ БЕВЗЕНКА ПИЛИПА САФОНОВИЧА, 1917 Р.Н. – МЕШКАНЦЯ С. СУБОТОВА ЧИГИРИНСЬКОГО РАЙОНУ (записала вчителька Суботівської ЗОШ ІІІ ступенів ШАПОШНИК Марія Іванівна; подається фотозаписом).....	144

СТАТТЯ З ГАЗЕТИ «ЧИГИРИНСЬКІ ВІСТІ» (2008 Р.). МАТЕРІАЛИ
ЧИРИНСЬКОГО РАЙОННОГО ВІДДІЛУ ОСВІТИ (подається як окремий документ)....145

ЖЕРТВИ ПОЛІТИЧНИХ РЕПРЕСІЙ 30-Х – 40-Х РОКІВ ХХ СТ. НА ЧИГИРИНЩИНІ

ЛАЗУРЕНКО Валентин Миколайович
ЧИГИРИНЩИНА У ВИРІ ПОЛІТИЧНИХ РЕПРЕСІЙ 1930-Х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ.....147

ПЕРЕПЕЛИЦЯ Алла Іванівна
СВЯЩЕННОМУЧЕНИЦЯ РАФАЇЛА ТАРТАЦЬКА –
ІГУМЕНЯ ЧИГИРИНСЬКОГО СВЯТО-ТРОЇЦЬКОГО МОНАСТИРЯ.....153

ПЕРЕПЕЛИЦЯ Алла Іванівна
ОТЕЦЬ ОЛЕКСІЙ ЄРИМОВИЧ – СВЯЩЕНИК
ХРЕСТОВОЗДВИЖЕНСЬКОГО СОБОРУ В ЧИГИРИНІ.....156

СКВОРЦОВА Наталія
МЕЛЬНИЧАНІ – ЖЕРТВИ ПОЛІТИЧНИХ РЕПРЕСІЙ.....161

СВІДЧЕННЯ РОДИЧІВ МЕШКАНЦІВ С.СУБОТОВА, РЕПРЕСОВАНИХ В 30-40-Х РОКАХ

ШЕВЧЕНКО Федір Кузьмович, 1928 р.н., ветеран праці с. Суботова
Чигиринського району, син репресованого
ШЕВЧЕНКА КУЗЬМИ ДЕМЕНТІЙОВИЧА.....162

ЛИТВИНЕНКО Любов Кузьмівна
ГОЛОД ВІДСТУПИВ...
ТА СУБОТІВ НАКРИЛА ХВИЛЯ РЕПРЕСІЙ.....163

КУКСА Юлія
ДОЛЯ РОДИНИ "ВОРОГА НАРОДУ" ПІД ЧАС ГОЛОДУ 1947 Р.
СПОГАДИ БОНДАРЕНКО (ШЕВЧЕНКО) ПАРАСКОВІ ЯКІВНИ,
1933 Р.Н. – МЕШКАНКИ С. ВЕРШАЦІ ЧИГИРИНСЬКОГО РАЙОНУ).....165

ГОЛОД 1947 РОКУ В ПАМ'ЯТІ ЖИТЕЛІВ ЧИГИРИНЩИНИ

КУКСА Раїса Григорівна
ДИТЯЧІ СПОМИНИ ПРО ГОЛОДНИЙ 1947 РІК.....171

БОНДУРОВСЬКА Антоніна
СВІДЧЕННЯ БОНДУРОВСЬКОЇ (В ДІВОЦТВІ КОВАЛЕНКО) НАДІЇ ПРОКОПІВНИ),
1938 Р.Н. ТА БОНДУРОВСЬКОГО АНАТОЛІЯ СЕРГІЙОВИЧА, 1940 Р.Н. –
МЕШКАНЦІВ С. СУБОТОВА ЧИГИРИНСЬКОГО РАЙОНУ.....172

КУЖИТ Тетяна Леонтіївна
СВІДЧЕННЯ БЕВЗЕНКО (В ДІВОЦТВІ ДОВГОЇ) ГАННИ ВАСИЛІВНИ,
1936 Р.Н. – МЕШКАНКИ С. СУБОТОВА ЧИГИРИНСЬКОГО РАЙОНУ.....173

АНДРІЄНКО Любов
СПОГАДИ КУБРАК МАРІЇ ПОЛІТІВНИ, 1931 Р.Н. –
МЕШКАНКИ С. СУБОТІВ ЧИГИРИНСЬКОГО РАЙОНУ.....174

ГОЛУБ Ірина СВІДЧЕННЯ ШАПОШНИК ТЕТЯНИ АРСЕНІВНИ, 1914 Р.Н. – МЕШКАНКИ С. СУБОТОВА ЧИГИРИНСЬКОГО РАЙОНУ.....	175
КУЖИТ Тетяна Леонтіївна СВІДЧЕННЯ КУЧЕР (В ДІВОЦТВІ МІНСЬКОЇ) АГАФІЇ ЄВМЕНІВНИ, 1933 Р.Н. – МЕШКАНКИ С. СУБОТОВА ЧИГИРИНСЬКОГО РАЙОНУ.....	175
БЕНДА ВІТАЛІЯ СПОГАДИ ЖАЛДАК КАТЕРИНИ ГЕРАСИМІВНИ, 1938 Р.Н. – МЕШКАНКИ С. СУБОТОВА ЧИГИРИНСЬКОГО РАЙОНУ.....	176
КОЗЕНКО Марія СПОГАДИ КОЗУБ НАДІЇ МИКОЛАЇВНИ, 1941 Р.Н. – МЕШКАНКИ С. СУБОТОВА ЧИГИРИНСЬКОГО РАЙОНУ.....	177
КОМАРЕНКО Богдан СПОГАДИ ЧУЄВОЇ ЛЮБОВІ ГНАТІВНИ, 1940 Р.Н. – МЕШКАНКИ С. СУБОТОВА ЧИГИРИНСЬКОГО РАЙОНУ.....	178
ТАГІРОВА Ніна Іванівна ДИТЯЧІ СПОГАДИ МОЇХ БАТЬКІВ.....	179

**УВІЧНЕННЯ ПАМ'ЯТІ
ЖЕРТВ ГОЛОДОМОРУ 1932 – 1933 РОКІВ НА ЧИГИРИНЩИНІ**

ДІДЕНКО Яніна Леонідівна АБАШІНА Людмила Олександрівна ГОЛОДОМОР 1932 – 1933 РОКІВ НА ЧИГИРИНЩИНІ (за даними анкетування 2005 р. проведеного Чигиринською ЦРБ).....	183
МИХАЙЛЮТА Оксана Миколаївна ПІДСУМКИ ОПИТУВАННЯ СВІДКІВ ГОЛОДОМОРУ 1932 – 1933 РОКІВ В С. СУБОТОВІ.....	189
ЛАЗУРЕНКО Євдокія Афанасіївна ПРАВДИВЕ ОБЛИЧЧЯ ГОЛОДОМОРУ. ГОЛОДОМОР 1932 – 1933 РР. В СВІДЧЕННЯХ МЕШКАНЦІВ СЕЛА СУБОТІВ ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ АНКЕТУВАННЯ 2006 ТА 2008 РОКІВ.....	191
МІНСЬКА Оксана Іванівна УВІЧНЕННЯ ПАМ'ЯТІ ЖЕРТВ ГОЛОДОМОРУ 1932 – 1933 РР. ПАМ'ЯТНІ ЗНАКИ В НАСЕЛЕНИХ ПУНКТАХ ЧИГИРИНСЬКОГО РАЙОНУ.....	193
ЧИЖ Альона ДОСЛІДНИКИ ПЕРІОДУ ГОЛОДОМОРУ 1932 – 1933 РОКІВ В СЕЛІ МЕЛЬНИКАХ ЧИГИРИНСЬКОГО РАЙОНУ ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛАСТІ.....	200
СІВАК Ольга ОПИТУВАННЯ ЖИТЕЛІВ СЕЛА НОВОСЕЛИЦЯ ЧИГИРИНСЬКОГО РАЙОНУ ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛАСТІ.....	203

УЗАГАЛЬНЕНІ МАТЕРІАЛИ ПОШУКОВОЇ РОБОТИ КРАЄЗНАВЧОГО ГУРТКА ВЕРШАЦЬКОЇ ЗОШ I-III СТУПЕНІВ З ТЕМИ „ГОЛОДОМОР 1932 – 1933 РОКІВ В УКРАЇНІ”. (Керівник гуртка – вчителька історії Вершацької загальноосвітньої школи I-III ступенів КОВАЛЕНКО Галина Федорівна).....	205
СПИСОК ГРОМАДЯН, ЗАГИБЛИХ ВІД ГОЛОДОМОРУ 1932 – 1933 РОКІВ ПО ВЕРШАЦЬКІЙ СІЛЬСЬКІЙ РАДІ.....	218
СПИСОК ГРОМАДЯН, ЯКІ ПОСТРАЖДАЛИ ВІД ГОЛОДОМОРУ 1932 – 1933 РОКІВ ПО ВЕРШАЦЬКІЙ СІЛЬСЬКІЙ РАДІ.....	221
ШАПОШНИК Марія Іванівна ДЕРЖАВІ ПОТРІБЕН НЕ МІЙ ХЛІБ – МОЄ ЖИТТЯ... (СПОГАДИ ШАПОШНИК ТЕТЯНИ АРСЕНІВНИ, 1914 Р.Н. – МЕШКАНКИ С. СУБОТОВА ЧИГИРИНСЬКОГО РАЙОНУ.....	223
СПИСОК ГРОМАДЯН, ЯКІ ЗАГИНУЛИ ВІД ГОЛОДОМОРУ 1932 – 1933 РОКІВ В С. СУБОТОВІ ЧИГИРИНСЬКОГО РАЙОНУ ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛАСТІ.....	227
СПИСОК ГРОМАДЯН С.СУБОТІВ, ЯКІ ПОСТРАЖДАЛИ ВІД ГОЛОДОМОРУ 1932 – 1933 РОКІВ.....	228
ФОТООБ’ЄКТИВ ЗАФІКСУВАВ МИТЬ КОНФЕРЕНЦІЇ	230

Історико-краєзнавче видання

ЧИГИРИНЩИНА В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Збірник 3

**“Голодомор 1932 – 1933 рр.,
репресії 30-х – 40-х рр. ХХ ст.,
та голод 1947 р. на Чигиринщині”**

Матеріали

**Третьої історико-краєзнавчої учнівської конференції
Суботівської загальноосвітньої школи І-ІІІ ступенів
Чигиринського району Черкаської області**

Літературний редактор

Надія Кукса

Комп'ютерний набір

Валентин Лазуренко

Комп'ютерна верстка

Юрій Лазуренко

Відповідальний за випуск: ЛАЗУРЕНКО В.М.

На першій сторінці обкладинки зображено: герб Суботівської ЗОШ І-ІІІ ст. Чигиринського району Черкаської області; фото учасників та гостей Третьої історико-краєзнавчої учнівської конференції біля входу у Суботівську школу; пам'ятний знак (Хрест) жертвам Голодомору 1932 – 1933 років в центрі села Суботів

Здано до набору 14.05.2009. Підписано до друку 19.06.2009

Формат 60×84/16. Папір офс. Друк офсет.

Гарнітура Times New Roman Сур.

Тираж 300 прим.

Надруковано у Центрі культури та виховання
Черкаського державного технологічного університету
18005. м. Черкаси, бульвар Шевченка, 460, корпус №2, к.216
т.: 8 (0472) 71 – 00 – 90